

MODERNITEYA KAPÎTALÎZM

KAPÎTALÎZM

1- SEDEMÊN DERKETINA KAPÎTALÎZMÊ

- A- Ekonomîzm
- B- Têkiliya wê bi Desthilatdariya Siyasî û bi Huqûqê re
- C- Mekanê Kapîtalîzmê
- D- Kapîtalîzm û Şaristaniyên Civakî-Dîrokî

2- KAPÎTALÎZM NE EKONOMÎ, DESTHILATDARÎ YE

- A- Kapîtalîzm ne Ekonomî, Desthilatdarî ye
- B- Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ekonomî Nîne
- C- Kapîtalîzm Di Nava Rastiya Civakî û Şaristaniyê de Li Ku û Çi Demê Cih Digire
- D- Dema Kapîtalîzm Derket Rewşa Ewrûpayê

3- PÊŞKETINA QONAXÊN KAPÎTALÎZMÊ

- A- Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar
- B- Serdema Fîransê - Femandar Pere

NETEW-DEWLET

- A- Destpêk
- B- Pêşketina Netewe, Diyardeya Netewe
- C- Binavkirina Dewletê
- D- Îdeolojiya Şaristaniya Kapîtalîst (Modernîte) û Dînîkirina Wê
- E- Ji Bo Bîranîna Qirkirina Cihûyan

- 1- Îdeolojiya Cihûyan
- 2- Milletgiriya Cihûyan

- F- Di Modernîteya Kapîtalîst de Desthilatdarî
- G- Modernîteya Kapîtalîst û Dewleta Netewe
- H- Qabileyeta Çareseriyê Ya Modernîteya Ewrûpayê

- 1- Dewleta netewe, welat û sînor
- 2- Civaka neteweyî ya homojen a dewleta netewe
- 3- Navendên çêkirina welatiyan ên dewleta netewe
- 4- Burokrasiya dewleta netewe
- 5- Cinsiyetparêzî û dewleta netewe
- 6- Milliyetgirî û dewleta netewe
- 7- Dewleta netewe, desthilatdarî û faşîzm
- 8- Dewleta netewe, civaka polîtîk û exlaqî (demokratîk)
- 9- Dewleta netewe, civaka sivil û hawîrdor
- 10- Dewleta netewe, zanist, huner û heqîqet

ÎNDUSTRIYALÎZM

- 1- Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê
- 2- Pirsgirêka Civakê ya Îndustriyalîzmê
 - a- Îndustriyalîzm û Hilweşîna Civaka Cotkarî-Gundan
 - b- Îndustriyalîzm û Înkara Bajêr
 - c- Îndustriyalîzm û Dewleta Netewe
 - d- Îndustriyalîzm û Faşîzm
 - e- Îndustriyalîzm, Jin û Malbat
 - f- Îndustriyalîzm û Ekolojî
 - g- Îndustriyalîzm, Zanist û Medya

KAPÎTALÎZM

1- SEDEMÊN DERKETINA KAPÎTALÎZMÊ

Kapîtalîzm bi xwe lingê yekemîn ê modernîteyê ye, û di statuya ruh û mejiyê sîstemê de ye. Me hewl da em piştrast bikin ku ev cîna-wirê bi navê sermayedariyê di tevahiya dîrokê de her xwestine wî di qefesê de bigirin, wexta dibe hêza hest û aqil, dil û mejiyê sîstemê, bihêlin ku ew bibe çareserî, ew bi xwe çavkaniya pirsgirêkan e, tê maneya îflasa sîstemên şaristaniyê. Ya rastî avahiyên şaristaniyê ew civak in ku vekîşiyaye pişt birc û bedenên bajaran. Mirov dikare weke tevahiya avahiyên civakî yên li pişt bircên bajaran ji nû ve ava dibin jî bide naskirin. Ji ber ku hebûna fîzîkî ya bircan têrê nake û çînîbûn zêde dibe, rêveberiya wê ya sîvîl hiyerarşiyê neçar dike ku xwe weke saziya jêre dewlet tê gotin, bi rêxistin bike. Di beşên pêwendîdar de min ev bûyer û pêşketin analîz kiribûn, ji lewra ez ê dubare nekim. Bihêlin ku bi dewletê pirsgirêkên civakê bêne çareser kirin, hem ji aliyê naverok hem jî ji aliyê berfirehiyê ve dewletê pirsgirêk zêde kirin. Dewlet çiqasî pêşde diçe û mezin dibe, pirsgirêkên civakî jî ewçend pêşde diçin û mezin dibin. Ev yek jî bi awayekî berbiçav dihat wê maneyê ku zordestî û mêtinkarî wê zêdetir bibe.

Heta bi qonaxa kapîtalîst a şaristaniyê di encama şerên li ser civaka mirov û hawîrdorê de felaketên mezin qewimîbin jî di rojevê de guftûgo nedihat kirin ku civak bi vî awayî nikarin dewam bikin. Rêjeya zordestî û mêtinkariyê ji sedî pareke piçûk a mirovan digirt nava xwe. Firewn û Nemrûdê herî serdest jî bi qasî waliyê eyaleteke roja me ya îro bi tesîr nebûn û bi qasî wî xwe negihandibûn hêzeke otorîter. Îro Serokwezîrekî Swêdê yê xwe herî demokrat dihesibîne jî ji Siltan Silêmanan deh qat zêdetir xwediyê hêz û otorîteyê ye. Heta bi qonaxa kapîtalîst yekûna mêtinkariya (yekûna berhemê zêde) di tevahiya dîroka şaristaniyê de hatiye kirin ji destketina salekê ya sermayeya global a roja me ya îro zêdetir nîne. Divê em bi van rastiyan, bi dehşeta mêtinkarî û zordestiya hatiye kirin, bihisin.

Aqilê kapîtalîzmê xistiye serê mirovî dehşet bi xwe ye. Bi şerên pêncsed salên dawiyê, bi

teknolojiya van şeran û stratejiya aqlê wan çi pêk anîn? Eger em bibêjin, di tevahiya dîroka mirovahiyê de ji mirovên di şeran de hatin kuştin qat bi qat mirov di dema pêncsed salên dawî de hatine kuştin, wê ev gotinên me bibin mikurhatina beşeke ji rastiye. Ji vê jî wêdetir felaket ew e, bi van şeran çiqas gel, çand, qebile, çîn, kom û nirxên maddî hatin tinekirin? Ji bilî mistek olîgarkî, çawa pirraniya mirovatîyê weke koleyên hemdem (pro-leter-karker) ji nû ve hatin çêkirin û avakirin? Çawa mirov kirin gu-rê mirovî? Çawa civak topyekûn kirin pîrek? Ji tehekuma civakî heta bi tehekuma li xwezayê, çawa rê li ekolojiyeke ku nikaribe dewam bike, vekirin? Mumkîn e ku mirov pirsgirêk û pirsên bi vî rengî yên bingehîn zêde bike.

Kapîtalîzm sîstemek e ku ji hev nehatiye derxistin. Tevî îddîayên Marks û Marksîstan, mirov nikare bibêje ku di warê analîz û jihev-derxistinê de serketîbûne. Tevahî nîşane didin xuyakirin ku rexneki-rina wan a kapîtalîzmê ji mentiqê bûrjûwa piçûk wêdetir neçûye. Rexnegiriya bûrjûwa piçûk jî herî zêde ji burokrasiya sendîka û kapîtalîzma dewletê wêdetir ti encamê nade. Divê mirov baş bizane ku mentiqê serwer ê serdema me, li gorî sîstema kapîtalîst hatiye dîzaynkirin. Zanista heyî û cîhana akademyan, mekanê hilberîna vî mentiqî ne. Akademyên zanistî yên roja me ya îro ji zîggûratên Su-meran zêdetir weke mekanên mîtolojiyên tevîhev, bi ser desthilat-dariya kapîtalîst ve bûne. Ji amûrên eşkere yên serweriyê yên dest-hilatdariyê zêdetir, mîtolojiyên li ser navê zanistê li van mekanan tene hilberandin berxwedana civakê şikandine. Ji xapandinên Ser-dema Navîn gelekî wêdetir xapandin û reşkirin-tarîkirin mewzû-behs e.

Mîsyona hunerê civakî yê hestên mirovan bilind, bedew û aş-tiyane dike bi temamî berevajî kirine. Îhtîrasa ji bidestxistina karê wêdetir tiştêkî din nafikire, ji bo bigihîje encamê îstîsmarkirina hestên bedewî, aşî û bilindbûnê weke huner nîşan daye. Ji bo diyariya soza wê hatiye dayîn bigire, her mirov kirine mîna hespên li hîpodroman tene bezandin. Şêwazekî jiyane yê jiyana ti ruhberî qebûl neke heye. Nexweşiya kansêrê çavkaniya xwe ev şêwazê jiyane ye. Divê neyê jibîrkirin ku kansêr nexweşiyeke tîpîk a mo-dernîteya kapîtalîst e. Bi temamî bi sîstemê re têkildar e, û ne-xweşiyeke bi koka xwe civakî ye. Ti tişt bi qasî nexweşiya kansêrê bi hêz nikare kapîtalîzmê rave bike. Ji sedî sed encam e, ruhê sîstemê xwe di bedena mirov de nîşan dide. Heye ku di sîstemên berê de û li cem hin ruhberan kêman caran bûyerên kansêrê hatibin dîtin. Di koka van nexweşiyên de jî mirov dikare siya 'yekdestdariyeke' ku li ser jiyane hatiye hûnandin, bibîne. Lê di kapîtalîzmê de mîna ku ti şane û endamê bedena mirov ê bi cureyekî kansêrê neketibe, nemaye. Kansêra di tevahiya endamên bedena mirov de xuya dike, êdî li sîstema kapîtalîst eşkere dike, wê dide dest û ev rastiyeke e ku kes nikare ji nedîtî ve bê.

Hêzên hegemonîk ên Ewrûpayê pirsgirêkên kapîtalîzm û hege-monyayên kevin (dêr, qraliyet, prensan) rê li ber wan vekirin, çareser nekirin. Bi projeya 'civaka homojen' dest û lingên wê birrîn û wekhev kirin. Civaka homojen civaka koletiya wê herî pêşdebirî ye. Ti civaka çînî bi qasî kapîtalîzmê nikare koletiyê çêke. Koletiyên serdema destpêkê û navîn, berevajî yeqînan şert û mercên wan ji yên kapîtalîzmê xirabtir nebûn. Nîşaneyên herî girîng a vê yekê ew e, di van deman de cih ji diyardeya 'koleyê bêkar' re nîne. Şêweyê 'koleyê bêkar' şêweyê herî bêrehm e ku dîrokê şahidî lê kiriye. Koletiyeyeke bi qasî ya bêkartiyê mirov piçûk bixîne û tine bike, ti carî nehatiye dîtin. Dîroka kapîtalîzmê weke tê gotin bi tenê dîroka gundî, karkerê bûye dikandar û proleterbûyîne nîne, ji van qat bi qat zêdetir dîroka bêkariyê û proleterbûyîna lumpen e. Ma mirov ji bo civakekê li pirsgirêkeke û ji pirsgirêkê jî wêdetir felaketeke ji vê mezintir, dikare bifikire? Ne bi tenê îdeologên lîberal, ji her rengî ci-vaknas, sosyalîst û Marksîst, ji ber mohra bûrjûwa piçûk a li ser wan bi bandor bûye, nikarîbûne bibin xwedî hêz û wê qabîleyetê kapîtalîzmê bidin naskirin, jê bibihurin û li ser hîmê parastina civakê li dijî wê têbikoşin. Hewldanên wan ên di vê mijarê de nayên înkâr-kirin; lê rastiyeke e ku derketiye holê, asoya fikra wan çeloxwarî û xapiyayî, û îradeya wan a ji bo têkoşînê têra xwe kêman maye. Civaka kapîtalîzmê tine kiriye, bi tevahî di nava rastiya wê ya dîrokî de û bi nêzîkatiyeke tevahiya qadên wê bi hev re digire dest û bi helwes-teke xweparastinê wê neparêze, gavavêtinê nebe.

Eger mirov kapîtalîzmê weke dînekî di heqê wî de zêde tê axaftin û çalakî tene kirin şîrove bike, dibe ku ji bo em lê serwext bibin bi kêr bê. Mekanê ku kapîtalîzmê serketina xwe lê bi dest xist Ewrûpa ye. Zêhniyeta Ewrûpayê tevî ku der barê kapîtalîzmê de gelek gotinan dibêje û çalakiyan dike, weke di gelek dînan de hatiye dîtin, rastiya hebûna kapîtalîzmê mîstîsîze kiriye. Xirîstiyân, sosyalîst û anarşîst jî di navê de yên weke dijberxuya dikin jî li ser heman xetê çûne.

Eqil û fikra navenda wê Ewrûpa ekolek e. Ji sed sala 16'an ve weke sîstema dinyayê pêvajoya hegemonyayê dest pê kirine. Li gorî ponijîna min a şexsî, ev ekoleke wisa ye ku ji avakirina sîstemên xwedayî yên rahibên sumeran qat bi qat bi hostayî karîbûn mîstîfikasyona rastiya civakê pêş bixînin. Di sîstema fikir û eqlê Rojavayê Ewrûpayê de 'rêbaza zanistî' xwedî roleke bingehîn e.

Mirov jî di navê de, ez behsa zanista hayjêbûna ji xwezayê nakim. Zanist weke xizna hevpar a mirovatîyê bi qasî ku mirov neke malê ti kes, kom, sazî û neteweyî, anonîm e. Mirov ê eger ille behsa pîrozbûneke xwedayî bike, di vê çarçoveyê de mirov vê payeyê bide zanistê wê helwesteke nêzî rastiye be. Lê belê 'rêbaza zanistî' di termînolojiya Ewrûpayê de xwedî cihekî cuda ye. Ew, prototîpa dîktatorê hemdem e. Ango şeweyê her cure dîktayê yê otorîter û total e. Ya rastî, ew tov e ku dikeve malzarokê. Rêbaz weke peyv tê maneya usûl, rê û terîqetê. Di destpêkê de her çend erênî be û bi kêra qabîliyeta fêmkirinê bê jî demeke dirêj wexta mirov pêve girêdayî bimîne rê li ber dîktatoriyeke zêhnî ya tamam vedike. Li ser navê zanistê israra di mijara rêbazê de dikare mirov ber bi dîktatoriya herî bi tehlûke ve bibe. Jixwe dewletdariya netewe ya Elman a ku parêzvaniyeke hişk a rêbaza zanistî dikir, çû faşîzmê û ev jî şîroveya me piştrast dike.

Bêguman li Rojavayê Ewrûpayê şoreşeke zêhniyetê pêk hatiye. Lê mirov vê, weke rêvekirinekê ji bo navendparêziya Ewrûpayê şîrove bike şaş e. Jixwe bi tevahî pêşengên vê şoreşê pêşketinên xwe yên zêhnî ji derveyî Ewrûpayê girtine.

Sosyolojiya Max Weber di warê têkilîdanîna rasyonelîzma Ewrûpayê bi pêşketina kapîtalîzmê re bi roleke girîng radibe. Weber di berhema xwe ya bi navê 'Kapîtalîzm û Exlaqê Protestan' de mîna bixwaze derî li vê tezê veke. Tevî ku di pêkhatina kapîtalîzmê de rola rasyonelîteyê yek ji sedemên diyarker e jî bi tena serê xwe mirov bi rasyonelîte û huqûqê vê diyardeyê nikare rave bike.

Di sosyolojiya Karl Marks de weke sîstem serketina kapîtalîzmê bi berhemdariya wê ya ekonomîk ve tê ravekirin. Ji ber ku ji tevahiya şeweyên hilberînê bêtir hildiberîne, nirxa zêde çêdike û werdigerîne sermaye û karê, bi vê qabîliyeta xwe rê li serketina kapîtalîzmê vekirîye. Kêm cih dide dîrok, polîtîka, îdeolojî, huqûq, cografya, çand û şaristaniyê. Mirov dikare van, weke kêmasiyên wî yên bingehîn ên nirxandinê destnîşan bike. Pir bi hêsayî bûye ekoleke ku dikare weke reduksiyonîzma ekonomîk were dîtin. Bêguman mirov nikare qîmeta analîzên sosyo-ekonomîk ji nedîtî ve bê. Lê cihên wan di nava sedemên din de ji ber ku baş nehatine zelalkirin, tevî îdeayên zanistî hemûyan tehlûkeya bikeve dogmatîzmê kêma nabe. Bi piranî ya ku qewimiye jî ji ber van kêmasiyan her tim tehlûke û rîsk hene.

Fikrên ku pêşketina kapîtalîzmê bi desthilatdariyê û bi îfadeya wê ya huqûqî ya bêhtir darî çav 'dewleta modern' ve girê didin, gelek in, ne hindik in. Di nav yekparebûna civakî de kok û rîşên hiyarerşiyên desthilatdariyê diçine gelekî kevn. Rola wan a di rêvebirin û meşandina jiyana maddî de yek ji sedemên bingehîn e. Lê zor bi xwe nikare rê li derketina jiyana maddî, ekonomî û weke serê wan kapîtalîzmê veke. Rolên sererastkirin, pêşdebirin û astengkirinê her tim di zikhev de bûn.

Serketina kapîtalîzmê li Bakur-Rojavayê Ewrûpayê girîngiya faktora cografî û mekanê wê radixe ber çavan. Pirî caran tê gotin ku Amsterdamê jêre dayiktî kiriye. Dîsa jî weke faktorên din cografya jî ji bo ravekirinê bi sînor e. Bêyî ku mirov zêde mezin bike, her tiştî li gorî qîmeta wî deyne, wê rastiya wî jî bi qîmeta wî diyar bibe.

Daxuyaniyên xwe dispêrin faktorên çandî û şaristaniyê hêza wan a şîroveyê nayê guftûgokirin. Kapîtalîzm, esas, di qonaxên pêşketina şaristaniyê de li qonaxa rizînê rast tê. Teza min a ez giraniya xwe didimê ev e. Çemê mezin ê şaristaniyê li devera diherike okyanûsê di heman demê de dawîya vê sîstemê ye jî. Ji bo vê jî bi awayekî sembolîk mirov dikare peravên Amsterdamê û Okyanûsa Atlasê destnîşan bike. Bêguman sîstem ji okyanûsê bihuriye, bi dewleta netewe ya DYE'yê bi hegemonyayeke nû karîbûye xwe bigihîne serê globalîzmê. Mirov bê dîrok, bê zeman nikare rastiye bifikire. Pêşketin, beridandin, pircuretî û cudatî bi dîrokê dibe. Gotina bê serûbinî ji bo şeweyekî tê gotin. Ti şewê û awa xwedî payeya bê serûbinî nîne. Di şewegirtina civakan de têgînên mîna bê serûbinî, heta bi qiyametê, pêxemberê dawî, qanûnên naguherin, ji serî heta dawiyê û pêşketina bê dawî zêdetir bi dogmatîkbûna bawerî û fikrê re eleqedar e, di vê de hewldanên ji bo desthilatdariyeke mayînde û derdorên xwedî paye ji bo berjewendiyên xwe

dewamî bikin, rol listine. Di vê de bi propagandayê baweriya cewherî bidestxistinû mayîndekirina berjewendiyên esas e. Lîberalîzma ku îdeolojiya navendîya kapîtalîzmê ye, îdeaya wê ya bibe gotina dawî ya bê serûbinbûnê, dubareya heman listikê ya modernîstîk e.

Di dîroka mirovatîyê de bi qasî çarsed salên bi navend Rojavayê Ewrûpayê şer, talan, komkujî, mêtinkarî û xirakirina xwezayê ti carî evqas nehatiye dîtin û ev yek têkiliya xwe bi sîstema hegemonîk re heye. Bêguman dîsa heman cografyayê şahidî li têkoşînên mezin ên dijber kiriye. Ev pêvajoyê ji bo mirovatîyê bi tevahî weke xisarekê nabe ku bê dîtin.

Ya ez dixwazim bikim ew e ku destketiyên mirovatîyê yê Rojava bi nîrxên pozîtîf ên qedîm ên Rojhilat re sentez bikim û qevdeke tîrêjên rohnîyê bidim pêngaveke manedar.

A- Ekonomîzm

Fikrên derketina kapîtalîzmê weke encameke xwezayî ya pêşketina aborî dibînin, di vê komê de cih digirin. Nexasim Marksîzm ji vî aliyê ve hêsan û besît kirine û kirine ku bi tenê ekonomîzm jê bimîne. Weke ku hewldane kapîtalîzmê mîna modeleke ekonomîk fêhm bikin. Ji ber vê yekê, fena ku ekonomî-polîtîka danîbin serê quncika civaknasiyê, jêre cih veqetandine. Di avabûna dewleta modern de hin biryarên der barê jiyana ekonomîk de dane, weke zanistê hatine disîplînekirin.

Ji ber ku kapîtal, ango sermaye karê dike li bazarê buhayên alavan îstîsmar dike, di çêbûna vê fikrê de dibe xwedî roleke girîng. Weke ku ji dîrok, civak, desthilatdarî û tevahiya pêşketina şaristanîyê qut pêşketineke kapîtalîst mumkin be. Meyleke bi vî rengî xuya dike. Bi awayekî paradoksî kesên herî zêde antî-kapîtalîst xwe dihesibînin, bi awayekî kapîtalîzm hîç heq nake, wê li cihekî welê didin rûniştandin qaşo bi vî awayî li dijî kapîtalîzmê şer dikin.

Mirov dikare aborînas û siyasatvanên bi eslê xwe ji Ingilistanê fêhm bike. Weke ekonomî û siyasatvanên li vî welatê ku lê kapîtalîzm bi ser ketiye, mirov li bendê ye ku ew ekonomîya nû bikin model. K. Marks li ser vê modelî ponîjiyê û weke rexneyeke li ekonomî û siyasatvanên Ingilîz, hewldanên wî gelekî girîng in û têra xwe rewşê rave dike. Bê şensî ew e ku berhema Marks nîvco maû Marksîstên piştî wî jî hatin ew bi temamî karîkaturîze kirin. Yek ji kêmasiya wî ya bîngêhîn ku mirov dikare diyar bike, ew e ku têkiliya kapîtalîzmê bi desthilatdarî û dewletê re bi rêkûpêk analîz nekir û ji hev dernexist. Hewl daye ku rola îdeolojiyê diyar bike. Der barê zêhniyeta kapîtalîzmê de hin caran ravekirinên wî têra xwe xurt in. Lê ew bi nêrîna pozîtîvîzmê ya li bûyeran, xapiya. Di dema Rohnîbûnê de îdeolojiya berdilê her kesî pozîtîvîzmê ji zû ve mohra xwe li atmosfera entelektuelan xistibû û wî jî bi nêrîna vê îdeolojiyê ya li bûyeran, analîz kirine. Bawer kiriye û guman nake ku weke zanista fizîkî mirov dikare zanista civakê jî bike. Ev helwesta wî, hiştiye ku xebata wî ya bi navê Kapîtal a gelekî hêja ye, berdar nebe û kiriye ku mîna pirtûkeke dînî were şîrovekirin. Jixwe karên ku mirîd jî bikin diyar e.

Li gorî min, kapîtalîzmê ji destpêkê ve xwe weke eskerî, siyasî û çandî bi rêxistin kiriye, ji rêûresmeke kevîna a rêxistinî tê ku bi xasûkî di serî de danehevên maddî, nîrxên civakî desteser kirine, ha vê rêxistinîyê ji sedsala 16'an û pêve li Rojavayê Ewrûpayê weke civakeke serdest şikil girtiye û bi gewde bûye. Zilamê bi hêz ê bi koma rêbîr û tolaz ku pêşî li dora xwe kom kiriye, nîrxên civakî yê li dora jin-dayikê desteser kirin û em dikarin vê derketinê weke xelega modern a vê rêûresmê bi nav bikin. Li Ingilistan û Hollandayê, berê jî li bajar-dewletên serkêş ên Îtalyayê Cenova, Floransa û Venedîkê, komên kapîtalîst ên pêşî bi dewletê re di zikhev de weke endamên terîqetêkê ku jiyana wan a taybet hebû, bi tiştên nû ku di qada ekonomîk de dikirin bi hostayî pere ji piyasê dimêtin, li bazarên li her devera dinyayê belav bûbûn, bi buhayê alavan dilîstin û bi vî awayî nîrxê mezîna desteser dikirin û wexta hewce dikir bîfîkar serî li darê zorê didan. Ango kapîtalîzm çalakiya wan komên xwediyê mejiyê analîtîk e. Li hin deveran mirov ji van kesan re dikare xanedan, arîstokrat û bûrjûwa jî bibêje. Ji dizek û heramiyên serdema navîn û destpêkê cudahiya wan a bi tenê û girîng ew e ku bi giranî li bajaran rûdiniştin, bi otorîteya dewletê re ketibûn zikhev û wexta hewce bikira bi awayekî sernuxumandî û di dereceya duyemîn de serî li darê zorê didan. Li gorî xuya dike, rêzîk û pîvanên ekonomiyê hene. Ew jî li gorî van rêzîkan bi mejiyê û pereyê xwe yê pêşî, karê dikin. Eger li dîroka kapîtalê baş hûrûkûr were kolan wê were dîtin ku nîrxê vê helwestê bi temamî bi qasî çîrokekê ye.

Ekonomî yan jî bidest pîrsgirêka herî bîngêhîn a zindîtiyê ye. Ji bo pêkhatina beridandinê, ekonomî amûrek e. Sîstema zindî, bi riya metabolîzmayê objeyên li gorî hezma xwe ji derve

peyda dike û bi vî awayî hebûna xwe dewam dike. Rêzikeke gerdûnî ye; bi cihêbûnê beridîn jiyanê domdar dike

Fernand Braudel wexta derketina kapîtalîzmê şîrove dike, vê yekê dispêre hebûna derfet û îmkânên danaberhev û hêza çavdêriyê. K. Marks di bin bandora zêde ya Rohnbûnê de zanista pozîtîvîst dike bingehê xwe û ji bo ekonomiyê bike zanistek têra xwe bi îddîa ye. Ji ber ku civaknasî hînê bi çarpîkan diçe para xwe di vê rewşê de heye. Komên mirovan di nava zêhnê xwe de timî li objeyên maddî yên pêdiviya wan pê heye geriyane û xwestine baştir bikin; xwarin, bicihbûn, zêdebûn û parastin timî fikarên wan ên bingehîn bûn. Komên destpêkê yên ku hewl didan pêwîstiyên xwe yên bingehîn bi cî bînin, berê çî didîtin û peyda dikirin qîma xwe pê dianîn. Di şikeftan de bi cî bûne, li keviyên gol û daristanan xwe parastine û ji dayika dizê re jî qedir girtine. Her diçe nêçîrvanî jî dikeve dewrê. Hem bicîanîna pêwîstiya xweparastinê û hem jî xwe xwedîkirina bi goşt vê çandê xurt dike. Lê belê ji destpêka civakbûnê ve di navbera berhevkirina pincaran a jinê û nêçîrvaniya ku bi giranî bi destê zilam de tengezariyek heye û pêşketina beridînen çandî yên cihê têne dîtin. Li herdu aliyên jî bûyerên yekalî ango pêşketin û paşketin hene; yek ji wan her diçe dibe 'mêrê weke şêran', ya din jî gav bi gav dikeve nav çanda 'jina weke dewaran'. Têgihîştinên cihê yên li ekonomiyê cara pêşî bi vî rengî hîmê xwe datînin. Di serdema neolîtîkê de çanda jinê derdikeve asta herî jor. Piştî dema dawî ya qeşayî ango ji 15 hezar sal B.Z. ve, nexasim li qûntara sîstemên Toros-Zagrosan gelek cureyên nebat û heywanan, dihêle ku mirov bi hûnandina jiyanêke mîna cennetê rabin. Ji wê demê heta roja me ya îro çemê mezin ê civakbûnê ku diherike bi dîroka nivîskî û şarîstaniyê cihêwaztir bû û mohra xwe li globalbûnê xist. Rewşa kom û malikên zimanan ên ku heta roja me hatine jî berhemên vê demê ne.

Di vê dema dîrokî ya dirêj a mirovatiyê de xusûsa bi tenê ya mirov dikare li ser kapîtalîzmê bibêje ew e ku mêrê çanda nêçîrvaniyê her ku çûye hegemonîk bûye. Bi qasî ku tê tespîtkirin çanda neolîtîk a di salên 10 hezarî B.Z. de mayînde bûye, bi giranî çanda jin-dayikê ye. Ne weke têgîn, lê weke cewher mirov dikare cara pêşî ekonomiyê di vê daneheva berhemên de bibîne. Weke tê zanîn, gotina eko-nomos Yewnanî ye û maneya wê; qanûna malbat, xaneyê ye. Kengî malbatên li dora dayikê çêbûne bi erdê re mijûl dibin û zêde nebe jî hin qût û zad hiltînin û dixin kewaran, mirov dikare êdî behsa ekonomiyê bike. Lê ev danehev û hîlanîna qût û zad ji bo bazirganiyê nîne, ji bo malbatê ye. Jixwe ekonomiya rast û insanî jî ev e. Ji ber ku mirov danehevên xwe diyarî hev dikin, kes çavê xwe berî qût û zadê hev nade. Bi vî awayî danehev ji bo mirovan nabe sedema tehlûkeyê. Prensîba 'mal timayiyê tîne' herhal ji vê demê maye. Çanda xelat û diyariyê şeweyekî girîng ê ekonomiyê ye. Bi ahenga pêşketina mirov re jî têra xwe li hev dike.

Çanda qurbankirinê jî mirov dikare ji vê demê bide destpêkirinê. Hatina aborî ya mirovan her diçe zêde dibe. Ji ber vê yekê, weke hurmeta wan a ji nasnameya wan re şeweyê qurbankirinê ji têgîna xwedayan re çêdibe. Bi vî awayî mirov dikare meselê fêma bike û bibîne. Ji ber ku bereket malavahî û spasdariyê hewce dike. Têkiliyeke xwe ya xurt bi şoreşa cotkariyê re heye. Li gorî şeweyê koma mirovan ê beridîne, xwestine xwe bi nasname bikin, xwe mezin bikin, xwestine dua bikin, îbadetê bikin û bi pêşketina cîhana zêhnî hebûnên xwe pêşkêş kirine. Berhemên arkeolojîk vê fikrê bi awayekî balkêş piştrast dikin. Hînê bi awayekî berçavtir têgîna dayika xwedawend û dayika pîroz jî weke belgeyan li pêşberî me radiwestin. Pîrbûna figurên jinan jî vê rastiyê têra xwe piştrast dikin.

Lê tehlûkeya tirs jê heye wê paşê bê. Berhemê zêde yê bi pêşketina zêhnî û ezmûneyê dikeve ser hev bi diyarî û xelatdayîne naqede, lê mêrê nêçîrvan ê li benda keys û firsendê ye, tevî karê xwe bazirganiya vî berhemê zêde jî dixê hişê xwe û li çanda xwe zêde dike. Li herêmên cuda berhemên cuda zêde dibin û ev yek bazirganiyê dixê dewrê. Berhemê pêdiviyên beramberî hev ên aliyên tedarik dike, ev jî bi xwe re pişeyê yan jî cara duyemîn dabaskirina kar a civakî weke bazirganî û bazirgan derdixîne holê. Herçiqaqas bi fikaran barkirî be jî rewşa dibe. Ji ber ku malên têne veguhestin dabaskirina kar hêsan dike. Ew jî bi xwe re hilberîneke hînê bi bereket mumkin dike. Kengî li aliyekî zad û tevn, li aliyê din jî kanên madenê zêde dibin bazirganî jî manedar dibe.

Dîrok ji salên 4000 B.Z. de nîşan dide ku bazirganî bi awayekî berfireh heye. Li Mezopotamya Jêr dewleta bajêr a pêşî li dora sîteya Ûrûkê di salên 4000-3000 B.Z. de bi pêşketina şarîstaniyê re ji Elam a li Başûr-Rojavayê Îranê û li Mezopotamya Jor li herêmên Elezîz û Meletiya îro

koloniyeye bazirganan tê dîtin. Bi vî awayî cara pêşî deriyên mêtîngeriye vedibin. Beriya hingî jî di salên 5000-4000 B.Z. de em kolonîvaniya çanda beriya Ûrûkê serwer a El Ubeydê dibînin. Ev çand berî dewletbûnê yekemîn çanda bavikan e ku hatiye tespîtîkirin. Bazirganî û kolonî di zikhev de ne. Di berdêla dîzik û berhemên tevnê de bi giranî alavên maden û kereste têne veguhestin. Bi bazirganî û bazirgan re bazar jî şiklê xwe digire. Navendên berê yên qurban û diyarî dayîne hêdî hêdî vediguherin bazarê. Bazirganê wê demê li gorî xwe buhayê berhemên herêmên cuda diyar dike û belkî mirov dikare wî weke kapîtalîstê destpêkê bi nav bike. Ji ber ku bi xêra destnîşankirina buhayê alavan ew wer dibe xwediyê malekî ku heta wê rojê ti kes têde bi ser neketiye.

Ez li vir bi tevahî faktora kedê li derve nahêlim. Lê ez îdîa dikim ku ya diyarker ew nîne. Di dîrokê de di tevahiya bi hev guhertinên mal de mirov dikare vê xusûsê bibîne. Car caran di reqabeta azad a kirîn û firotinê de mirov dikarin di asta wekhevîyê de nêzî keda dane, bidin û bistînin. Lê ev danûstendineke zêdetir di asta teorîk a ked-nirxê de ye. Di pratîkê de ya diyarker spekulasyon e. Di hin rewşan de jî zêde mal dikeve ser hev. Wê wextê jî nirx û qîmeta wî dikeve binê sifrê.

Seqetî an jî sextekariya ekonomî-polîtîka Ingilîzan di vir de li xwe eşkere dike. Ya hat avakirin ne ekonomîk-polîtîk bû, dînekî nû bû. Mîna her dîni bû xwedî pirtûkên pîroz û mezhebên curbicur şaxên xwe jê berdan. Ekonomîk-polîtîk berhemeke sextekar û talanê ya mejiyê bûyeran dihûne ye ku ji talana Çil Heramiyan a kapîtalîzmê gelekî wêdetir spekulatîf e, ango bi cudahiya di navbera herêman de lîstina bi buhayên alavan e. Di vê mijarê de teoriya ked-nirxê bi temamî amûrekî nêçîrê ye. Eger em hinekî din berfireh li ser van xusûsan rawestin em dikarin weha bibêjin:

Êdî li gelemperîya dinyayê bazarek çêbûye. Efrîka û Emerîka kirine mêtîngeh. Împaratoriya Osmanî li derve hiştine, di ser Okyonûsa Atlas û Efrîka Başûr re gihîştine Hindistan û Çînê. Li Ewrûpayê gelekî bajar çêdibin. Cara pêşîye bajar ji cotkariyê serdestir dibin. Qraliyetên feodal dibin dewletên monarşîk ên modern. Împaratoriya Îslamê ya dawî împaratoriya Osmanî li pey hev derbên têkçûnê dixwe. Ronas di sedsala 14'an de li Îtalyayê destpêkiribû û lîtevahiya Ewrûpayê belav bûbû. Di dîn de tevgera Reformasyonê li bakurê welatên Ewrûpayê bi serketibû. Şerên ji bo dîn cara pêşî êdî serdema xwe bi dawî kirin. Ya hîne girîngtir jî bi tevahî nirxên çandî û şaristaniyên Çîn, Hind û heta Efrîka û Emerîkayê li benderên Ewrûpayê hatine rijandin. Li aliyekî dewleta modern û li aliyê din jî netewe derdikevin holê.

Kapîtalîzm wexta ber bi serketineke wiha ve dimeşe, çand, dîrok, daneheveke bazirganiyê ya ev çend mezin, şaristanî, erka siyasî û dinyayeke yekpare ya bazarê daye piştta xwe. Ji bo ekonomîya kapîtalîst ev şertên pêş çenebin û xwe nesipêre wan, ma dikare gavê biavêje? Ji karî û nekarîne wêdetir, ma mirov dikare kapîtalê bi xwe bifikire?

Fernand Braudel bi îsrar wexta dibêje; ekonomîya kapîtalîst li dijî bazarê ye û şeweyekî ekonomiyê ye ku di qada bazirganiya mezin de xwe dispêre buhayên yekdestdar ên spekulatîf, di warê rastiya ekonomiyê de ji K. Marks bêhtir nêzî rastiye ye.

Em şewe an jî cureyekî tevgera ekonomîk dibînin ku di neynika dîrokê de bûye desthilatdar, di nava xwe de heta tu bibêjî bazar mezin kiriye, bi demê re ji bajêr êdî serdestiyê li derve li gundan dike, di nava pêşketineke civakîde girêdana wê ya bi dîn û exlaqêre ketiye dereceya duyemîn, metayên ketine serhev bi talaneke îdeolojîk û finansgerî desteser dike. Ev şeweyê desteserîkirinê bi vî rengî li gorî berê gelekî bi hostayî tê kirin. Li bazarê di çarçoveya xwestin û pêşkêşkirinê de buha diyar dibe û ev buha bi riya peran re tê nîşandan. Li şûna selefkarî û serafkariyên pêşî, banke, sened, perê kaxizî, kredî, muhasebe û şîrket têra xwe pêşketine û ev hemû di serdema modern de mijarên bingeîn ên îlmîhala ekonomiyê ne. Li vir a kêma maye raveya zanistî ye. Siyasetvanên aboriyê yên welatê sereke yê kapîtalîzmê Ingilîstanê, nakok jî be dijberên wê yên kişandî cem xwe û di serî de K. Marks sosyalîstan hewl daye vê yekê ava bikin.

Pergala talanê ya bi navê ekonomîya kapîtalîst kengî civakên dinyayê yên nû û berê û cografyayên wan bi tevahî kir mêtîngeh û ji nû ve kir kole, bi tevahî hêzên wan ên erkê (dewletên wê demê bi deyndarkirinê ku şeweyekî desteserîkirinê ye) bi xwe ve girêda, şerên herî hov ên dîrokê meşandin, li ser bunyeya civakê bi her tiştê wê lîst û hegemonya xwe da erêkirin. Bi ya min, K. Marks û yên piştî wî hatin û dibistanên fikrê yên weke wan ên ku ekonomîya kapîtalîst li gorî civaka berê weke şoreşger îlan kirin, li gorî min zanistê ava nakin. Pirtûka Das

Kapîtal yek ji wan pirtûkan e ku li dijî kapîtalê bi herî zêde kêmasiyan hatiye nivîsandin û lewra jî pirtûkeke welê ye ku gelekî derfetê dide da ku mirov wê şaş şîrove bikin. Ez li vir Marks gunehbar nakim. Ez tenê dibêjim; pirtûka wî ji aliyê dîrok, dewlet, şoreş û demokrasiyê ve kêma û nehatiye pêşxistin

Di jiyana ekonomîk a civakê de kapîtalîzm li qatên herî jor bi cih tê. Di destpêkê de bazirganê mezin bi buhayên yekdestdariyê yên li ser bazarê sermayeyê dide serhev. Sermaye jî li gorî terîfa xwe, nirxên pereyî ye ku timî xwe mezin dike. Nexasim di bazirganiya di navbera bazarên ji hev dûr û di nava wan de cudahiyeke mezin a buhayê heye de sermayedar bi pey danehevên mezin dikevin. Rêya duyemîn a ji bo mezinbûnê jî ew e ku weke finansê deynan didin dewletê û di berdêla wê de faîz û îltîzaman distînin. Dîsa demên şer û xelayê û bikaranînen kanên madenê ew dem û qadên din ên girîng in ku têra xwe jê dixwe. Ji bilî bazirganiyê eger kara xwe têde bibîne di cotkarî, îndustrî û sektora çûnûhatinê de cih digire. Bi şoreşa îndustriyê re qadên bingehîn ên karê êdî sektora pîşesaziyê ye. Di herdu deman de jî bi xwestin û pêşkêşkirinê dilîze û bi vî awayî hewl dide hem hilberînê û hem jî bikaranîne diyar dike. Çiqasî karibe diyarker be, ewçend jî dikare rêjeya kara xwe zêde bike. Di dema destpêkê û stewîna kapîtalîzmê de bazirganiya mezin û pîşesazî qadên wê yên karê ne, lê di roja me ya îro de giraniya sektora finansê heye. Amûrên sereke yên finansê pere, senet, banke û kredî, ekonomiya kapîtalîst bi lez dike û qonaxên wê yên karê kin dike, bi vî awayî wê zêde û berfireh dike. Ji ber vê yekê di rêjeyên karê de balonên mezin ên spekulatîf çêdikin. Bi vî awayî pêvajoyên krîzê dibin parçeyekî vê ekonomiyê û ev ekonomî nikare bê wan bimeşe.

Weke encam em dikarin bibêjin; ev şeweyê ekonomiyê çavkaniya xwe nêçîrvaniya berê û çanda bazirganiyê ye. Bi hêza xwe ya dikare bi buhayên bilîze şens û keysa pêşketinê dibîne, bi sistkirina dîn û exlaqê xwe ji kontrola civakê xilas dike, desthilatdariyê bi deynan bi xwe ve girê dide û bi yekdestdariya li ser bazarê pêş dikeve. Li gorî tehlîla dawî ev şeweyê ekonomiyê talan e. Bi armanca karê dest avêtiye îndustriyê, li gorî rêjeyên karê nêzî hilberîn û bikaranîne bûye. Ji ber vê yekê, barên gelekî giran ên nayên hilgirtin li bunya civakî û hawîrdora xwezayî kiriye û bi vî awayî rê li krîzan vekiriye û ji roja derketina wê ve hilweşîn û rizîn hevrêyên wê ne. Bêguman bi tevahî ekonomî kapîtalîzm nîne. Ne bazirganî, cotkarî, pîşesazî, ne jî çûnûhatina mal, bazar û teknîk, vedîtinên kapîtalîzmê nînin, berevajî ev sazîyên bingehîn ên civakî û ekonomîkin ku rastî îstîsmar û talaneke giran a kapîtalîzmê tên. Bi dîrok û şaristaniyê diyar dibe û bi polîtîkayê di zikhev de ye.

Bi vî awayî, min hewl da nîşan bidim ku ekonomîzm ekoleke fikrê û têgihîştinek e, binavkirina ekonomiya kapîtalîst gelekî berevajî kiriye. Di çarçoveya van rexneyan de min hewl da wê rast bi nav bikim û li ser hîmê têkiliyên civak û dîrokê, siyaseta, çand û şaristaniyê di zikhev de şîrove bikim, ez yeqîn dikim ku bi vî awayî hindik be jî min mijar hinekî rohnî kir.

B- Têkiliya wê bi Desthilatdariya Siyasî û bi Huqûqê re

Bi tevahî çavdêrî piştrast dikin ku kapîtalîzm hîne kakil e, şitl e li meştele desthilatdariya siyasî û huqûqê çêdibe.

Ti şeweyê ekonomiyê bi qasî kapîtalîzmê hewcedariya xwe bi zirxê desthilatdariyê nabîne û her weha divê em bi girîngî destnîşan bikin ku kapîtalîzm bê desthilatdarî nikare pêk bê. Ez dibêjim hewce nake ku ez bi xwe tiştekî îdea bikim. Fernand Braudel weke sosyolog û dîroknasekî di lêkolîna xwe ya bi navê Şaristaniya Maddî de (ku berhemeke şahane ya sê cild a keda sîh salan e) bi helwestên xwe yên muqayesekirin û lêkolînê ve yekê bi awayekî zelal derew derdixîne. Braudel di cilda yekê ya vê berhema xwe de îdea dike ku kapîtalîzm li dijî bazarê ye. Duyemîn, kapîtalîzm heta qirîkê di nava hêz û desthilatdariyê de ye. Sêyemîn, ji destpêkê ve berî û piştî îndustriyê her yekdestdar bû. Çaremîn, kapîtalîst ne bi reqabeta ji hundir û ji jêr ve, lê ji derve û ji jor ve bi yekdestiyê –bi talanê- hatiye ferzkirin. Fikra sereke ya pirtûkê ev e. Herçend aliyê pirtûkê yên kêma û ez tevlî nabim hene jî bi giştî ji aliyê naverok û cewherê ve şîroveyeke civaknasî û dîrokî ya hêja ye. Bi kêmanî ji bo sererastkirina texrîbat û berevajîkirinên li ser zanista civakî ekonomî-siyasetvanên Ingilîz, sosyalîstên Fransî, dîroknas û filozofên Elman bi sînor be jî destpêkeke baş e.

Sîstemeke ekonomîk nîneku di nava atmosfereke reqabetê ya bi dilê xwe û serbest de karker û kapîtalîstan hêz û daneheva xwe ya kedê kirine yek. Çîrok û çivanok jî evqasî ji rastiyan dûr

neketine. Kom û yek bi yek hêmanên em dikarin weke çîna kapîtalîst bihesibînin û dîsa hêzên xwediyê ekonomiyê saniyeyekê jî bêyî parastina desthilatdariyê nikarin li ser piyan bisekinin û desthilatdarî di destê wan de namîne. Dîsa bêyî dorgirtina berfireh a desthilatdariyê li ti bazara bajêr kirîn û firotina mal bi reqabeteke serbest û li ser hêza kar, bazar nabe. Ya girîngtir, ev yek jî heta ku serf, gundî û pîşesazê li bajêr bi awayekî bêrehm û bêdalet ji erd û dezgehên wan neyên kirin, ev atmosfera em behsa wê dikin, bi cih nayê. Li Ewrûpayê ji sedsala 14'an heta 19'an kedkarên erd û dezgehan ên mîna bi diya xwe ve girêdayî bi kar û xebata xwe ve girêdayî bûn, kengî ew ji cih û debara wan kirin, serî rakirin û bi serhildanan rabûn. Bi hezaran mirov hatin darvekirin, bi milyonan mirov di şerên navxweyî de hatin kuştin, di hepisxane û nexweşxaneyan de hatine rizandin. Van jî têrê nekiriye, di şerê netewe û mezheban de naverast bûye derya xwîne. Şerên mêtîngeriye û şerên emperyalîst li vê encama kambax bobelatên nû zêde kirine.

Ev bi tevahî bandorên bi darê zorê di derketina kapîtalîzmê de têkiliya xwe bi karakterê wê yê talanker ê yekdestdar re heye ku ferz dike. Em vê têkiliyê bi hêsanî û eşkere dibînin. Ma kîjan retorîka ekonomîk-polîtîk dikare vê rastiyê berepaş û berevajî bike?

Em ji bo rastiyê hînê eşkere bibînin divê em ji nêz ve çav li şerên di sedsala 16'an de bigerînin ku van şeran kapîtalîst bi ser xistin. Hêmanên sereke yên şer û desthilatdariyê yên sedsalê ev in; binemala Habsbûrgê ya milê Împaratoriya Spanyayê, li Franseyê qralên ji binemala Valois, li Ingilistanê xanedanên Stuart ên Anglo Sakson ku ketin şûna qralên bi koka xwe Norman û ya herî balkêş jî Prenstiya Orange ya Hollandayê bû ku ev prenstiya hînê varik bû û nav lê nehatibû kirin, ew ê rêzeke reaksiyonan bida destpêkirin.

Împarator û qralên Elman ên bi koka xwe Habsbûrgî, piştî ku misilman ji Spanyayê di salên 1500'î de hatin qewitandin bi hêz bûn û ber bi Împaratoriye ve meşyan, xwe weke xwediyê mîrasa Romayê dibînin. Di sala 1453'an de ketina destê Osmaniyan a Konstanatînopolisê û di şerê bi Osmaniyan re serkêşiya Habsbûrgiyên Awusturyayî weke sedema vê îdiayê tê bikaranîn. Silaleya qralê Fransewî Valois jî bi pey Împaratoriye ketiye. Xwe weke xwediyê rastî yê mîrateya Romayê dibîne. Qraltiya Ingilistanê û Mîregtiya Orange ya Hollandayê ji bo ji aliyê van herdu Împaratoriyan ve neyên daqurtandin şerekî mîna yê proto-rizgariya neteweyî dimeşînin. Qraltiya Swêdê, Mîregtiya Prûsyayê û heta dema Mîregtiya Moskovayê bû çartî, hêzên weke vana wê li pey hev weke tevgerên bi heman rengî li dinyayê deng vedana. Qraltiya Ingilistanê û Mîregtiya Orangê di serê sedsala 16'an de bi tehlûkeyeke rastî re rûbirû ne ango heye ku ji aliyê Qraltiya Franse û Spanyayê ve werin daqurtandin. Eger ev çalakî bi serketana, di serî de Ingilistan û Hollanda li Bakur-Rojavayê Ewrûpayê ya ku pêşketina kapîtalîst lê serwer e, bi ihtîmaleke mezin biketa rewşa bajarên Îtalyayê Venedîk, Cenova û Floranseyê.

Ji van bajarên Îtalyayê yên gelekî bihêzbûyî yên kapîtalîst nehat ku kapîtalîzmê li seranserê Îtalyayê bi ser bixin; sedema sereke ya vê yekê bêtaqetiya wan a siyasî bû. Bi gotineke hînê rasttir mirov dikare bibêje ku li ser dewlemendiyên Îtalyayê şerên mêtîngeriye û serweriyê yên Împaratorî û qraliyetên Spanya, Franse û Awusturyayê kir ku bajarên Îtalyayê serî bitewînin. Bajarên navborî qîma xwe bi hêzeke sînorkirî ya ekonomîk û siyasî anîne. Ji lewra hem yekîtiya Îtalyayê dereng maye, hem jî ezmûna Îtalyayê ya kapîtalîzmê nivco maye û li tevahiya welat belav nebûye. Demborî be jî di vir de zor bi roleke diyarker rabûye. Çawa wekî ku her hêmana kapîtalîstî li beramberî hev dike, kapîtalîstên bajarên Îtalyayê jî di berdêla ji serweriya siyasî bigerin wan bi rêya finansê bi xwe ve girêdidin û xwe ji polîtîkaya 'bide û bistîne' paşve nadin. Ji ber ku dîne nû yê kapîtalîzmê li dora pere > pere (PP) şikil digire.

Qraltiya Ingilistanê û Mîregtiya Orangê têk neçûn. Hêmanên kapîtalîstî hem kredî dabûn dewletê, hem jî bi dewletê re pîşesaziya keştiyan a çûnûhatinê çêkiribûn, ev sedema sereke ya nebinketina Qraltiya Ingilistan û Mîregtiya Orangê ye. Li ser artêşa bejahiyê zêde nesekinîn, giraniya xwe bêhtir dan hêza deryayî û vê yekê rêya serketinê li wan vekir. Di vê pêvajoyê de du bûyerên girîng ên stratejîk qewimîne:

1- Qraltiya Ingilistanê û Prenstiya Hollandayê bi şewazê kapîtalîst giraniya xwe dan modela dewleta ji nû ve xwe bi rêxistin dike û çalak dibe. Dewletên bi vî rengî dibin mînakên pêşî yên bi rêkûpêk bacê berhev dikin, budçeyê maqûl parve dikin, bi burokrasiyeke aqilane û profesyonel radibin. Bi hêza xwe ya deryayî ya serketî hêzên deryayî yên Spanya û Franseyê têk birin. Serweriya wan a li Okyanûsa li Atlasê û paşê jî li Derya Spî çarenûsa şerên mêtîngeriye diyar kir. Serberjêrçûna Franse û Spanyayê jî bi vî awayî dest pê dike. Serketina Qraltiyên Franse û

Spanyayê ya di şerê erdê re, bi sedema deyndarbûne serketina wan vediguhere serketinên Pîrûsê. Li gorî şîroveyeke giştî jî ya tê qebûlîkirin, guhertinên nû yên di desthilatdariya Ingilîstan û Hollandayê de çarenûsa ekonomiya kapîtalîst diyar kiriye. Em careke din dibînin ku di werçerxeke krîtîk de zora siyasî dikare li ser şeweyê ekonomîk bi roleke diyarker rabe. Ya bajarên Îtalyayê têde nikarin bi serkevin, bajarên London û Amsterdamê têde bi ser dikevin.

2- Bûyereke berevajî erka siyasî ya Hollanda û Ingilîstanê, di vê sedsalê de li cem împaratoriyan Awûsturya, Franse û Spanyayê diqewime. Ev hersê dewletî dixwestin modeleke mîna Romayê ava bikin. Di nava wan de hem xizmantiyeke xurt hebû, hem jî nakokiyên mezin hebûn. Qraltiya Ingilîstanê pir zû ji vê xwesteka xwe xilas bû. Li şûna împaratoriya Ewrûpayê çavê xwe berda împaratoriya dinyayê. Di çarçoveya serketina sîstema kapîtalîst de rejîmên dewletên Spanya, Franse û Awûsturya herçiqas ji bo bibin monarşiyên modern gelek reform kirin jî ya rastî ji aliyê cewherî ve amûrên siyasî ne ku li gorî sîstema civakî ya berê şikil girtine. Ji wan nedihat ku sîstemeke bacê ya modern, burokrasî û artêşeke profesyonel damezrînin. Budçeya wan bê wezin bû. Timî deyn dikirin. Aloziyên ji ber kapîtalîzmê derdiketin nikarîbûn çareser bikin. Bihêlin kapîtalîstên wan piştgiyeyeke tam bidin wan, ji ber deyn û îltîzaman bi wan re di nava nakokiyên mezin de bûn. Ji ber nakokiya di navbera bajar û gund de tevahiya civakê serî rakiribû. Bi tenê bi serê xwe serhildanan jî dikarîbûn bêhnê li van monarşiyên biçûkînin. Ji ber ku Hollanda û Ingilîstanê di binî re destek didan muxalifan, rê li ber gelek şoreşan vedikirin. Bêguman carnan armanc û encam gelekî cihê dibûn. Çawa ku di Şoreşa Mezin a Fransayê de çêbû.

Li Îtalyayê heman hêzên ku serketina civakî û siyasî ya ekonomiya kapîtalîst asteng kirin, monarşiyên Franse, Spanya û Awûsturya; li hemberî modelên dewletên ji aliyê kapîtalîstên bajêr ên Ingilîstan û Hollandayê dihatin destekkirinve, gelek çaran nikarîbûn xwe ji têkçûnê xilas bikin. Em careke din eşkere dibînin ku têkiliyên di navbera sîstemên zorê û şeweyên ekonomiyê de rê li ber encamên stratejîk vedikin. Ji bo serwextbûna li têkiliyên di navbera zor, desthilatdarî û ekonomiyê de Ewrûpaya sedsala 16. weke laboratuarekê kêrhatî ye. Di dema şaristaniya Grek-Roma de em dibînin ku bajar, bazar û bazirganiya xweser pir zêde û belav in. Babil û despotîzma Asûrê ku mîrateya Ûrûk û Ûrê wergirt, bi vekirina nûneriyên bazirganiyê belkî jî cara pêşî di warê aboriyê de ji bo ekonomî û şaristaniyê gaveke kêrhatî avêtin. Li vir têgînên bazar-karûm-kar ketine zikhev. Jixwe dîroka koloniyên bazirganiyê diçe heta bi Ûrûkê û beriya wê. Pêkhatina bazarê û zêdebûna guhertinê, dike ku dewleta Asûr weke împaratoriya pêşî ya bi heybet derkeve ser dika dîrokê. Ya rastî împaratorî bersivê didin ewlehiya ji bo aboriyê pêdivî pê heye. Li cem Asûran ji ber ku stûna sereke ya aboriyê bazirganî ye, bazirganî û karûm rêxistineke siyasî ya bi şeweyê împaratoriye ferz dikin. Dîrok ji me re wexta behsa împaratoriya Asûrê dike wê weke împaratoriya herî xedar û despot bi nav dike. Dîsa bingeha viya ew e ku Asûr di warê yekdestdariya bazirganiyê de pêşnûmeyeke kapîtalîzmê ye. Li cem Asûran avahiya jor a kapîtalîzma bazirganî-yekdestdariyê bi xwe re rêveberiya herî xedar a împaratoriye aniyê.

Erka siyasî ya Grek-Romayê, li mîrateya ji Asûran girtibû mîrateya ji Fenîkeyan mayî jî zêde kir û bi vî awayî bi jor-avahiyeke siyasî avakirina binesaziyeke ekonomîk bi ser xistin. Bi hevguhertina mal zêde bûye, bi sînor be jî bajarên xweser, bazar, bazirganî û reqabet êdî li ser kar in. Em bajarvaniyekê dibînin ku êdî bi gund re di weznekê de ye. Gund êdî bi armanca guhertinê ji bo bajarên berhemê zêde hildiberînin. Bazirganiya berhemên tevnê, maden, qût û zad pêş ketiye. Nexasim ji bo vê yekê, ji Çînê heta Okyanûsa Atlasê rê hatine vekirin. Erka siyasî ya li Îranê bi bazirganiya rojhilat-rojava vediguhere împaratoriyeke bazirganiyê ya mayînde. Bi qasî ku Grek û Romayê bixin bin hegemonyaya xwe ew tengav kirine. Li pêşiya tevgerên dagirkirina rojava ji aliyê qewmên Çîn, Hind û Asya Navîn û erkên wan ên siyasî Îran benda sereke ye. Ji bo Rojava jî Rojhilat dagir neke, dîsa bi rola bendê radibe. Lê Skender û yên piştî wî tîn, tenê ji bo demeke kin (salên 330-250 B.Z.) vê bendê xira kirine û karîbûne deriyên bendavê vekin.

Şaristaniya Greko-Roma li mekanekî ye ku em mînakên pêşî yên aboriya kapîtalîst temsîl dikin, lê dibînin. Asta xweser a bajarên, li bazarê guhertin û destnîşankirina buhayan û hebûna bazirganên mezin êdî nîşan dide ku hebûna kapîtalîzmê hatiye ber derî. Çi hêza gundan a li hemberî bajêr, çî jî rêxistiniya împaratoriye (esas xwe dispêre aboriya gundan), nahêlin ku kapîtalîzm bibe sîstema serdest a civakî. Kapîtalîst bi piranî weke bazirganên mezin dimînin.

Destwerdana wan a hilberîn û îndustriyê heta bibêjî bi sînor e. Her weha bi astengkirinên cidî yên erka siyasî re rûbirû ne. Koletiya bi efendiyê xwe ve girêdayî hînê di rewşeke gelekî xurt de ye, ji lewra şensê hêza kar a serbest bibe bi qasî tine be, hindik e. Jin weke cariyê, mêr jî bi tevahî bedena xwe weke kole têne kirîn û firotin. Hemin hêza bi tenê ya diyarker a aboriya kole, şiddet e. Weke nirxekî ekonomîk hebûna koleyan bi tenê jî nîşan dide ku di navbera şiddet û ekonomiyê de (ekonomiya xwe dispêre desteserkirina berhemê zêde) bi qasî neyê nîqaşkirin têkiliyê aşkere heye. Di sîstema Serdema Destpêkê ya Çîn û Hindê de ji damezrandina kasta siyasî û eskerî heta mêtîngeriya kapîtalîst civaka li jêr weke kargeheke aboriyê hatiye dîtin û xebitandin û ev yek weke wezîfeyê xwe ya bingehîn a rêveberî û mafekî xwe yê xwezayî hesabandine, ya rastî weke mafekî xwe yê xwedayî dîtine.

a- Di şaristaniya Îslamê ya Serdema Navîn de bazirganî heta bibêjî bi roleke mezin radibe. Dîne Îslamê û Hz. Muhammed ji aliyê aborî ve têra xwe têkildarî bazirganiyê ne. Arîstokrasiya ereb a di navbera Împaratoriye Bîzans û Sasanî de tengav bûye, ji aliyê bazirganiyê ve pêş dikeve û di derketina Îslamê de jî ev sedema bingehîn a aborî û civakî heye.

Emewiyên Endulus, bi pêşengiya Ereba û Berberiyana, çanda şaristaniya Îslamê derbasî Ewrûpayê kirin. Bazirganî bajêr ên Îtalî jî ekonomî-bazirganî barkirin û derbaskirin. Bi tenê bi sînor be jî, Osmaniyana jî yekdestdariya siyasî derbasî Ewrûpayê kiriye. Bandora wan li ser hêzên dînî û siyasî yên Ewrûpayê bûye ku ji bo li dijî Osmaniyana bi ser bikevin xwe bêtir bi kapîtalîzmê girtine. Eger Osmanî nebûna belkî jî yekdestdariya siyasî û dînî ya Ewrûpayê wê evçend neçarî rêxistinîya eskerî, siyasî û ekonomîk a kapîtalîzmê nebûna. Em careke din dibînin ku hêz hêzê derdixe holê û ew jî lêgerîna li şeweyên ekonomîk bi lez dike.

Li Ewrûpayê di derketina kapîtalîzmê de rola Rojhilata Navîn a diyarker bi Xiristiyantiyê re têkildar e. Ez berhema Max Weber a bi navê Kapîtalîzm û Exlaqê Protestaniyê bi bîr dixim. Li vê jî mirov dikare zêde bike û bibêje; Rojhilata Navîn heta sedsala 10'an diyarkirina exlaqê Ewrûpayê temam kiriye, di derketina feodalîzma Ewrûpayê de hem ji aliyê siyasî û dînî ve bi roleke bingehîn rabûye û di Şerê Xaçperestan de careke din Rojhilata Navîn barkirin Ewrûpayê. Bi tevahî xusûsên me destnîşankirî xisletên diyarker ên bivê nevê ne.

Wexta em vê vegotina xwe ya xulase der barê dîrok û civakê de bi vegotina xwe ya der barê sedsala 16. de bikin yek, em ê bandora Rojhilata Navîn li ser derketina erka siyasî û kapîtalîzmê baştir fêm bikin. Bi hêsayî mirov dikare bibêje ku carnana dereng dixê, asteng dike, carnana jî bi lez dike û heta dike ku ber û dol bigire. Di sîstema kapîtalîst de herî zêde yekdestdariya dewletê nêzî yekdestdariya kapîtalîst dibe ango yekdestdariya dewletê = yekdestdariya kapîtalîst.

Mirov ji çend aliyan ve bi kurtî be jî behsa têkiliya huqûqê bi sîstema nû re bike wê baş be. Bi giştî kengî têkiliyên bazirganî, bazar û bajêr pêşketin, huqûq xwe weke saziyekê ferz dike. Di civakê de kengî huqûq bikeve dewreyê, di wê civakê de exlaq dejenere bûye, rola zorê zêde dibe û rê li kaosê vedike û her weha pîrsgirêka newekheviyê gelekî xwe dide der û xuya dike. Ji ber ku pîrsgirêkên mezin ên exlaq û wekheviyê li bajaran li dora çîn û bazarê çêdibin di nîzamê dewletê de huqûq bivê nevê xwe ferz dike. Bêyî huqûqê rêvebirina dewletê bê îmkana nebe jî gelekî zehmet dibe. Mirov dikare huqûqê wiha bi nav bike; hêza çalakiya siyasî ya dewletê mayînde, bi pîvan û bi sazî dike. Bi awayekî din mirov dikare bibêje; dewleta aram, sakin û camid îfade dike. Yek ji wan saziyan e ku herî zêde têkiliya xwe bi dewletê re heye. Têkiliya girêdana dewlet û bazirganiyê ji destpêkê heta bi merhaleya kapîtalîstbûyîna her pêş de çûye, tevlihev bûye û dewam kiriye. Ji civaka Babîlan heta Romayê li gelek dewletan metnên qanûnî yên em dikarin ji wan re huqûq bibêjin hatine amadekirin. Bi giranî ev metn li ser ewlehiya mal û astengkirina jidestdana can hatine amadekirin. Armanca huqûqê hem kêmkirin û hêskirina pîrsgirêkên siyasî ye, carnana jî berevajî rê li pîrkirina pîrsgirêkên wê vedike. Wezîfeya huqûqê weke ku tê yeqînkirin, bi awayekî wekhev nêzîkbûna her welatîyê xwe bigire bin ewlehiyê nîne, berevajî hewl dide newekheviyên heyî bîne astekê ku rewşa bîne qebûlkirin û kes nikaribe destê xwe bide erka siyasî. Bi kurtî, mirov huqûqê weke rêxistinîkirina yekdestdariya erka siyasî bi awayekî mayînde bi nav bike, wê ev bibe şîroveyekê nêzî rastiyê.

Têkiliya huqûqê bi exlaq re gelekî girîng e. Exlaq mîna çimentoya civakê ye. Civak tineye ku exlaqê xwe tinebe. Exlaq prensîba pêşî ya rêxistinîya civaka mirov e. Fonksiyona wê ya esasî ew e ka mejiyê analîtîk û mejiyê hisî wê ji bo başiya civakê çawa bîne bikaranîn û çawa bibin helwest, rêzik û pîvan. Li hemberî tevahiya civakê bi awayekî wekhev tevdigere, lê rola

cudahtyan û mafê wan jî li ber çav digire. Di destpêkê de wicdanê kolektîf ê civakê temsîl dike. Kengî erka siyasî û hiyerarşî xwe weke dewlet bi sazî dikin, civaka exlaqî derba pêşî dixwe. Dabeşbûna çînî bingehê dabeşbûna exlaqî jî amade dike. Pirsgerêka exlaqî bi vî awayî destpê dike. Elîta siyasî vê pirsgerêkê bi huqûqê dixwaze çareser bike, lê rahîb zêdetir dixwazin bi rêbaza dînî rêyekê bibînin. Ji vî alî ve hem dîn û hem jî huqûq, exlaqê weke çavkanî qebûl dikin. Çawa ku siyasî jî hêza siyasî ya mayînde, bi pîvan û mekanîzmayên bi sazî huqûqê pêk tîne, damezrînerên dîn jî bi heman fonksiyonê radibin û dixwazin bi avakirineke dîn a bi sazî, bi pîvan û mayînde ya çavkaniya xwe exlaq ango bi dîn bi cî bînin û krîza exlaqî çareser bikin. Di nava wan de cudahtiyek heye, ew jî ewe ku hêza huqûqê ya bide kirin heye, dîn ne xwediyê vî wesfî ye, li şûna wê tîrsa xwedê û wicdanê esas digire.

Exlaq jî ber ku bi qabîliyeta hîlbijartinê ya mirov re têkildare, pêwendiya wê ji nêz ve bi azadiyê re heye. Exlaq azadiyê hewce dike. Ya esas, civakeke bi exlaq azadiya xwe diyar dike. Ji lewra ya azadiya xwe nebe exlaqê xwe jî nabe. Rêya herî hêsan a têkbirina civakekê ew e ku têkiliya wê bi exlaq re were qutkirin. Kêmkirina bandora dîn, bi qasî lawazbûna exlaqê rê li ber têkçûna civakê venake. Îdeolojiyên bûne mîna dîn ên curbicur, felsefeyên polîtîk û jiyânên ekonomîk dikarin valahiya çêbibe dagirin. Valatiya cihê jî ber têkçûna exlaqê mayî jî, mehkûmiyet û bêparbûna ji azadiyê bi tenê dikarin dagirin. Teoriya exlaq, etîk an jî exlaqiyet, weke pirsgerêkeke bingehîn a felsefî wezîfeya wê ye hebûna exlaq ê mirov zêdetir lê digerin, divê lêbikole û jinûve bigihîne rola wê ya rastî û bingehîn. Bi qasî ku fonksiyona rast a exlaqê were destnîşankirin, heta bibe prensîbeke jiyânê ya bingehîn wê girîngiya xwe weke pirsgerêkekê di nava civakê de dewam bike û biparêze.

Em wexta behsa derketina ekonomiya kapîtalîst bikin, ev binavkirinên kurt ên der barê exlaq û huqûqê de têkildarî desthilatdariya siyasî gelekî girîng dibin. Dîn û exlaq, heta huqûqa feodal hinekî neyê dejenerekirin û hin caran neyê şikandin, ekonomiya kapîtalîst di nava civakê de nikare cih bigire. Em li vir nêzikahiya çîna jor a berê ya ji dîn re û exlaqê wê naparêzin. Ya em dibêjin ew e ku dînen mezin, rêûresm û doktrînen exlaqî yên mezin, gelekî zehmet e ku têkiliya sistemeke mîna kapîtalîzmê bi pîvanên xwe re deynin. Hêza siyasî jî di van mijaran de xwedî bandoreke bi sînor e. Hilweşandina dîn û exlaq dawiyê li erka siyasî jî tîne.

Di sedsala 16. de ev guftûgoyên der barê reformasyon, huqûq û felsefeya exlaq de eşkere ye ku der barê derketina kapîtalîzmê de ne. Ji ber ku me wateya şerên siyasî û rewşa hêza siyasî bi kurtî bi nav kir, ez ê xwe ji dubarekirinê dûr bigirim.

Ji bo şaş neyê fêmkirin dibêjim; divê neyê fikirîn ku ez bi tevahî hewldanên reformasyonê gunehbar û rexne dikim. Ez dibêjim; divê reformasyona dîn ne tenê çend caran divê gelek caran were kirin. Bi salane ez dibêjim; nexasim ji reformasyona Xiristiyantiyê hûrûkûrtir hewcedarî bi reformasyoneke Îslamî ya dewamî heye. Eşkere ye ku ji bo hewldaneke bi vî rengî hewcedarî bi kesayet û kapasîteyê heye. Ne karê van çend rêzan e ku behsa tevgerên Ronasans û Rohnîbûnê bikin. Ji ber ku ev tevgerên sedsalên cihê ne. Eger têkiliya wan bi kapîtalîzmê re were danîn jî ev têkilî yekser nîne. Her weha rast nîne mirov her tiştî giştî bike. Di nava wan de bi qasî ku yên li ber kapîtalîzmê rabûne, yên xwestine pêşî û rê lê bigirin jî hene. Kapîtalîst dijberên xwe bi hêza peran asîmîle dikin û ev xusûs tê fêmkirin. Çawa ku desthilatdarî dixwaze muxalîfên xwe girê bide. Lê demên em behsa wan dikin bi fîlozof, reformator (Brûno, Erasmûs), Utopiyager û Kominkarên mezin ên dikarin bi qasî ku şewitandina xwe jî li ber çav bigirin li hember kapîtalîzmê li ber xwe didin di şexsê wan de di xizmeta tevahiya mirovatiyê de ne.

C- Mekanê Kapîtalîzmê

Xusûsa mijara me ya bingehîn ew e ku em lêbikolin ka li Hollanda û Ingîlistana di dîrokê de navê wan kêmtê hildan çawa ekonomiya kapîtalîst bi ser dikeve û di vî serketinê de rola cografyayê çî ye.

'Zilamê bihêz û xasûk' mîna dizekî ket ekonomiya malê ya jinê. Qîma xwe tenê bi talanê jî neanî. Ya hînê xirabtir û tehlûketir jî jin xist rewşeke timî destavêtinê û malbata pîroz kir mîna nivîna Çil Heramiyan. Rewşa xayînekî dizane çî dike ti carî neterikand. Tovên danehevên sermaye pêşî li du mekanaan hatin çandin. Yekemîn, li nêzî ekonomiya malê, mal bi xwe hat dagirkirin; duyemîn, li dijî yekdestdariya fermî ya rewşa dewletê yekdestdariya taybet li baregehên navendî yên çil heramiyan an jî li nêzî wan mekan girtin. 'Zilamê bi hêz û xasûk' jî ber

ku ji çavdêriya civak û dewletê direve, pir zû bi maske û hîle di nava mekanande geriya. Kemîn danî. Kengî keys dît weke şêrekî xwe çengî ser nêçîra xwe kir. Carnan bi xasûkiya rovî nêçîra xwe zevt kir. Mîna bûkalemûn li gorî rewşê reng girt. Di nuqteyên marjînal de xwe weke pisporê bazirganiyê îlan kir. Qadên gund û bajarên şaristaniyan nikarîbû xwe bigihînine wan bi dijwarî di bin çavdêriya wî de ne. Gelekî hoste ye ku xwe di qelş û terkên nav civakê de veşêre. Pir baş dizane bi rola balansê rabe û herdu aliyên jî bişêlîne. Haya xwe jê heye ku ji bazirganiyên mesafeya kin hindik, ji bazirganiyên rêyên dirêj gelekî karê bi dest bixe. Yek ji pîvanên bingehîn ê pîşeya wî ye ku mîna bi pozê xwe bêhn bike qadên jê karê bike nas dike, bi ser de diçe. Eger mirov çalakiya wî weke korsantiya stratejîk a van rêyan binirxîne wê zêdetir hînker be. Wexta ku tê gotin “welatê sermayê tineye”, ev rastî tê destnîşankirin.

Mirov dikare bibêje eger bajar-bazar-bazirganî şertên pêş ên hebûna kapîtalîst in, çima li van mekanan serketina xwe zû îlan nekir? Di vê nuqteyê de divê ez bi girîngî bibêjim ku kapîtalîzm weke sîstem ti têkiliya xwe yekser bi zanist û teknolojiya pêşketî re nîne. Çawa ku bi awayekî serketî li Amsterdamê derket holê, dikarîbû li sîteya Ûrûkê jî derketa Sedema bingehîn a vê yekê dibe ku ev be; yekdestdariya rahib, siyasetvan û esker cih nedanê ku bikaribe bibe serdest. Ev kulmozên hêzê yên rewa bûne û hatine ceribandin, dibe ku kulmozeke çaremîn, zêde û belkî jî ji ber pêkhatina wê weke tehlûkeyekê dîtibin.

Em dibînin ‘zîlamê bihêz û xasûk’ weke hêza çaremîn a yekdestdariyê ji bo bibe sîstem xwe radikişîne. Lê timî têk diçe. Ez yeqîn dikim, kavi û wêranbûna gelek bajarên li cografayên kesek ne li bendê, bi van bûyeran pêkan e. Di serdema pêşî û navîn de bajarên bazirganiyê yên gelekî dewlemend ji nişkê ve bi awayekî di dîrokê de tine bibin, wêran bûn, dibe ku ev yek bi berxwedana eskerî û siyasî ya yekdestdariya çaremîn re (kapîtalîzma destpêkê) têkildar be. Eger mirov Atîna Serdema Antîk jî mînak nîşan bide, heye ku mirov jê hîn bibe. Ev bajarê ku berhemekî bazirganiya deryayê bû, di salên 500-350 B.Z. de mîna stêrka şaristaniyê bû. Pir bi hêsanî mirov dikare tespît bike ku kapîtalîzma destpêkê herî zêde li vî bajarî pêş ketiye. Yekdestdariya bazirganiyê ya mezin ûtaybet (ne yekdestdariya dewletê) bi sedan mîl û kîlometreyan li deverên dûr karê xwe dimeşînin. Dewlemendî diherikin Atînayê. Ji Rojhilatê Derya Spî heta bi Marsilyayê, ji Bakurê Efrîkayê heta bi Makedonyayê, ji tevahiya Anatolê û Derya Reş, bi tevna bazirganiyê, pere û berhemê zêde diherikînin Atînayê. Felsefe afirandiye, pîşesazî li ber fabrîkebûyîna ye; hunerê çêkirina keştiyan li asta herî jor e, pere li ser kar e. Li her deverê kolonî hene. Ji her alî ve dewlemend û xwediyên pereyan tene Atînayê. Cara pêşî ye ku dibe xwediyê rewşeke bajarê kozmopolît. Li gorî şîroveya min a şexsî, kêmasiya wê bi tenê ew bû ku nikarîbû yekîtiya di nava nîvgiravê de pêk bîne û ev li pêşiya serketina kapîtalîzmê astenga sereke bû. Pirsgirêka peydakirina hêza ji bo kar jî tinebû. Koleyên li bazarê dihatin firotin ji xweliyê erzantir bûn. Di vê qonaxê de Atîna yan wê ji koletiya berê bibihure, di çarçoveya nîvgiravê de dewleteke netewe ava bike û zû bikeve rewşeke weke Hollandayê, yan jî wê li ber hevrikên xwe têk biçê û di rewşeke bê qîmet de bê hiştin. Qraltiya Spartayê ya hêza bejahiyê bû û Împaratoriya Pers a ji deryayê dûr bû ji sedsalekî zêdetir timî li vî bajarî dan. Lê wê bi demokrasiya xwe her hewl da li ser piyan bimîne. Pençên qralên Makedon Filîp û kurê wî Skender Atîna ber bi têkçûneke strajîk ve birin. Li hemberî qraliyetên Helenîstîk ên Anatolyayê û Romayê yên di salên 300’î B.Z. de mezin dibûn zêde şensê wê ye gavavêtinê nemabû.

Bajarên Îtalyayê ji bo kapîtalîzmeke modern çî hewce bike afirandibûn. Bi daneheva sermayê, banke, şîrket, krêdî, weke amûrên finansê sened, bazirganiya dûr û nêz, manîfaktur, pîşesazî û her cureyê hunerê, bi tevahî berhemên pîşesaziya demê, ezmûnên komar û împaratoriya, bi dîn û her cure mezheban, nîvgirava Îtalyayê di rewşa prototîp û labûratûvarekê de ye ji bo Ewrûpaya ku wê di salên 1300-1600’î de çêbibe. Her weha dayîkniştimana Ronesanê ye. Bêguman ev yek bi têkiliyên wê yên bi cografya Rojhilatîya pêşeng û mîrateya Rojhilatî ya dîrokî re têkildar e. Îtalya vê demê, weke Îslama Rojhilata Navîn, Çîn, Hindistan û heta Rûsyayê ye ku mezin dibe. Danehevên cografyayê Rojhilat, di serî de Venedîk, Floranse û Cenovayê ji aliyê yekdestdariyên bazirganên bajarên ve bi çavbirçîtiyê têr nabe anîbûn nîvgiravê. Ya girîngtir, di dîroka Ewrûpayê de cara pêşî ye ku bi pêşengiya bajarên Îtalyayê tevgerên bajarbûnê pêş dikevin û ji daneheva sermayê re hinterlandê mezin çêdikin. Li her bajarekî Ewrûpayê bi hêsayî mirov dikarîbû destê bazirganekî Îtalî bidîta. Jixwe Dêra Katolîk ji zû ve zemînê şaristaniyê danîbû. Ronesan ji bo pêşengiyê dibû gotina ji sedî sed a dawiyê.

Îtalya nebû weke Ingilîstan û Hollandayê, ev yek tenê ji ber cografya wê bû. Bi awayekî paradoksî heman cografya di kapîtalîzma bajarê de dike pêşeng, li tevahiya nîvgiravê wê tîne ber serketinê, lê di dawîya dawî de nikarîbû gava dawî ya serketinê bide avêtin. Wexta bida avêtin jî ti tişt nehatî serê wê nedima. Sedem eşkere li naverastê ye. Eger Îtalya zû bûbûya Ingilîstana demê, wê tacên Spanya, Franse û Awûsturyayêyên ku dixwestin wê dagir bikin, bi serê wan de bianiya xwarê, mîna Romaya di dema derketina Împaratoriye de gavek biavêta û bikariba bibûya emperyalî dînyayê ya duyemîn. Lê wê li ser hîmê sosyo-ekonomîk a kapîtalîst ev gav biavêta. Mirov fêhmî dike ka çima xwediyên tacan li ser serê bajarên Îtalyayê piçikîn. Yekîtiya bajarên Îtalyayê li ser hîmê sosyo-ekonomîya nû wê dawî li Împaratoriyan bianiya, pêşî li Ewrûpayê û paşê jî li tevahiya dînyayê wê demeke belavbûnê xwe ferz bikira. Ji bo vê jî di serî de sermaye, her tişt di destê wan de hebû. Ya rastî, serneketin bê şensiyeye mezin bû û dihat maneya paşvemayîneke neteweyî ya sêsed salan bikudîne.

Bi ya min, ji ber sedemên cografî nikarîbû bibe Romaya duyemîn û ev firsend bi tiştêkî pir hindik ji dest çû. Piştî meşeke dirêj Hannîbal ji bakur ve êrîş biribû ser Romaya yekemîn û Romayê bi şenseke mezin dûvê xwe ji nav lepan xilas kiribû. Yê wê carê ji bakur êrîş dikirin, ne yek çil carî ji Hannîbal bi hêztir bûn. Ji lewra şensê wê tinebû. Ji bo vê bi tenê rêyek hebû, mîna Îslama Ereban a li tevahiya Rojhilata Navîn belav bûbû wê bûbûya dînekî bi zora şûr. Li şûna Xirîstiyantiya li Romayê eger Îslam bûya an jî Xirîstiyantiya Katolîk, belavbûna dînî û siyasî bi hev re û bi şûr bimeşanda, belkî rêveçûna dîroka dînyayê pir cudabûna. Mirov xwe nagire û dipirse: eger Xirîstiyantî nebûya wê aqûbeta Romayê çawa bibûyaû rê li ber çî vekirana? Ya hînê seyr û balkêş: eger Fatîh Siltan Mehmed bi vexwendina Papa Xirîstiyantiya bi şûr qebûl bikira, encamê çî bibûna? Dîrok qadeke spekulasyonê nîne. Lê rastiyeke nayê înkarkirin e ku pêşketina dîrokî, her tim gelek alternatîfan di hundirê xwe de jî dihevine. Ya bajarên Îtalyayê nikarîbû têde bi ser bikevin, di dawîya sedsala 16. de Amsterdam û London têde bi ser ketin. Yek ji wan qadane ku dîroknas herî zêde li ser sedem û encamên wê radiwestin û dikin mijara tezan. Ev qad heta bibêjî hatiye rohnîkirin jî. Eger em sedeman bi kurtî rêz bikin:

1- Bi tevahî qadên şaristaniyên berê li serê Bakurê Ewrûpayê cih digirin ku li vir herî dereng û lawaz digihîjin Okyanûsa Atlasê.

2- Sê hêzên mezin ên Ewrûpayê, Qraliyetên Spanya, Awûsturya û Franseyê ji bo serweriya Ewrûpayê di nava xwe de şer dikin.

3- Bi qasî bajarên Îtalyayê bi tehlûke nayên dîtin, ji lewra jî bi hêzeke yekbûyî û têrê bike bi ser de naçin.

4- Ji belavbûna Reformasyona li Bakurê Ewrûpayê re pêşengiyê dikin.

5- Ji ber ku li peravên Okyanûsa Atlasê ne, di bazirganiya dûr û nêz de xwedî avantajeke mezin in.

6- Tevahiya çanda maddî û manewî ya bajarên Îtalyayê transfer kirine.

7- Yek ji wan qadane ku çanda maddî û manewî ya feodalîzmê lê qels û lawaz e.

8- Ji ber ku negihîştine feodalîzmeke bi hêz a karibe pêşî li kapîtalîstbûna çûnûhatin, cotkarî û îndustriyê bigire, li gelek herêman şaristanî belkî jî cara pêşî bi rengêkî kapîtalîstîk pêş dikeve.

Em dikarin hejmara van sedemên bandor kirine, hînê zêdetir bikin, ji nêz ve têkiliya van sedeman bi rewşa cografîk re heye. Ya rastî jeostratîjî û jeopolîtîka rewşeke gelekî baş pêşkêş dikin. Kengî ev rewş bi şertên civakî re bûye yek serketin jî mumkin bûye.

Ewrûpa, Asya û heta Efrîka sê parzemînên yekbûyî ne. Yek ji tespîten girîng ên antropolojiyê ew e ku heta dema qeşayê ya dawî di serhatiya mirovatiyê de Efrîka bi rola pêşengiyê rabûye. Cografya pêşeng paşê di vê rola xwe de li qûntara çiyayên Toros-Zagrosê bi şoreşa neolîtîkê dest guhertiye. Qûntarên van çiyayên ji salên 15.000'î B.Z. heta salên 4000'î B.Z. ji bo pêvajoya ku wê paşê bi navê şaristaniyê dest pê bike çî hewce bike, her tişt çêkir: weke çanda maddî û manewî her tişt amade kir. Mirov ji bo şoreşa neolîtîkê bibêje, di dîrokê de şoreşa herî mezin e, bawer dikim ku tespîteke li cih e. Avên Firat û Dîcleyê ji van çiyayên û qûntarên wan ne tenê axa bi bereket birin devê Halîcê; bi keştiyên pêşî û pişesaziya keştivaniyê, xwe û bi tevahî nixê xwe yê çandî birin. Bajarên Ûrûk û Erîdûyê wexta dest bi meşa şaristaniyê ya pêşî kirin, ya rastî nixê xwe vê rêwîtiya bi qehr sentez kiribûn Ûrûk çandeke mirovatiyê ya ji rêzê nîne. Destpêka mûcîzeyê nû ye. Dengê Xwedawenda Ûrûkê Înannayê hînê jî çavkaniya tevahî destan, helbest û stranên e. Ev deng, dengê vê çanda muhteşem û bi heybet e. Di heman demê de dengê wê jinê

ye ku zilamê krêt hînê ew ne lewitandî ye. Çanda Ûrûkê li cografya xwe kulîlk vekirin. Bajarên li pey hev dihatin avakirin zêde bûn. Kêmberek ji bajaran çêbû. Zilamê bihêz û xasûk vê carê çavkaniya danehevan di derfetên bajaran de dît ku her diçû zêde dibûn. Li vir hewce nake ku em behsa serhatiya cografya şaristaniyê ya ku xwe dispêre hêzê bikin. Lê em bi tenê bi awayekî sembolîk bi gotina hevokê qîma xwe bînin û bibêjin; mîna çemekî sereke û mezin diherike, ji hezaran kîlometir perav û erdên bi kaş bihuriye, çandekê nû li pey xwe hiştiye û herî dawî li peravên Amsterdam û Londonê ketiye Okyanûsa Atlasê.

Eşkere ye ku çanda maddî û manewî ya ji tevahiya serdem û cografyayan hatiye girtin herî dawî bi pêşengiya van herdu bajaran ekonomiya kapîtalîst a modern û netewe derxistiye ser dika dîrokê. Dîsa heman herêm ji wan herêmanê ku herî dereng çanda neolîtîkê girtine. Em di navbera cografya û çandê de timî têkiliyekê dibînin ku weha ye: li devera ku çanda kevn bi reh û kok e, pêkhatina çanda nû gelek zehmet e. Çanda kevn a nû bi hêsanî qebûl nake. Xwe diparêze ku ev jî tê fêmkirin. Li Rojhilata Navîn çanda şaristaniya berê bi tenê herêma hundir a nivgirava Erebiyanê têra xwe dagir nekiribû. Ev valatiya cografî, cografya civakî ya Îslamê pêkanî. Ev cografya nebûya wê Îslam jî nebûya.

Bakurê Ewropayê û du welatên din ên li seriyê wê Ingilîstan û Hollanda ji bo şaristaniyên berê erdên bakîr bûn û beyar bûn. Têgîna welat bi maneya sînorên neteweyî di vê demê de hînê nû derdikevin holê. Ji lewra jî tovek li ser van erdan were danîn hema yekser wê zîl bide û serî bigire bi sedema vê xisletê ye. Dikare kok û rehên xwe kûr berde erdê û mayînde bibe.

Ev tovê ekonomiya kapîtalîst hatiye danîn û xwe baş girtiye. Warisê dawiyê yê çanda Ûrûkê ye ku ji peravekî derbasî peravê din bûye. Barhîlgirên vê mîrateyê her tim bazirgan bûne. Tê gotin, bazirgan ew kes in ku deverên kar jê tê xweş dibînin. Ez bi girîngî destnîşan dikim ku ya kulmozên hêzê nikarîbûn pêşbîniya wê bikin û bifikirin, rewşa wan a herêmê ya marjînal û avantajê wan a rêyên dirêj, hişt ku şensa wan di warê erênî de tecellî bike. Bi tevahî hebûnên kapîtalîstîk ên bajarên Îtalyayê û rêyên cografî yên armadayên Spanya û Portekîzê ew keşif kirin bi awayekî korsanwarî desteserkirin û bi vî awayî şensê pêşengiyê xurttir kirin. Ya dikirin, asîmîlekirina zimanê wan bi xwe bû. Li Ewropayê şerên mezin ên navxweyî pêşî li tehlûkeyên ji der ve bînin digirtin, li hundir jî berdariya ekonomiya nû (hêza kar û maddeya xam a erzan) di dawîya sedsala 16. de ji bo hilatîneke serketî û mayîndebûna li vê cografyayê têrê dikir.

Di nava van herdu hêzan de bi tenê hin cudahiyan şiklî hebûn. Bi hev girtina herdu hêzan ekonomiya nû li çarnîkarê cîhanê temsîl kirin. Ekonomiya nû, hişt ku dewlet jî xwe nû bike û ber bi dewleteke berdar û serketî ve biberide. Serdestiya ekonomîk bi kêra serdestiya siyasî û eskerî hat. Yekdestdariya bazirganiyê cara pêşî bi yekdestdariya dewletê re şîrîkatî danîn (mînak Kûmpanyayên Hind ên Rojava û Rojhilat in) û bi vî awayî bûn hêzeke niv fermî. Desteserkarên şaristaniyê yên timî xwe di dehlîz û serê quncikan de vedîşartin cara pêşî bûn ew giregirên rewşa yên li ser wan guftûgo neyê kirin. Tevahiya pûlikên berê yên arîstokratîk bi destê qral û qralîçeyan bi xwe vekirin. Çawa ku di dema xwe de şêrê Ûrûkê taqeta xwe tînebû li ber 'Gilgamêş' rawestiya, warisên herî dawî jî taqeta wan tînebû li ber dirîndeyên (em şêr nebêjin) Amsterdam û Londonê jî rawestiyana.

Qralîçeyên Ingilîstan û Hollandayê yên warisê wê tîne hesibandin mîna figurên sembol ên wê jinê bin ku pêjna tevahiya krêtîyên mêrê xasûkî û zordar jê tê. Ev yek jî weke ku tevahiya serhatiya şaristaniyê xulase tîne ziman.

D- Kapîtalîzm û Şaristaniyên Civakî-Dîrokî

Dema weke çalakiya şikildayîna civakan em rola sektora kapîtalîst beramberî hev şîrove bikin, em ê bi awayekî berçavtir nêzî pîrsgirêka şiklên civakan bibin gelo şêweyê civak û ekonomiya kapîtalîst mecbûriyeteke civakî û dîrokî bû? Weke bersiv vî beşê parêznameya min nîşan dide ku ne mecbûriyeteke civakî-dîrokî bû. Şaşî û jirêderketîneke mezin a şîroveya Marksîst a materyalîzma dîrokî (materyalîzma çor) ew e ku îdîa dike; di pêşketina civakî-dîrokîde mecbûriyeteke heye. Dîsa şîroveya bi tehlûketir ew e ku şêweyên civakan li pey hev bi heman têgihîştîne tîne rêzkirin û ev yek bi navê îdealîzma materyalîst a Hegel tê pêşkêşkirin. E. Kant li hemberî vê yekê bi şermokî be jî hewl dide li dijî têgihîştîna objektîv hêza sîbjektîv ango rola exlaq weke tercîheke azadiyê diyar bike. Ji aliyê exlaqê azadiyê ve Marksîzm ji Kantparêzan

jî bêhtir paş ketiye. Jixwe hewce nake mirov behsa têgihîştinên din ên rastgirên lîberal bike. Ew, derketina kapîtalîzmê ne bi tenê mecbûriyet, weke gotina dawî ya dîrokê dinirxînin.

Civakbûna em weke klan bi nav dikin, bêguman hebûneke sekan nîne. Cinsê mirov xwe ji prîmatên mirovane vediqetîne û ev yek herwisa pêşketina civaka klan e. Pirsgirêka bingehîn man e. Bi giştî jî pirsgirêka civakekê (civaka bi hezaran koman) man e û karibe li ser lingên xwe bisekine. Li hemberî wan hêzên ku dixwazin wê ji civakbûnê derxin, hebûna xwe diparêze. Her dem û li her deverê pirsgirêkên civakan ên bi vî rengî hene. Ev parastin hin caran li dijî tehlûke û rîskanbi şeweyê xweparastinê xwe li hedefa parastina hebûna xwe kilît dike. Carnan hin hebûn û rewşên bikêr ên derfetê didin pêşketineke danûstendinê, ên simbiyotik û berdarderdikevin holê. Hingê li wir jî pêşketineke pozîtîf bi lez dibe. Cins, klan an jî civak ji aliyê maddî û manewî ve dewlemend dibe. Di van demên dawiyê de yek ji têgîna civaknasiyê dualîteya 'ez û yên din' e. Eger em vê dualîteyê bidin ser hev û bînin ziman; li hemberî yên din ên dibin tehlûke û rîsk 'ez' ê xwe biparêze. Yan wê yên din têk bibe, pêşketina xwe dewam bike, yan bikeve weznê û hebûna xwe biparêze lê pêşketina wê hêdî pêk bê; yan jî wê bi bin bikeve, li gorî asta binketina xwe wê hebûna xwe qismî yan jî bi temamî ji dest bide. Hingê weke hebûn ew êdî bi xwe nîne. Dibe objeya tişteki din. Yan jî wê bê asîmîlekirin, weke yê din hebûna xwe dewam bike. Di vê rewşê de hingê jî kategoriyeke weke mirov wan, çeloxwarî yan jî riziyayî bi nav bike, pêk tên.

Em bi awayekî berçavtir bînin ziman, civaka ku bixwaze hebûna xwe biparêze, ji têkoşîna manê ya civakê mînakên asta hêsan bidin, em ê bibêjin: ji bo xwe ji heywanên dirinde û şertên bahewayê, ji kêmxwarin û nexweşiyên biparêzin mirov timî li beramberî şert û mercên xwezayê têkoşiyane. Tehlûke gefê li hebûnê dixwin, derfetên rê didin jiyane û şertên erênî jiyane xweş dikin, pêşde dibin. Ev serhatiya beşekî wê yê mezin li Efrîkayê û mîlyoneke sala dawî jî li Ewrûpa û Asyayê derbas bû, dixelekên wê yên bingehîn de jî hatine rohnîkirin. Ev civakbûna ji komên ji sed kesî nabihure, dişibin hevdu û hîne xwe negihandine zimanê nîşanan. Di vê civakbûnê de bi piranî xisletên biyolojîk bi bandor in, lê zêdetir jî kom bi tevger û pratîka xwe li dora jin-dayikê dicive, pêk tê. Zimanên pêşî yên bi daçeka mêbûnê vê rastiyeke piştrast dikin. Divê mirov karektera civakê ya dayikîyê piştguh neke. Pir girîng e ku mirov dayikê weke şefekê, otorîteyekê nebîne, ew bi ezmûn, tecrûbe û xwedîkirina zarokan stûneke hêzê ya 'rêveber'îya xwezayî ye. Li cihûwarên dişibin pergala malbatê bêhtir mirovan li dora xwe dicivîne û balkêş dibe.

Têgîna bavtiyê gelekî paşê weke tîkiliyeke civakî derdikeve holê, lê civak di qonaxên dîrûdirêj de vê tîgîne nas nake. Piştî ku saziya mîrasê û nîzama milkiyete derket holê girêdayî sîstema bavtiyê pêş dikeve. Aîdiyeta zarokan û xalên wan, ango birayê dayikê ji wan tîgînan e ku zû derketine holê. Berhevkirina pel û pincaran û bi sînor be jî nêçîrvanî ji şeweyên tedarik û debara maddî ne. Endambûna klanê ewlehiya herî girîng a jiyane ye. Bi îhtîmaleke mezin kesek li derveyî civaka klan bihata hiştin an jî bi tenê bimana wê di dawiyê de bimira. Ya rast ew e ku mirov klanê weke sîsik an jî kakilekî tekûz ê civakê bibîne. Şeweyê herî resen ê civakê ye.

Piştî qonaxên pêşketinê yên dîrûdirêj bi saya cografya xêrûbêr mirovan gav avêtiye civaka neolîtîk û me gelek caran anî ziman ku sîstema çiyayên Toros-Zagrosê derfet û îmkân dane da ku ev der weke çemekî sereke yan jî mezin biherike. Me gelek caran anî ziman ku di vê qonaxê de civaka dayikê derdikeve asta herî jor û ji bo berhemê zêde derfet û îmkân çêdibin. Piraniya sosyolojiyê civaka dayikê weke nîzama komin a destpêkê, serdema berê û nû ya kevir û nîzama hov bi nav kirine. Li gorî min mirov ji vê serdemê re bibêje 'civaka dayikê ya komin' manedartir e. Ev qonaxa em behsa wê dikin, qonaxek e ku ji tevahiya dema jiyana civaka mirov ji sedî nodûnehê wê digire. Divê mirov piçûk nebîne. Zehmet nîne ku mirov fêhm bike, ji nava civaka dayikê ya ku tê de berhemê zêde û danehevên din ên çandî kom bûne derketine û li beramberî vê, zîlamê bihêz û xasûk ê li ber serê wê aware aware geriyaye, hin caran bi awayekî serketî nêçîrvanî kiriye û bi van seferên nêçîrvaniyê her çûye bi hêz bûye û cara pêşî çavê xwe berdaye serweriya nîzama civakê. Gelek nîşaneyên antropolojîk û belgeyên arkeolojîk, ev çavdêrî û danaberhev, vê îhtîmalê bi hêz dikin.

Dîsa me gelek caran anî ziman ku civaka bavik ji şaman + şêxê kal ê bi tecrûbe + zîlamê fermandar ê esker pêk hatiye. Ya rast ew e ku mirov di vê pêşketinê de li prototîpa şeweyê civaka nû bigere. Ango mebesta me ji civaka nû ew e ku klan bi hiyerarşî dibe. Hiyerarşiyê bi awayekî mayînde rê li ber çînîbûn û rêxistinîya şewazê dewletê vekir û ev dabeşbûn vebirî kir. Civaka dewlet û çîn nas kiriye diyar e ku xisletên wê guherîne. Berhemê zêde êdî weke diyarî

dayê dayîn, li bazarê weke malê guhertinê nirxekî metabûnê digire û ev kirîn û firotina li bazarê dînamîzma bingehîn a bihevguhertinê ye. Kengî di civakê de bazar-bajar-bazirganî weke sê hêmanên mayînde ketin dewrê dewletbûn û çînîbûn hînê jî pêş dikevin. Ji ber ku me di nava şertên zeman û mekan de behsa vê pêşketinê kiribû, ez ê dubare nekim. Bi vegotinên cihê gelek sosyolojiyan ev civaka nû weke civaka çînî, civaka bajêr, civaka dewletdar, koledar, feodal û kapîtalîst bi nav kirine û hewldane ku bi têngînên wiha bersivê bidin. Çînîtî, bajartî û dewletdarî xisletên eşkere û mayînde ne. Ji lewra ji van pêvajoyan re ‘şaristanî’, ‘medenî’ hatiye gotin. Bi ya min, mirov dikare li gorî naveroka wê gotina ‘civaka şareza’ bi awayekî kurt weke ‘şaristanî’ bi kar bîne.

Lê bala me dikişîne ku wexta em şaristanî dibêjin li gorî etîka civakê em behsa mezinkirin, bilindkirin û pêşketinê nakin, em wê weke serberjêrçûyîne û zordestiyê şîrove dikin. Civaka şareza li gorî nirxên berê yê dayika komin di warê exlaqî de serberjêrçûyîne îfade dike. Di zimanê herî kevin de ku em dizanin, di Sumerî de ev yek bi awayekî balkêş tê îfadekirin. Gotina amargî hem tê maneya azadiyê û hem tê maneya vegera li dayik û xwezayê. Pêhisîneke rast e ku di navbera dayik, azadî û xwezayê de têkiliyeke wekhev a balkêş û rast hatiye danîn. Civaka Sumer a cara pêşî civaka şareza nas dike, bi gotina amargî hesreta xwe ya ji bo civaka komin a dayikê îfade dike ku hînê ji wan nirx an jî civaka berê ya komin dûr neketiye. Di orjînalîteya Sumerê de mirov vê serûbinbûnê hem dikare bibîne, hem jî balkêş e û mirov jê hîn dibe.

Wezna di têkiliyên navbera jin-mêr de li dijî jinê xira bûn. Rewşa vê bûyerê di diyalogên navbera Înanan-Enkî de (xwedawend û xwedayê diparêze ya Êrûk û Erîdûyê) xuya dike. Ev diyalog weke ceribandineke destanê ya pêşî hatiye çêkirin. Destaneke berî Destana Gilgamêş e. Şerê navbera nîzama komin a dayikê an jî civakê û civaka hiyerarşik a bavik (civaka derbasî şaristaniyê dibe) de tîne ziman. Pir eşkere ye ku pêvajoyê bi awayekî zêde neadil û bi têkoşîn dimeşe. Li gorî daneyên dîrokî jî, civaka Sumerê di qonaxa pêşî de pêvajoyek e ku mirov dikare wê weke demokrasiya destpêkê bi nav bike dîtiye. Civata rûsîpiyan hînê wernegeriyaye nîzameke bavikan. Guftûgoyên gelekî gur û geş tîne kirin îşaret bi şikleki demokrasiyê dike. Têgînên mîna fermana Xwedê hînê çenebûne. Jixwe ev têngîn pîvaneke pergala eskerî despotîk a yekalî ye ku çavkaniya wê tîpekî bi maske ye yê ku zîlamê bihêz û xasûk li xwe kiriye. Şêwazê hevpeyvîne di Destana Înanna de gelekî geş e, û di civakê de çî diqewime tîne ziman; behsa bê edaletiyê û ya bi ser jinê, danehevên wê û zarokên wê de hatiye, dike. Eger zêdetir belge hebûna, me yê karîbûya bi dîtanayan jî haya me wê jê bibûna ku bi ihtimaleke mezin ji demokrasiya Atînayê ya çîna koledar gelekî wêdetir, gihîştine qonaxeke demokrasiyê.

Ji aliyê teorîk ve em dikarin têderxin ku derbasbûna civaka şareza di heman demê de bi derbasbûna civaka demokratîk re di zikhev de pêk hatiye. Guftûgoyên dijwar ên pêşî li civatên rûsîpiyan, reprepa hatina dengê piyê demokrasiyê ne. Li cem tevahiya civakan di heman qonaxan de em dualîteyên bi heman rengî dibînin: dualîteya civaka şareza û civaka demokratîk. Eger bi awayekî berçavtir em bînin ziman, em ê bibêjin dualîteya dewlet û demokrasiyê. Li her devera ku dewlet heye pîrsgirêka demokrasiyê heye. Li her devera demokrasiyê hebe jî rîskeke dewletbûnê heye. Demokrasiyê şêweyekî dewletê nîne, her weha weke demokrasiyê jî têngîna dewletê şaş e. Divê mirov baş bala xwe bide ser xisletên têkiliya di navbera herdu dualîteyan de.

Di tevahiya dîrokê de dualîteyêke ku fenûfût li ser hatiye kirin jî ev e. Ya ji nava civaka berê derketiye û pêşketiye, demokrasiyê ye yan jî dewlet e, vê yekê rê li ber berevajîkirin û guftûgoyên mezin vekiriye. Ev yek jî nîşan dide ku pêvajoya ku demokrasiyê û dewlet di zik hev de bûne bi gelek şeran, xwe li hev rakîşandin û pevçûnan derbas bûye. Di mînakê Îslamê de ku em baş dizanin, pevçûn û guftûgoyên li ser demokrasiyê-cumhûriyet û seltenatê de balkêş û zelal in. Muqaweleya Hz. Muhammed a Medîneyê mîna Peymana Civakî ya J.J. Rousseau ye. Mirov vê yekê bi hêsayî dikare di Quranê û hedîsan de bibîne. Lê arîstokrasiya eşîran a li ber serê wan bi hêz bûyî, nemaze nîzama hiyerarşik a qebîleya Qureyşîyan pir eşkere li seltenekeke mîna ya Bîzans û Sasaniyan digere. Hînê di dema Hz. Muhammed de ev pevçûn heye. Jixwe maneyêke pevçûna di navbera Mekke û Medîne de ev e. Pevdîçin gelo nîzama nû wê cumhûriyet be (bi Erebiyê tê maneya demokrasiya gel) yan jî wê seltenat be (nîzama monarşik a ji bav derbasî kur dibe). Vê pêvajoya bi pevçûn bi reva Hz. Muhammed ji Mekkeyê di sala 622’an P.Z. de destpê kir, bi kuştina Hz. Elî li Kûfeyê di sala 661’ê de bi şiddeteke bi heman rengî li cihê îro şer li ber serê wî diqewime dewam kir û klîka Muawiye ya alîgirê seltenatê ji vê pevçûna pêncî salî serketî derket. Di wê demê de

nîzama bi hêz a hiyerarşik a eşîrê rê nade cumhûriyetê, ya rastî şens neda demokrasiyeke destpêkê jî. Ji vî alî ve jî Îslamiyet bi sosyolojiyeke rastî were lêkolîn wê gelekî encamên balkêş derxîne holê!

Dîrok mînakekî din ê balkêş di dema avabûna Împaratoriya Îran a Pers de pêşkêş dike. Persan mîrasa Konfederasyona Medan piştî guftûgo û pevçûnên dûvdirêj veguherandin Împaratoriye. Di vê de binemala Axamenît bi roleke diyarker rabû. Gelek nîşane hene ku bi berxwedanên bi pêşengiya rahîbên Mediyên ji salên 560 B.Z. heta salên 520'an demeke pir dijwar derbas bûye. Kambîzê sexte ji bo vê mînakeke balkêş e. Damezrandina berê ya Konfederasyona Medan mînakeke tîpîk ê demokrasiya destpêkê ye. Dîroka Herodot di vî warî de vegotinên balkêş pêşkêş dike.

Demokrasiya Atînayê dîsa yek ji wan mînakan e ku baş tê zanîn. Çi bi Qraltiya Spartayê, çi jî bi Makedon û Persan re şerê kirin, bi awayekî din gelo şerê demokrasi, Împaratorî yan jî qraltiyê bû? Destpêk be jî li ser hîmê çînî be jî guftûgoya civakeke demokratîk e, yan jî civakeke şaristaniyê ye, hatiye kirin û li ser her pevçûne. Li Romayê di şerê li ser cumhûriyet û Împaratoriye hat kirin de, di serî de Sezar kesên herî navdar jî dikarin di van şer û pevçûnan de bêne kuştin ango ev pevçûn hebûna dualîteyeke bi şer û şiddetê nîşan dide. Em dikarin van mînakan zêde bikin. Heta ji bo em eleqeya xwe ya ji mijarê re xurt bikin û hêza têgihîştina xwe mezin bikin, em dikarin Şoreşên mezin ên Fransî û Rûs jî di vê çarçoveyê de bi nav bikin.

Şoreşa Franseyê (1789) li dijî monarşiya mutleq destpêkir. Bi cumhûriyetê bi encam bû. Ango bi demokrasiya civakî ya radîkal bi encam bû. Di pêvajoyeke pir dijwar re ango dema terora şoreşger re derbas bû. Piştî Triumvira bi Împaratoriya Napolyon dewam kir. Piştî demên derbasbûnê yê cûrbicûr heta roja me ya îro dîroka Franseyê şahidî li îlankirina pênc cumhûriyetan kir. Ya şeşan jî tê guftûgokirin.

Di Şoreşa Rûs a Mezin de (1917) perde bi demokrasiyeke radîkaltir vebû (dema şûrayan, Sovyet). Di şerê navxweyî de dîktatoriya şoreşgerî nas kir. Di dema Stalîn de dîktatorî mayînde bû. Di 1989'an de di salvegera dusedsaliya Şoreşa Franseyê de ji nû ve li demokrasiyê vegeriya. Hînê jî dixwaze demokrasiya xwe pêşde bibe. Di dema modernîteya kapîtalîst de bi sedan mînakên bi heman rengî hema bêje her sal têne dîtin.

Min ev vegotina dûvdirêj a bi mînakên kurt ji bo du têkiliyên li hev geriyayî, nakokiya di navbera demokrasi û şaristaniyê de, rewşa bi pevçûn û tengezar nîşan bidim, pêşkêş kir.

Xusûseke din a girîng a ku divê em bala xwe bidinê ew e ku herdu civakan jî dixwest li ser civaka komin hebûna xwe dewam bikin. Weke me berê jî anîbû ziman, civaka komin hînê jî dewam dike, di tevahiya şaneyên civakan de weke dewijmê hebûna xwe dom dike. Şaneyê dayik e, dest jê nayê berdan ku ji bo mayîndebûna cinsê mirov divê guman jê neyê kirin. Di wicûd de çawa ku şaneyên dayik ji bo bunyeyê xwedî bikin şaneyan tamîr dikin û wexta hewce bike wan ji nû ve çêdikin, civaka komin a dayikê jî di tevahiya civakên dualîte de hebûna xwe bi şeweyekî bi vî rengî dewam dike. Ez gelek caran dibêjim; civaka komin a dayikê wê bi civakên şareza û demokratîk ên ji nava xwe derxistîre şer bike, tengezar bibe û carnê jî bi wan re li hev bike, dîsa jî tine nabe û wê nebe. Bi vî awayî mirov rewşa civaka komin a dayikê destnîşan bike sedem û encamên xwe yê girîng hene. Wexta ku cihê wê bê, ez ê dîsa jî timûtim behs bikim.

Ez timî behsa şerê di navbera civaka şareza û civaka demokratîk de dikim. Ev nayê wê maneyê ku ew li hev nakin. Berevajî di navbera van herdu civakan de lihevkerin esas e. Ya rastî diviyabû esas bûna. Sedema viya ya di serî de tê jî weke encama feraseta diyalektîkê jî du seriyên dijber, hevdu tine nakin, ji lewra civaka demokratîk û civaka şareza bê hev nabin. Hebûna yekî bi yê din e. Berê jî min gotibû, şaristanî û demokrasi herdu jî ji civaka komin a dayikê tîne. Demokrasi zêdetir li bêbextî, zordestî û mêtinkariya tebeqeya jor a hiyerarşik rast hatiye û ji xwe re piraniya jêr û piraniyan esas digire, şaristanî jî zêdetir tebeqeya jor a hegemonya îdeolojîk, mêtinkarî û zordestiyê dewam dike, dixê bingehê xwe. Lê ev alî weke du beşên bi kêrê ji hev hatine kirin û ji civaka komin a dayikê qut nînin. Di zikhev de ne, lê cudahiya wan ji hev tîra xwe pêşde çûye.

Di vê nuqteyê de divê em bi tevahî têgihîştina li tîgîna civakê di ber çavan re derbas bikin. Hem jî bi şertê ku em lê serwext bibin û timî ji bîr nekin. Weke çînîbûnê, di her çînê de bi hezaran komên jêr, bi milyonan malbat, gelek cureyên koman ên nebûne çîn û li hemberî çînîbûnê li ber xwe didin, bi qasî yê globalbûne komikên herêmi bûne, bi hezaran cure tîkilî û

nakokiyên dîn, ziman, siyasî, ekonomî, eşîr, netewe, navneteweyî, kaos û nîzamên tengezar, cangiran, bi şer û bi piştgirî ketine nav hev, ne bi şeweyê yek bi tenê bi hezaran ên bi tenê bi tevahî yekpareya yekparebûnekê; divê civak werin fêmkirin. Di nav vê germoleya mezin de demokrasî û dewlet çiqasî hev di weznekê de bigirin, pergaleke nêzî aştîyê pêk tê. Ji bo bi tevahî aştî bibe, divê dewlet nemîne, herçiqas em vê yekê weke teorîk bifikirin jî di warê pratîkê de em hînê ji vê gelekî dûr in.

Jiyaneke demokratîk a demdirêj bi tevahî civakê û heta civaka dewletê dikare bigihîne aştîyeke temam. Di momenta dîrokê ya heyî de li gorî wezna hêzên qala wan tê kirin ango hêzên dewlet û demokrasîyê bikevin pêvajoya şernekirinê mirov dikare behsa aştîyê bike. Eger demokrasî bixwaze bi tevahî dewletê daqurtîne, di momenta dîrokê ya heyî de zêdetir wê xisletên kaotîk xwe nîşan bidin. Ezmûnên li gelek welatan vê rastîyê nîşan didin. Eger dewlet timî rewşeke demokrasî têde tine ferz bike wê sîstemên dîktatorî û despotîk pêk bên ku di momenta dîrokî ya heyî de encam dîsa kaos e. Şaristaniya jêre pêvajoya dîrokî tê gotin pênc hezar sal in dewam dike. Mafê jiyane kêm bi destê demokrasîyê ket. Lê piraniya civakê û piranî her tim li benda demokrasîyê man. Ji bo wê têkoşyan. Belkî jî bi hezaran sal derbas bibin jî û bi heman awayî nebe jî bi awayekî, dewlet û demokrasî wê di zikhev de bijîn û dewam bikin.

Xisûsa ku bûye pîrsgirêk ew e ku bi qasî mirov dewlet û demokrasîyê ji hev bike divê karibe pîvanên sîstematîk ên pê karibin bi hev re bimînin û hev înkâr nekin, diyar bike. Belkî jî divê mirov destûrên nû yên bingehîn çêke. Di nav hev de bûna dewlet û demokrasîya heyî bi temamî xapandinek e. Mîna pelên mêwan e ku pê eybên hev vedişêr in. Heta ji vê rewşê neyê bihurandin, guftûgoyeke hevgerî ya demokrasî û dewletê nayê kirin. Du şoreşên herî modern ên Rûsya û Fransayê bihêlin ku van mijaran pêşde bibin û zelal bikin, alozî mezintir kirine. Teoriya siyasîyê, divê herî kêm dewleta li demokrasîyê vekirî ango dewleta demokrasîyê qedexa nake û xwe naxe şûna wê û demokrasîya dewletê înkâr nake ango demokrasîya xwe bi lez naxe dewlet û dewletê weke sazûmaneke timî divê ji holê were xirakirin nabîne, pêwîst e ku bi lez ji aliyê naverok û şeweyê ve demokrasîyê rast diyar bike. Bi rastî hewcedarî bi teoriyê heye; lê hewcedarî bi teoriya bersivê bide pratîka naverastê tevîhev dike, heye. Ez bawer dikim ku mirov dikare dewlet û demokrasîyê bîne astekê ku kêm şer bikin û hev bêtir berdar bikin. Şeweyên bi vî rengî yên dewlet û demokrasîyê hem hewce ne, hem jî mumkin in. Siyaseta pêdivî pê heye jî mirov dikare li ser vî hîmî pêşde bibe. Dewletên heyî demokrasîyê bi awayekî cewherî qebûl nakin. Dewletên heyî gelekî cangiran û xwedî wicûdekî dêw in. Demokrasî jî mîna karîkaturekî dewletê ne ku çeloxwarî û bêkêr in. Bêguman meseleya bingehîn a felsefeya siyasîyê û pratîka wê ev e.

Divê ez dubare bînim ziman ku ez ê van xusûsên di wan de gelek tespîtên nû hene di pirtûka Sosyolojiya Azadiyê de bi firehî guftûgo bikim.

Min di çarçoveya vê vegotina kurt de hewl da bersiv bidim ka em dikarin kapîtalîzmê weke 'şeweyekî civakê' di ku de û çawa bi cih bikin. Eşkere, ez kapîtalîzmê ne weke şeweyekî ekonomiyê û ne jî weke şeweyekî civakê dibînim.

Beriya her tiştî, em hewl bidin têkiliya jêre ekonomîya kapîtalîst dibêjin, di nava yekparebûna civaka şareza de bibînin. Ekonomîya kapîtalîst jêre ekonomîya bihevguhertinê jî tê gotin. Bi şeweyê vê ekonomiyê metabûn çêdibe. Di vê ekonomiyê de yekdestdariyek heye ku ji têkilî û reqabeta di bazarê de keysê dibîne, bi buhayan dilîze û ji cudahiya di navbera deveran de sûtê werdigire. Girîng e ku mirov vê xusûsê baş fêm bike. Li gorî vê binavkirinê jî divê mirov baş zanibe ku ne sektorek e ku nîrxê guhertinê diafirîne. Bi giştî pir hindik bi jiyana ekonomîk re têkildar e. Lê belê ji ber pozîsyona xwe ya stratejîk hindikayîyeke diyarker e. Di destê hindik kesan de nîrxekî mezin ê guhertinê yê ketiye ser hev e. Ji lewra jî bi serdestîyeke stratejîk dikare hem bi ajotina mal a bazarê û hem jî bi xwesteka ji bo wê bilîze. Divê neyê jibîrkirin ku ev serdestiya heta wê rojê, di destê dewletan de jî nîne. Çêbûna vê serdestiyê û şeweyê bikaranîna wê balkêş e. Kêm zêde, mirov çêbûna wê fêm dike. Lê şewazê çêbûna wê, ji ber ku xwe dispêre timî mezinbûna sermayeyê, gelekî bi bandor e û dikare civakê serûbinî hev bike. Eger mirov ji vê rola wê re bibêje şoreş e, ev bi civakê re îxanet e. Nexasim jî bi civaka dîrokî û demokratîk re!

Zanista ekonomî-polîtîk wê kengî li xwe mikur bê ku xwemezinkirin û bikaranîna sermayê talanek e ku kirasek lê hatiye kirin û ev gelekî hûrûkûr tê kirin. Jixwe supermenên ekonomiyê siyasîyêvanên ekonomiyê ji navê pîroziya qanûnê sûtê werdigirin û ev jî qanûna navdar a karê ye ku wê cîla dikin û pêşkêş dikin. Ez ji zilamê bihêz û xasûk re çima kapîtalîst nabêjim? Ji ber ku

desteserkirina wî xwe dispêre hêz û şerê eşkere, ji ber wê. Bêguman em ji bîr nakin ku şer dafik e. Hewce nabîne kirasê huqûq û dîn lê bike. Lê pêwîst e ku mirov heqê ekonomiya kapîtalîst di vê nuqteyê de bide: têkiliya ekonomî-dewletê ya beriya wê bi desteserkirina bi darê zorê bû. Rêûresma huqûqa hiyarerşiyê dînê bi ser ve bû rêzika wê ya 'malê kafiran helal e' eşkere weke heqekî destûrê dide desteserkirinê. Ango zilamê bihêz û xasûk êdî dibû dewlet. Ekonomiya kapîtalîst di vê nuqteyê de ji dewleta klasîk vediqete. Ez nabêjim dijberê wê ye. Asta pêşketina civaka şareza ji ber ku talaneke mîna xenîmetê berdar nabîne, li vê sektorê pêşî vedibe. Jixwe wexta dewleta koledar û feodal bêber bû (dema xespa eşkere, mafê xenîmetê yê ku talan e berdar nebû, xwîna civakê dimije û tîne sînoreke wisa ku êdî nikare berhema zêde hilberîne) ji wê kêliyê û pêve ew li ser kar e ku ev jî cudahiya wê nîşan dide. Jixwe bi vî awayî derfetê dide xwe ku navê sistemeke nû ya ekonomiyê li xwe bike.

Civaka şaristaniyê ya hat avakirin û zêdetir ji aliyê Îslama Rojhilata Navîn û Xirîstiyantiya Ewrûpayê ve hat temsîlîkirin, li gorî şaristaniya Greko-Romen a mîrasa wê wergirt û ji şaristaniya ew jî li ser hatin avakirin ji şaristaniya Sumer û Misrê cuda xwe spart şeweyekî meşrûiyet û mêtinkariyê. Li gorî kole bi gundiye serf ku yê wê ye, civaka şareza karîbû xwe nû bike. Bêguman dema dirêj a Xirîstiyantiyê bi qasî sêsed salan bû wicdanê xizanan û têkoşîna azadîxwazî û wekhevîtiyê, ya di bin perdeya mezhebên cihê yê Îslamê de dewam kir, anga hewldan û lêgerînên li civaka demokratîk, bi roleke sereke kirin ku şaristanî hem xwe nû bike û hem jî xwe dewam bike. Weke îdeologên şaristaniyê îdîa dikin, ev yek ji mezinbûna şaristaniyê û pêşketina wê ya bi rûmet nîne. Herçend hin destketiyên wê hebin jî ya rastî bi saya bermahiyên civaka komin a berê, bi saya hezaran berxwedan û serhildanên xizanan, reva koleyan, qewman û eşîran xwe gihandiyê vê astê.

Di civaka şareza de zordestî û mêtîngeriye xwe bi amûrên nû yê rewakirinê nû kirin, bi vê re amûrên wê yê bingehîn çîn, bajar û dewlet jî veguherîn û nû bûn. Di nava têkiliyên nû yê serf-senior, bajar-bazar û dewlet-evd de pêşketina hêmanên kapîtalîst hêsan bû. Bajarên ji Çînê heta Okyanûsa Atlasê li dora bazarê çêbûn, kirin ku hilberîna metayê zêde bi lez bibe, bihevguhertina mal hûrûkûr û berfireh bibe. Buhayê cihê ya di navbera bazaran de kir ku kara yekdestdariya bazirganan bigihîje asteke nedîtî. Bi vî awayî cara pêşî bû ku bajarên keys dît bi gundan re bikevin weznekê. Şaristaniya Îslamê ya di navbera Rojhilatadûr û Ewrûpayê de bi awayekî, şaristaniyeke bazirganiyê bû. Ji aliyê bazirganiyê ve ji Ewrûpayê re çî hewce dikir, pêşkêş kir. Çî ji aliyê çanda maddî, çî jî ji aliyê çanda manewî ve. Amûrên din ên bingehîn ên şaristaniyê jixwe ji serdemên destpêkê ve dihatin pêşkêşkirin. Barkirina bajar, çîn û dewletê bi Îslamê re bi dawî dibe. Di vê de bêguman rola Erebi û Cihûyan sereke ye. Karên ku Greko-Romenan di serdema antîk de nivco hiştibûn, zanyarên Erebi û Cihûyan, pişesaz û bazirganên wan temam kirin.

Kêmasiya girîng a bi tenê ya şaristaniya Rojhilata Navîn ew e ku sektora kapîtalîst nikarîbû ji bajarên bibihure û di nava mekanê welatekî de bi roleke sereke rabe; anga ya Amsterdam û London têde bi serketibûn, ew nikare têde bi ser bikeve. Di vê de ji rejîmên mutleqiyetê yê Ewrûpayê wêdetir otoriteyeke navendî ya despot diyarker bû. Avahiyên siyasî yê li Çîn û Hindistanê di warê navendîbûn û asîmetrîkbûnê de ji seltênatên Rojhilata Navîn serdesttir bûn. Japonya hinekî di şeweyê siyasî yê feodal ê mîna Ewrûpayê de ma.

Em dema tîne digihîjin sedsala 16., em dibînin êdî taqeta şaristaniyên Asya qedîm nemaye ku gaveke nû biavêjin. Seferên Tîmûr û Cengiz, koçên ezbetên tirk û êrîşên wan bi tenê bûn sedem ku ev şaristanî hinekî din temenê xwe dirêj bikin û bibin xwîneke teze. Çî bibûya wê li Ewrûpayê bibûya ku weke nivgiraveke li serê rojavayê Asyayê disekinî. Ji ber ku laboratûra nû ya şaristaniyan ew der bû.

Tevî şaristaniyê wexta bazirganî û sektora kapîtalîst barkirin Ewrûpayê, li pêşiya xwe erdên bakîr û beyar, bajarên nû avabûne û feodalîteyeke nûgihîştî ya xam a Ewrûpayê dîtî. Mirov ji wan re nikarîbû şaristanî jî bigota. Li Ewrûpayê Xirîstiyantiyê ya heta dawîya sedsala dehan kir, dayîna morala manewî bû. Eger şaristaniyeke qedîm a mîna li Rojhilata Navîn, li Ewrûpayê pêk bihata, zehmet bû ku şaristaniya kapîtalîst lê pêş biketa. Şaristaniyên nû li erdên bakîr û beyar çêdibin. Mirov vî alî jî di warê şaristaniyan de li ber çav bigire, dikare baş hîn bibe. Di meyandina şaristaniya Ewrûpayê de em dibînin ku valatiyeke gelekî balkêş heye. Ji ber ku dewamkirina bi ya berê zehmet e û ya nû jî xam e (feodalîte) ev yek dihêle ku ya sêyemîn karibe ji navê derkeve.

Mînak di ser Spanyayê re Ereban, di ser Balkanan re Osmaniyan, di başûrê Sibîryayê re êrîşên qewman û herî dawî jî eger milekî êrîşên Moxolan li Ewrûpayê bi şeweyê berê împaratoriyeke ava bikira, gelo wê dîrokê bi ku ve biçûya? Wer xuya ye ku li Ewrûpayê şens jî hêmanekî girîng e.

Civaknasê xasûk ê Ingilîz Antony Giddens behsa sê domnekirinên modernîteyê dike: şeweyê hilberînê yê kapîtalîst, dewleta netewe û îndustrî. Giddens wexta modernîteyê bi van sê lingan bi nav dike, rast xuya dike. Lê bawerdikim ku haya wî jê heye; bi vê paradîgmayê teorîsyeniya qonaxeke nû dike ku pê têdikoşe û dixwaze kapîtalîzmê ji welatê wê yê esasî rizgar bike. Lîberalîzma bi şeweyê rastgir teoriya bi guhertinê kapîtalîzmê domdar bibe dikir ku ev jî îdeaya dawîya dîrokê bû, lîberalîzma bi şeweyê çepgir jî bi îdeaya 'dîroka bêserûbinî' careke din dixwaze mutleqiyeta kapîtalîzmê bixe mejiyên mirovan. Vê jî bi pêngava dawî ya kapîtalîzma global re dikin.

Ez ê şîroveya der barê kapîtalîzmê de ji vir û pêve li ser hîmê analîzên modernîtiyê dewam bikim. Nemaze di çarçoveya dewleta netewe û îndustriyalîzmê de. Lê ez ê hewl bidim wê bi xwe jî li biryargehên desthilatdariyê bişopînim. Min ji sernavê 'li mala kapîtalîzmê' ya F. Braudel îlham girt, lê min ew kêr dît, ji lewra bi temamî ne wisa, lê weke xwedayê xasûk ê Sumeran Enkî, mîna Hadesê Helenan di qesrên li bin erdê de, ango li deverên ku lîstikên desthilatdariyê, yên kiriye xuya nekin li wan tîr lîstin. Lewma eger sernavê me bibe 'Li Qesra Qralê Tazî û Xwedayê Bêmaske' wê hîne manedartir be. Ez ê bi tevahî şeweyên vegotinan sentez bikim û nîşan bidim ku ji serî ve çawa kapîtalîzm xwesteka xwe ya sistemeke desthilatdariya global hebûye û bi dewleta netewe û îndustriyalîzmê çawa xwestiye di vê xwesteka xwe de bi ser bikeve. Ji ber ku parçekirina şeweyên van vegotinên mezin yek ji karên pêşî yên vî Levîathanê nû ye. Eger em vegotinan bi hev ve nekin wê vegotin kêr bimînin. Bihevkirina vegotinan dike ku rexne bikeve xizmeta armanca xwe. Dibe ku ji rêbaza min lome bêne kirin, lê ez bawer dikim mirov digihîne şîroveyeke xurt a têkiliyên civakî ango mirov xweş serwext dike.

2- KAPÎTALÎZM NE EKONOMÎ, DESTHILATDARÎ YE

Di nava gel de tê gotin. Dibêjin eger tu bixwazî xebereke rast bigirî biçê 'xeberê ji zarokan bigire'. Weke erkeke rêzgirtinê ji bo tevahiya zarokan û ji bo ez careke din dakevim çavkaniya xebera rastî divê ez pêjn, xeyal û bîranînên xwe yên zarokatiyê ji nû ve şîrove bikim.

Wexta ku min bihîst zarokê cîranê me Emîn 'îlmîhalê' dixwîne, eleqeya minji mizgeft û Îslamê re zêde bûbû. Piştî ku min çend dua ji ber kirin, min karîbû li sefê pişt melle Muslim cih bigirim. Piştî min bihîst melle Muslim gotiye 'Abdullah wer biçê wê bifire'. Min ev gotina wî hîç ji bîr nekir. Wer xuya ye ku min rast dest bi gavavêtinê kiriye. Dîsa hîne di bîra min de ye; min xwe li qurmê dara zeytûnê ba dabû û min ji hevalê xwe yê dibistana seretayî Ezîz (piştî min bihîst bûye muhendîs û mudîrekî tapûyê yê ji rêzê) pirsîbû û guftûgo kiribû ka dibistan û mamoste divê tişteki çawa bin. Dibistan li ber çavê min mîna pêjna cinawirekî modern ango Levîathanê modern hatibû. Di vê de jî ez nexapiyabûm. Ji ber ku li dibistanê xwedayê nû dewleta netewe didan jiberkirin. Piştî gelek dem derbas bû, min di felsefeya Hegel de xwend ku xwedayê nû weke dewleta netewe daketiye ser rûyê erdê û bi şiklê Napolyon dest bi meşê kiriye û wexta min fêr kir ku vê yekê bi rahîb-mamosteyan li dibistanên seretayî didin jiberkirin, ez lê hayil bûm ku min ji zarokatiya xwe xeber rast girtiye. Bi destpêkirina dibistanê re li cihê ku Xwedayê melle Muslim pîrnîsî, Xwedayê mamoste Mehmed ê Çorimî bilind û mezin dibû. Şofêrê kamyonê yê ji gundê Argilê Heyder hebû. Çend caran ber destî şevqê bi kamyona xwe di ber xaniyê me re derbas bûbû. Lampeyên mekîneya wî ji ser xaniyê me ve xuya dikirin. Wexta min serê xwe ji bin lihîfê radikir û bi çavên xwe yên li xewê li rohnîya lampeyên mekîneyê temaşe dikir, ew sêhra mekîneyê weke pêjna nivxwedayekî baş dawerivîbû hinavê min. Mekîneyaxwedayê nû mewzû behs bû. Paşê gelek dem di ser re derbas bû, min fêr kir ku îndustriyalîzm yek ji şax an jî navê herî xurt ê Levîathanê nû ye û bi vî awayî min careke din bawer kir ku min ji xeyalên zaroktiya xwe xeberên rast girtine.

Ez divê yekser li vir bibêjim ku ti xwedatî bi qasî îndustriyalîzmê cinawir nebûye. Gundê me bi qasî pêncî kîlometreyî ji sînorê Sûrî dûr bû. Wexta şewqa projektorên rohnîkirinê yên sînor

mîna brûskeke li çavên min dixistin û dikuskusandin, pêjneke têkel a mîna dewlet-xwedê dihat. Ez vê jî weke xebereke sêyemîn a zaroktiya xwe timî hewl didim bi bîr bînim.

Komara Tirkiyê yek ji mînakên pêşî ye ku wergerandin dewleta netewe û modernîteya kapîtalîst ew kir nîv-mêtingeh. Komara Tirkiyê di damezrandina xwe de xwedî xisletên Komara Franseyê ye. Weke wê di destpêkê de dewlet û demokrasî di zikhev de ne. Mîna Komara Îslamî ya Îranê, Komara Îslamê ya pêşî li Medîneyê û heta mîna Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS. Bi demê re hêmanên demokratîk pejinandin û ev cûmhûriyet weke şeweyê desthatdariya kapîtalîst wergerandin dewleta netewe ya çor û hişk. Ez ê hewl bidim van mijaran di beşên pêwendîdar de bi firehî analîz û guftûgo bikim. Cûmhûriyeta Tirkiyê belkî jî yek ji van mînakên pêşî ne. Mînakên pêşî divê mirov bi baldarî şîrove bike. Min dixwest formên xwe yê cumhûriyetê, cihê û weke çîrokeke dirêj û romanê baniya ziman. Lê ez bi tenê bi hevokekê dixwazim bibêjim; min wexta li dibistana Cumhûriyetê ya neqane, Fakulteya Zanistên Siyasî (Mekteba Dewletê ya Milkiye) dixwend û ez diketim sala wê ya dawiyê, mejiyê min ê analîtîk û hisî tevîzî bû, min ti tişt his nedikir û fêhm nedikir, min his dikir ku ez bi temamî serkorî kiribûm û Levîathanê nû weke ku ez kiribim mîna tenekeyekê û bi zorê deng ji min derdixîne û bûme weke nezanekî kor ku ez ê piştê bi vê rewşa xwe bihesiyama.

Bandora dîne berê yê li gund piştî gelek salan min bi tiştên li dibistanên mezhebên sosyalîzma pêkhatî karîbû bişkînim. Ez divê bêjim ku di van salan de ez ketibûm nav rewşeke septîk û şikê. Her ku ez difikirîm ez noq dibûm û mîna ku bifetisim li min dihat. Piştî gelek salan, kengî ez li xwe hayil bûm ku çî di rengê Komara Tirkiyê de, çî jî di rengê Sosyalîzma Pêkhatî ya Sovyetê de ya xwe li ser min ferz dike Levîathanê modern e, hingê ez bi ser xwe ve hatim. Ji tevahiya xwedayê dînan ez bi xwedayê dîne modern ji xwedayê hemû dînan xetarnaktir re rûbirû bûm. Pût û formên wî yê bêhejmar dor li min girtibûn. Min derketin û serweriya vî dîne modern fêhm kiribû û min zanîbû ku ev dîn û xwedayê wî li gorî min nîne. Min his û fêmkiribû ku ez çiqasî xwe ber bi bayê vî dînî nexim û xwe ji rê dernexînim wê ew qas hilibjêrka min a jiyaneke azad pêşde biçê. Cara pêşî bû ku mejiyê min ê analîtîk û hisî destê xwe dabûn hevdu û ez bi ser xwe ve anîbûm. Ez bi van xetan hewl didim vê pêvajoyê şîrove bikim.

K. Marks û F. Engels wexta 'Sosyalîzma Zanistî' angî civaknasiya xwe şîrove dikin weha dibêjin: 'Me ji ekonomî-polîtîka Ingilîz, felsefeya Elman û sosyalîzma Fransî sentezek çêkir.' Ev her sê ekol, hewl didin analîzên teorîk ên modernîteya ku hewl dide hukim li tevahiya Ewrûpayê bike, pêşde bibin. Ekola ekonomîk-polîtîk a Ingilîzan hewl dide ya diqewime weke serketina ekonomiya nû piştrast bike yan jî weke dînekî nû bide bawerkirin, felsefeya Elman dibêje; divê aktorê sereke dewleta netewe (şeweyê nû yê qral-xwedê) esas were dîtin. Sosyalîzma Fransî jî li ser navê tevahiya civakan (weke yekîtiya demokrasî û şaristaniyê) radişe û dibêje; vegotina dînî ya berê xwe vekîşandîye û civaka laîk-pozîtîvîst angî dîne nû yê sîstemê bi ser ketiye û hewl dide vê teorîze bike.

Şoreşa fikrê ya ji sedsala 16. ve pêş ket, di hîmê wê de bandora serûbinker a yekdestdariya kapîtalîst heye. Wexta mirov vê şoreşê bi nav bike divê mirov timûtîm çend mînakên dîrokî yê bi heman rengî bîne ber çav. Mînaka me ya pêşî perestgeha dewleta rahib e. Li vir zîggûrat malzaroka dewletê ye. Li ser berhemê zêde rêxistinîya bi navê dewletê bi şoreşa fikrê re tê nirxandin. Berhemê zêde bi kîjan amûrî dikare bê kontrolkirin? Amûrên bingehîn ên rewakirinê wê çawa bêne pêşdebirin, sererastkirin; angî çawa baweriya civakê bi sîstema nû bidin anîn? Çareyên hatin dîtin ev in; dewlet wê were bi rêxistinkirin û weke mînaka pêşî ya tevahiya dînen şaristaniyan xwedayên nû bêne avakirin. Bersiveke pir dijwar hatiye dayîn. Dewlet cara pêşî weke rahib- qral tê birêxistinkirin. Ekonomî cara pêşî weke sosyalîzma dewletê û di zik dewletê de tê birêxistinkirin û kontrolkirin. Hêzên hiyerarşik ên ji rêûresmê jî weke xwedayên nû yê ezmên, erdê, hewa, av û bajaran têne avakirin û maskekirin. Kolekirina mirovan cara pêşî di destana afirandinê de tê dîtin. Di vê destanê de xweda dibêjin wan mirov ji pîsiya xwe afirandine. Bûyer û diyardeyên bi vî rengî hemû li zîggûratê têne vedîtin. Zîggûrat weke perestgehê, qatê wê yê jor panteon e, angî cihê otorîteyên tebeqeya jor a hiyarerşik, cihê yekîtiya xwedayan e, qatê li binya wan ê rahib-qralan e, angî rêveberên hegemon ên pêşî yê afirînerên sîstemê ne, qatê herî jêr jî ji kole û pîşesazên nirxê zêde û berhemên diafirînin re hatiye veqetandin. Wexta em dibêjin perestgeh malzarok û prototîpa pêşî ya bajar, dewlet û çînane, em sîstematîka formula tevahiya şaristaniyan jî diyar dikin. Modela wê herî dawî Ewrûpa

jî di nav de, em li ser tevahiya şaristaniyan şopa wê dibînin. Ji lewra jî rast e ku mirov mînaka Sumer weke çavkaniya orjîn bibîne. Ez dibêjim; ti versiyon nikare bi qasî orjîne balkêş û bi tesîr be.

Versiyona sêyemîn Ionya-Grek e. Versiyona duyemîn a Sumeran, Hûriyên çavkaniya xwe Mezopotamya Jêr in û şaristaniya Hîtîtan a di nava wan de ye. Cudahiya Grekan ew e ku ji vegotina mîtolojîk a klasîk bihurîne û şeweyê felsefîk ava kirine. Sedema bingehîn a avakirina wan a felsefeya civak û xwezayê ew e ku dewletên bajaran ên derketine holê û hînê jî pêşketine êdî bi vegotina mîtolojîk nikarin rave bikin û bidin bawerkirin. Herçiqas di tebeqeyên jêr de hêza rewakirinê ya vegotina mîtolojîk dewam bike jî ji bo kesên bi pirsgirêkên berçav ên rêveberiyê re mijûl dibûn hewcedariyavegotineke razîker her diçû xwe ferz dikir. Pratîka jiyana civakî bi sedema pirsgirêkên bajaran rê li wan vekiriyê, şewazê ravekirina felsefî ferz dike. Lê panteona xwedeyan Olympos a bi Zeûs destpêkir hînê jî bi bandor e. Sokrates di berdêla helwestên xwe yê pêşî yê gumanbar de canê xwe da, lê ji şagirtên wî hat doktrîna wî ya hînê pêşnûme, bikin bingeha çavkaniya felsefeyê. Nexasim mirov ji Eflatûn û Arîsto re bibêje şahê felsefê ne, şaş nîne.

Mirov dikare Ibraniyan weke qebîleya pêşî ya ji mîtolojiya Sumer û Misrê derbasî vegotina dînî ya yekxwedayî bûye, bi nav bike. Versiyonbûna ji milekî din e. Di serî de Zerdestî û felsefeya Yewnan gelek şaxên din jî jê diçin û Mûsewîti, Îsevîti û Muhammedî jê zêde dibin.

Daneheva çandî ya maddî û manewî ku di sedsala 16. de li Ewrûpayê gihîşt hêzeke mezin, ya rastî xwe dispêre vê dîroka orjîn û versiyonên wê. Jixwe bêyî vana mirov bifikire û bi Ewrûpayê bide destpêkirin, bi tenê bi vedîtina mîtolojî û dînen nû yê ku ji serî ve diyar e ku wê kes jê bawer neke. Pozîtîvîzm, laîktî, lîberalîzm û heta sosyalîzm weke xebatên fikrê xwedî xisletên nû bin jî di bin bandora giran a çavkaniya sereke ya dîrokî de hatin çêkirin. Têgîn û naverokên wan bi piranî ji aliyê versiyonên beriya wan ve hatine çêkirin. Ne bi tenê huqûq, huner, zanist û felsefeya Greko-Romen, xwe nespêre mîrateya Misr û Sumeran, ravekirina dema Ronasans, Reformasyon û Rohnîbûnê mimkun nabe.

Hemin di vê de kêrhatina Ewrûpayê heye. Jixwe bi sedsala 16. re destpê dike fêkî û ber digire. Di serî de Francis Bacon, Montaigne, Machiavelli û Kopernik bi vegotinên zanistî, felsefî û dîn têkel versiyona nû diyar dikin. Şaristaniyê bi tenê bajar, dewlet, çîn, bazirgan, pere û bazar pêşkêş nekirin; felsefe, dîn, zanist û hunerê jî pêşkêş kirin. Ewrûpayê xwe îspat kir ku dikare çanda maddî û manewî ya dîroka qedîm herî zêde bigire û di hinavê xwe de bi nazenîniya laboratûarekê lêbikole û qabîliyeta sentezkirinê nîşan bide. Şaristaniya Hind û Çînê nikarîbûn di vê yekê de bi ser bikevin. Şaristaniya Rojhilata Navîn jî nikarîbû bibe xwedî hêz da ku karibe gava dawî biavêje. Min sedemên vê timûtim anîn ziman.

Wexta ez dibêjim di dîroka şaristaniyê de Ewrûpa versiyona sêyemîn a mezin e, mirov van rastiyên dîrokî ji nû ve bi bîr bîne wê gelekî jê hîn bibe.

Antony Giddens, kêrhatinên Ewrûpayê li şaristaniyê zêde kirine, bi gotina 'nedomker' kiriye têgîn. Bi vê jî hewl dide ya orjîn destnîşan bike. Bêguman orjînalên şaristaniya Ewrûpayê hene. Lê ev nedomkerên Giddens kapîtalîzm, dewleta netewe û îndustriyalîzm hinekî be jî vê îspat dikin. Civaknasiya Giddens tê maneya rizgarkirina kapîtalîzma di roja me ya îro de ku ez ê di beşên pêş de hewl bidim li ser rawestim. Lê belê sê mijarên bingehîn ên behsa wan kiriye divê mirov hûrûkûr analîz bike. Ji lewra têkilîdanî gelekî girîng e.

Em ji nû ve li sê çavkaniyên girîng ên Marksîzmê vegerin. Ji aliyê anîna ser hev a çavkaniyên fikrê yê Ewrûpayê ve ev sê dabeşkirin manedar in. Lê Giddens nikariye wekheviya di navbera hersiyana de zevt bike. Ji ber ku zevt bikira wê xwe jî bida dest. Marksîzm jî di navê de ya ku ekonomîk-polîtîka Ingilîz, felsefeya Elman û sosyalîzma Franseyê hevpar dike, îdeolojiya Rohnîbûnê ye. Ya divê were çareserkerin esas ev îdeolojî ye. Li dinyayê hînê jî ya serwer û bi bandor dîsa ev îdeolojî ye. Civaknasî herçiqas weke zanistwere pêşkêşkirin jî li derveyî çarçoveya heman îdeolojiyê tiştekî nû nagire nava xwe. Ez şaş nebim, civaknasê navdar ê DYE'yê E. Wallerstein, Marksîzm jî di navê de wexta fikra Ewrûpayê şîrove kiriye, bi vî awayî li xwe mikur hatiye: 'Em wexta dipeyivin, azadî û sosyalîzmê guftûgo dikin, ez fikaran dikim ku îlahê li me bêne xezebê. Ji ber ku me hemûyan ji heman çavkaniya bijehr vexwar.' Fikra behsa wê tê kirin, îdeolojiya Rohnîbûnê ye. Mikurhatina navdar a nûnerê bihêz ê Dibistana Felsefeya Frankfûrtê Adorno jî weha bûye: 'Jiyana çewt rast nayê jiyîn.'

Nietzsche û peyrewên wî îdeolojiya Rohnîbûnê hînê eşkere rexne kirin. Nietzsche dibêje, Rohnîbûnê bi tevahî têgînên xwe ji dîn girtine. Carl Schmitt kokên dînî yên tevahiya têgîn û feraziyên felsefeya siyasetê, rohnî kirin. Lîteratureke dewlemend û lîsteyeke dûvdirêj a kesayetên mînak hene ku nîşan dide, Ewrûpa di şewazê fikra xwe de ketiye şik û gumaneke kûr.

Rewşa şaristaniyê li Ewrûpayê gelekî tevlihev e û mirov dibizdîne. Ne tenê bi mêtîngeriye xeternak, şerên netewe û dîn ên emperyalîst, bi kontrolkirina ekonomiyê û rê dayîna wê, bi desthilatdarî û dewletkirina wê bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin, gihîştîye mezinahiyên. Di vê nuqtayê de gelek 'nedomdariyên' wê nayên înkarkirin. Û heta ji gelek aliyan ve kapîtalîzm, îndustrialîzm û dewleta netewe, bêguman gelek 'nedomdariyên' girîng pêşkêş dikin.

Lê di serî de îdeolojiya Rohnîbûnê ev vegotin hemû nikarin 'nedomdariya' şaristaniya Ewrûpayê rave bikin. Bi zanebûnê jî nebe, çawa ku her dîndar propagandaya dînê xwe dike, li gorî analîzên dawî em dikarin bibêjin, vê îdeolojiyê weke dînekî qebûl dikin û xwediyên vegotinan di rewşa dîndariyê de ne. Ez divê bi bîr bixim ku timî îstîsna hene û ev yek ti carî hukmê giştî xira nake. Şeweyê fikra Ewrûpayê ya ku kokên wê diçin kûrahiya dîrokê, di çend versiyonan re derbas bûye, di nava şaristaniyeyê maddî ya tevlihev de ku orjînen wê ne, pêk hatiye û divê mirov xisleta dînî ya metafîzîk a vê pêkhatinê ti carî ji nedîtî ve neyê. Weke her dînî, berpirsiyar e ku şertên xwe yê çanda maddî biparêze û ebedî bike. Belavkirina wê ya li tevahiya dinyayê wezîfeya wan a stratejîk e. Ji rahibên wê yê destpêkê, tevahiyazanîngêhên wê yê fermî, dibistan û akademyan, ji dibistanên seretayî heta qîşleyê, ji fabrikayê heta navendên mezin ên firoşgehan, ji medyayan heta muzeyan, heta bi bermahiyên dînen berê, ji hepîsxaneyan heta bi nexweşxaneyan, xwecihî û global heta bi goristanan, nemaze di qada neteweyî de zêhniyeta civakê bi tevahî fetih dike, bi teknîkên desthilatdariya polîtîk û zora eskeriyê weke zirxekî xwe li tevahiya civakê badaye. Bi tevahî civakê 'Di qefeseke hesinî de digire.'

Dîn û fikrên şopa dîn li ser wan hene, çendî fermî bibin, dibin îdeolojî. Îdeolojî jî bi awayekî berçav bernamêyek e ku ji rêzikan pêk tê, komên mirovan û berjewendiyên wan diparêze. Fikir an jî dînê Ewrûpayê yê li gelemperiyê dinyayê fermî bûye, êdî îdeolojiyek e. Weke şaristanî neçare tebeqeya xwe ya jor biparêze, ebedî û serwer bike. Ji bo şaş neyê fêmkirin ez divê destnîşan bikim ku ez van rexneyan ne tenê li mirovên Ewrûpî dikim; li xwe, herêma û dinya min jî di navê de li tevahiya mirovatiya hatiye fetihkirin, dikim.

Îdeolojiya Rohnîbûnê çima evqasî bi tesîr e? Ev pirseke li cih e. Ev îdeolojî weke dînekî kozmopolît ê herî pêşketî ye. Bang li tevahiya mensûbên dînen beriya xwe dike. Neteweyî ye; weha kirine ku mirov nikaribe li neteweyîbûnekê civakîbûneke ne perestê dewleta netewe be, bifikire. Wisa kirine ku mirovê bê dewleta netewî mirovê bê dîn e. Îdeolojiya dewletparêziya netewedî rewşa dînekî herî qels de ye. Ji lewra qebûlkirina vê îdeolojiyê bi qasî qebûlkirina dînen berê zehmet nîne. Xwe bi zanistiyê timî xwedî dike. Şeweyê jiyana maddî bi awayekî kiriye rîtueleke dînî. Amûrên çanda manewî, di serî de organên medyayê timî propagandaya wê dikin. Jiyana ekonomîk û siyasî bi temamî di kontrola wê de ne. Globalbûyî ye.

Haya min ji min heye ku ez wexta rewşê bi îfadeyên giştî tînim ziman, ez pêjna dinyayeke mirov nikaribe ji nav derkeve diafirînim. Ez divê yekser bibêjim, şaristaniyeyê bi vî rengî xwe pêşkêş dike, dişibe dema dawî ya Împaratoriya Romayê ku baweriya wê bi wê nemabû. Herçiqas bi heybet û bi hêz xuya bike jî bi tevahiya piraniyên di nava civakê de hilweşandîye û parastina ekolojîk a hawîrdorê re ji zû ve têdikoşe. Bi qasî împaratorbûyîna şaristaniyê konfederasyonbûyîna demokrasîyê jî dewam dike.

A- Kapîtalîzm ne Ekonomî, Desthilatdarî ye

Mirov îdîa bike ku kapîtalîzm ekonomî nîne, fikrek e ku herî kêma bi qasî pirtûka Das Kapîtal a Marks encamên xwe hene. Ez hema berê pêşî bibêjim ku fikra ez hewl didim qala wê bikim, têkiliya wê bi reduksiyontiya desthilatdariyê nîne. Her weha ez rexneyê li xwe qebûl nakim ku kapîtalîzmê weke ekonomî bi dewletê re têkildar bikin. Ez dibêjim, ya weke têgîn kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomîya kapîtalîst tê gotin, pêkhatina klîk û hêzeke polîtîk e ku ekonomiyê kontrol dike. Ev hêz cara pêşî di sedsala 16. de li Ewrûpayê bi tesîr bûye, li Hollanda û Ingilîstanê bi navên me behskirî bi xwe bûye serwerê polîtîk ê van welatan. Bikaranîna wê ya ekonomiyê nîşan nade ku ew ekonomîk e. Mirov dikare bêje, Fernand Braudel dîroknas-civaknasekî hêja ye

ku cara pêşî haya wî ji vê rastiyê çêbûye. Lê belê nikarîbûye fikra xwe sîstematîze bike. Herçiqas haya wî jê hebe ku bi tevahî fikreke Ewrûpayê ya weke amentûyê xira kiribe jî pir zêde nikarîbûye vê bîne ziman. Belkî jî di vî warî de nikarîbûye fikra xwe pêşde bibe. Pir êskere dibêje; kapîtalîzm dijberê bazarê ye, talana yekdestdariyê û ji derve tê ferzkirin. Wê wextê divê mirov bipirse: tiştê ku xwe ji derve ferz dike, dijberê bazarê ye û ne ekonomî ye, çi ye? Bersiva mirov dide vê pirsê kê m e. Hêzeke polîtîk e, dîn e, yan jî dibistaneke fikrê ye?

Li deverên fikra teorîk dikevin nav hev lêkolînkirina bûyerên pratîk dikare hînê encamên mirov jê hîn bibe bide. Em mînaka xwe li ser Venedîkê bidin û em dest pê bikin lêbikolin. Di sedsala 13. de li Venedîkê komeke mezin a bazirganan heye. Lê ev kom di heman demê de li ser rêveberiya bajêr jî serwer e. Bi hevrikên xwe re şer dike. Keştiyên wan ên şer hene. Ango Venedîkeke bi hêza eskerî jî heye. Her weha palîştiya Ronensansê jî dike. Li ser civak û ekonomiyê kontrola wê xurt e. Ev têkilî bi tevahî di zikhev de ne û bi hêsanî mirov dikare bibêje pere weke zamqekê wan bi hev ve dike. Naxwe kîjan têgîn dikare yekparebûna van têkiliyan îfade bike? Xusûsên mirov dikare wan rave bike ev in; Venedîk bi koma ku weke bazirganên mezin bi nav dike ekonomiyê di bin destê xwe de digire û beşekî mezin ê nirxê zêde vedidize. Ji bo vê jî erka polîtîk bi xwe yan jî kontrola wê di destê xwe de digire. Wexta pêdivî bi zorê dibîne hêza artêşê bi kar tîne.

Eger mirov baş dêhna xwe bidiyê, mirovê bibîne, yek kê m yek zêde, tevgera komple ya komê xuya dike. Di nava komê de herçend hin nav biguherin jî herî kê m li Venedîkê komeke di pozîsyona diyarker de heye. Dubare em vê komê bi nav bikin. Yekdestdariya bazirganan e, dewlet e, artêş e, burokrasî ye. Palîştê cemawera huner û dêrê pêş in. Komek e ku ji dewletê wêdetir, ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dike, lê ekonomî nîne, hegemonyayeke ji dewletê wêdetir li ser civakê ferz dike. Mirov ji vê komê re bêje desthilatdariyeke şidandî, heta wê yekser weke desthilatdariyê bi nav bike, şîroveyek e ku aliyê wê yê rastiyê xurt e. Eger ev kom li tevahiya Îtalyayê bi tesîr bûbaya, me yê jêre bigota desthilatdariya neteweyî ye. Eger xwe li tevahiya beşên civakê belav bikirana, me yê navê dewleta netewe lê bikira. Ekonomiya welat bixista bin destê xwe, me yê jêre bigota desthilatdariya ekonomîk. Vê rewşê xwe li tevahiya Ewrûpayê û ji wir jî li dinyayê belav bikira, me yê jêre bigota împaratoriya dinyayê ye.

Di çarçoveya van feraziyan de em li cografya sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstana îro binêrin. Bûyera diyarker ew e ku ev her du welat timî ji aliyê qraliyetên Franse û Spanyayê ve têne tengavkirin. Ev qraliyet dixwazin xwe weke împaratorî îlan bikin Ingilîstan û Hollandayê jî weke eyalet bi ser xwe ve bikin. Lê prens û qralên van welatan dixwazin serxwebûna xwe ya siyasî biparêzin û pêşde bibin. Ji lewra gelekî zû pêdiviya wan bi hêzê heye. Naxwe her kêlî dibe ku bêne daqurtandin. Hêza hewcedarî jî pê heye, siyasî, eskerî, pereyî û entelektuelî ye. Fikirdar û hunermendan vedixwînin. Descartes, Spînoza, Erasmûs li wan deran in. Serrafên Cihûyan weke xwediyên peran diherikin wan deran. Hîmê artêşê nû tê danîn. Ev artêşêke profesyonel e, bi disîplîn, bi perwerde û teknîka nû ye. Ji bo destek û piştgiriya civakê girîngiyê didin azadiyê. Şerên siyasî yê navxweyî çareser dikin. Ya girîngtir jî li Ewrûpayê ji bo ekonomiyê berdara girîng hostatiyeke ekonomîk nîşan didin. Wexta mirov li van sedem û bandoran gişan bi hev re difikire, mirov dibîne Hollanda û Ingilîstan li beramberî hevrikên xwe baş xwe diparêzin. Ji vê jî wêdetir di dawiya sedsalê de keysê dibînin xwe bikin hegemon. Yê ku kê m zêde pê dizanin ku xeta sereke ya bûyeran a di pratîkê de bi vî rengî ye, wê wê qebûl bikin.

Hingê em pirsên xwe ji nû ve bikin. Em ê bi tevahî van têkilî û pêwendiyên di zikhev de çawa bi nav bikin? Em weke sîstemeke çawa bi nav bikin? Bi tevahî van pêşketinanji aliyê ekonomiyê ve çîneke afirîner a nû pêk anî? Li naverastê aboriyeke berdara heye. Kê ev afirand? Bi hezaran reng pîşesaz, cotkar, karker, bazirganên piçûk, dikandar, bazar, pere û senedên çerxê bi lez dikin. Ya girîngtir, ev ekonomiya berdara nirxê zêde mezin dike. Kî para zêde distîne? Herhal yê ekonomiyê bi hêza siyasî-eskerî û pere di bin destê xwe de digirin. Ji ber ku pere nebe, firotin nabe. Ew nebe jî berdara nabe. Hêza siyasî û eskerî jî nebe wê welat bê dagirkirin, hingî jî dîsa berdara wê kê m bibe. Naxwe, tevî ku di diyarkeriyê de bandora pere û tiştên weke wî yê jê peyde bûyî hene jî ew bi tenê dikarin ekonomiyê bînin asta kontrolkirinê û di berdêla wê de jî ji bo ku karibin nirxê zêde yê mezin dibe desteser bikin vê kontrolê dewam dikin. Muhtemel e ku ev beş têkiliyeke xwe ya xurt bi erka siyasî û eskerî re heye. Prens û qral serê artêşê ne. Hewcedariya wan jî bi pereyan heye. Ji lewra ihtimaleke mezin e ku bi kesên nirxê zêde berhev dikin yan di

heman komê de ne, yan jî bi wan re di nav têkiliyên gelekî baş de ne. Di vê navberê de, têkiliyên xwe bi tevgerên fikrî û hunerî re jî xweş digirin. Li hesabê wan jî tê ku li Ewrûpayê weke prens û qralên girîngiyê bi azadiyê didin, bêne naskirin. Tevgerên muxalefetê yê hevrikên xwe jî destek dikin û xwe ji vê paş ve nadin. Em careke din bipirsin: em vê tevgerê bi tevahî çawa dikarin bikin têgîn? Eger em bibêjin ekonomî ye, li naverastê kesekî xweşik bi ekonomiyê re mijûl dibe tineye. Ew, yê hene nirxê zêde desteser dikin. Ev kî ne? Ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dikin. Nirxê pere di nava çerxê de bi lez dikin û pê pereyên xwe zêde dikin. Weke deyn didin dewletê. Belkî jî di berdêlê de dibin hevparê dewletê.

Em dibînin ku hêmanên em ji wan re kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomiya kapîtalîzmê dibêjin, ew kes in ku ekonomiyê ne yekser kontrol dikin, lê ya rastî bi xwe di navê de cih nagirin. Ev kes esas bi çi mijûl in? Têkiliya wan bi yekdestdariya desthilatdariyê re heye. Yekdestdariya xwe ya ekonomiyê bi yekdestdariya desthilatdariyê re dikin yek. Şer dikin; dema li welêt di şer de bi ser bikevin di nava welêt de jî hêza wan zêde dibe. Maneya vê jî hînê pir nirxê zêde ye. Wexta di şerê li beramberî derve de jî bi ser dikevin, maneya vê destketiyên mêtîngeriye û hegemonyayê ye. Bi vê re jî talana yekdestdariyê tê.

Eger em mînakî Ingilîstan û Hollandayê li zeman û mekan belav bikin, bûyerê hînê berçavtir bibin. Hêvgirtina xwe pêşî ji bo hegemonya xwe ya Ewrûpayê bi kar tînin. Di dawiya sedsala 16. de serweriya Împaratoriya Spanyayê şikiya û li Ewrûpayê armancên ji bo împaratoriye derbên xedar xwarin. Di dawiya sedsala 17. de monarşiya Franseyê têkçûye û daxwazên wê yê hegemonîk li ser Ewrûpayê derbeke xedar xwariye. Li hemberî Awûsturyayê bi destekdana Prûsyaya Elmanyayê derbeke xedar li daxwazên împaratoriye yê binemala Habsbûrgê xistine. Bi Şerên Sîh Salanre dawî li serdema şerên dînan hat, di 1649'an de bi Peymana Westphaliyê di nava xetên xwe de li gorî wezna dewletên netewe hîmê sîstemê danîn. Bersiva ku Franseyê bi Şoreşa 1789'anda vê, di şexsê Napolyon de bi têkçûna hegemonya stratejîk bi encam bû. Di heman deman de şerên mêtîngehan bi ser ketin û bi şoreşa îndustriyê ketin sedsala 19'an. Şoreşa îndustriyê hegemonyadariya Ingilîz misoger kiriye, ji xwe re derî li împaratoriya dinyayê vekirîye. Dêwê Elman di şexsê Prûsyayê de dereng hişyar bû, piştî serketina di 1870'yî de li dijî Franseyê, ji bo bibe hegemonyadarê Ewrûpa û dinyayê bi du şerên cîhanê gelekî xirab têkçû û şikestin xwar. Weke Ingilîstana duyemîn DYE ji du şerên cîhanê serketî derket û ji Şerê Cîhanê yê Duyemîn ve hêza hegemonîk a cîhanê ye. Împaratoriya Sovyet a Rûsyayê ku xwest rola Elmanyayê dubare bike ji şerê hegemonyayê têkçûyî derket. Êdî Emerîkayek heye ku bi rola Împaratoriya Dinyayê radibe, ji bo pêşî li hilweşînê bigire hema bêje bi şerekî parastinê temenê xwe dirêj dike.

Berê desthilatdariyê bi xetên xwe yê sereke bi vî awayî ye. Çemê desthilatdariyê ji sîteya Ûrûkê dest pê dike diherike, bi hezaran rûbarokan tevî xwe dike û li peravên bajarê New Yorkê yê DYE'yê êdî di nava avên okyanûsê de wenda dibe. Peravekî din a tê texmînkirin biherikê peravên okyanûsa Çînê ye, lê ev niha bi tenê feraziyeyek e. Îhtimala wê ya xwe bigihîne wir, ji ihtimala xwe negihîne qelstir e. Civaka şaristaniyê ji hev de bikeve ihtimaleke hîn mezin e. Li gelemperiya dinyayê pîrsgirêkên hawîrdorê û yê civakî yê ku gelekî mezin bûne, kirine ku civakên demokratîk bikevin dewreyê û berî her tiştî şaristaniyên xwe ava bikin. Ev yek êdî yek ji ihtimalan e. Li şûna kulta îm-paratoriyan a ji sîstemên dewletên berê mayî, yekîtiya konfederatîf a demokrasiyan şensê xwe zêdetir heye bi pîrsgirêkên global re serî derxîne.

Em van feraziyan dikin ji bo ku em kapîtalîzmê li cihekî rast deynin. Yanî em di warê fikrî de li asoyan li gerûgeştê ne. Çemê mezin ê şaristaniyê li rawestgeha xwe ya li Hollanda û Ingilîstanê piştî ku dibe gerînek û gerdaveke kûr devam dike. Bi lez û rengê nû li rêya xwe diçe. Bi gerînekê re nedomdarên tevî çemê mezin dibin, reng û lezeke nû didin herikîna çemê şaristaniyê. Dewleta netewe weke versiyona nû ya ji rêûresma dewleta berê, dîsa piştî şoreşa neolîtîkê weke şoreşa herî mezin a ekonomiyê îndustrî, du çemên bi hêz in. Ev du bandor rêûresma şaristaniyê bi lez û reng dikin.

Dîsa pîrsa ez timî dikim tê pêşberî me. Kapîtalîzm li ku ye? Kapîtalîzm li ku dera dewleta netewe û îndustriyê ye? Ez van pîrsan di çarçoveya ekonomiyê de dikim. Tevî ku ez timî di nava ekonomiyê de li bersiva wê digirim, tewş e, timî ez dubare dikim, ez bersivê di nava ekonomiyê de nabînim.

Dibe ku seyr xuya bike, lê li gorî min, tevî hewldanên dagirkerî û mêtîngeriye hemûyan, xwediyê rastî ye ekonomiyê jin e. Eger em bixwazin ekonomiyê ji aliyê sosyolojiyê ve bi awayekî manedar bigirin dest, helwesta herî rast ew e ku em weke hêza bîngê jinê bibînin; ew zarok di zikê xwe de hildigire, piştî zayîneke bi zehmet, heta li ser piyan bisekine bi awayekî pir zehmet xwedî dike. Pîşesaza xwedîkirinê ya malê jin e. Wê demê divê em qebûl bikin ku jin hêza herî bîngê e. Bersiva min sosyolojîk e ku ji rastiyê re bi hurmet e. Ji sedî sed ez têkiliya mijarê ji aliyê biyolojîk ve li ber çavan digirim. Jixwe tevî rola wê ya di şoreşa cotkariyê de bi berhevkirina pincaran a bi milyonan sal û ne tenê di hundirê malê de di gelek qadên ekonomiyê de jin ew hêz e ku hînê jî çerxê digêrîne. Yewnanên antîk xwediyê anora danîna hîmê zanistan in; yewnanan ji ekonomiyê re qanûna malê, qanûna jinê digotin. Vê yekê jî ev rastî beriya bi hezaran salan piştrast kiriye.

Di rêza duyemîn de kategoriya kole, serf û karkeran heye. Hêzên şaristaniyê ew weke hunerekî sereke ji bo desteserkirina berhemê zêde û nîrxê zêde bi rêbazên bêrehm û dewamî di bin destê xwe de xebitandine. Di rêza sêyemîn de hinekî din ên azad, her cure pîşesaz, bazirganên piçûk, dikandar û cotkarên xwediyê erdên hindik hene. Em li van hunermend, mîmar, muhendis, bijîşk û erbabên pîşeyên din zêde bikin, kêma zêde em ê tabloyê temam bikin. Bêguman yên tevahiya dîrokê çerxa ekonomiyê gerandine, ev kom an jî çîna civakî ne. Dîsa di nava wan de kapîtalîst, senyor, axa û efendî tinene. Ev, pir eşkere hêzên ekonomîk nînin, ev li ser mirov û keda wî her cure mêtîngerî, dagirkerî, mêtinkarî û asîmîlasyonê ji derve û bi yekdestdarî ferz dikin. Ev hêzên dagirker, mêtînger, mêtinkar û asîmîlasyonkar in. Ne bi tenê kapîtalîst e, yê ku xwe ji derve ferz dike û ne ekonomî ye. Bazirganên mezin, pîşesaz û weke kapîtalîst bankevan, ji bilî wan senyor, efendî, siyasetvan, esker û entelektuelên şaristanîparêz, hêzên ne ekonomîk in, xwe ji derve li ser ekonomiyê ferz dikin.

B- Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ekonomî Nîne

Dane û agahiyên li ber destê me têra xwe balkêş in, ne bi tenê dibêjin kapîtalîzm ekonomî nîne, ya hîn xeternak jî dibêjin; kapîtalîzm dijberê ekonomiyê ye.

B- Daneyên destpêkê krîzên ekonomîk in. Koma rahib a 'pozîtîvîst-zanistkar' ku hewl dide ispat bike kapîtalîzm sîstemeke ekonomiyê ye, li pîrsgirêka krîzan jî çewt serwext dibe û dike. Mirov krîzên ekonomîk tenê dikare bi awayekî rave bike. Ew jî kapîtalîzm di nasnameya dijminê sondxwarî ye ekonomiyê û dijberê wê de ye. Hinek caran tê gotin; ji ber hilberîna zêde krîz çêdibin. Li aliyekî dinyayê mirovê ji birçîna bimirin, li aliyê din jî wê hilberîna zêde hebe! Dijberiya kapîtalîzmê ya ekonomiyê herî zêde di van rewşên bi zanebûn çêkirî de, ispat dibe. Sedem gelekî eşkere ye: Kara yekdestdariyê. Ji ya ku hema bêje belaş hildiberîne, para ku ji hêzên kedkar re hiştî, dema têra kirîne nake, xwedêgiravî pêsîrtengî çêdibe. Ya rastî, çêdikin. Di vê rewşê de kîjan rahibê sexte, ya rastî kîjan qaşo ekonomîst di hewarê de tê? John Maynard Keynes! Çi dibêje? Dewlet bila lêçûnan zêde bike. Çawa? Hêza kedkaran a kirîne zêde bike! Krêtiya lîstîkê bi tevahî çawa derdikeve holê? Ji aliyekî ve tu yê bi destê xwe bêrîka wî vala bikî, ji aliyê din ve jî dîsa bi destê xwe bêrîka wî ya din tijî bikî! Ev bi her awayî polîtîkaya ji bo kedkar û hemû civaka li derveyî şaristaniyê mirinê nîşan bide û bi tayê razî bike. Eşkere, em li vê derê bi têkiliyeke polîtîk re rûbirû ne. Ji bo çalakiya hêzên demokratîk li hemberî şaristaniyê were şikandin van hêzan pêşî birçî dihêlin. Piştî kengî lava dikin, zikê wan têr dikin. Em bi taktîkên berê yê şer re rûbirû ne: eger tu dixwazî gelekî, bajarekî teslîm bigirî, divê pêşî tu dor lê bigirî, tu yê birçî bihêlî! Paşê di berdêla teslîmgirtinê de tu yê zikê wî têr bikî!

Ez bi sedan mînakî dikarim rûyê sexte ye teoriya krîzê ya kapîtalîzmê ispat bikim. Eger em tenê pêsîrtengiya navdar a 1930yî analîz bikin, em ê mentiq bi tevahî ji hev derxin. Di vê demê de çi diqewime? Yekîtiya Sovyetê ya ku hegemonya Ingilîstanê qebûl nake bi awayekî mayînde û serketî dibe rejîmek û hem jî bi gefxwarina li dinya ji xwe re kapîtalîst digot. Di nava Ewropayê de bi şertên giran peymanî teslîmiyetê li ser Elmanan û yê pêre, tê ferzkirin. Lê ew bi çepgir û rastgirên xwe li ber xwe didin. Mao, li Çînê serhildaneke mezin a gundiyan bi rêve dibe. Di serî de Anatolya, li dijî hegemonyadariya Ingilîz welatên mêtîngê û nîvmêtîngê li gelemperiya dinyayê bi têkoşînê riz-gariya neteweyî serî radikin. Bersiva hegemonyadariya dinyayê ya Ingilîz da van, di 1929-30'yî de pêsîrtengiyê bi zanebûn bû. Li aliyekî mal weke lod û gidîşan ketine ser hev, li aliyê din jî kedkar û gel ji birçîna dimirin. Dermanê Keynes ê Ingilîz her tiştî

eşkere dike: bi qasî li ser piyan bimînin wê kurtêlan bidin gelan û kedkarên dinyayê. Xwedêgiravî ev polîtîkayên dewleta civakîye. Ev 'polîtîkayên dewleta civakîya kapîtalîst' encamên wê çi bûn? Civaka demokratîk a dinyayê ya bi Serhildana Sovyetê ya Cotmehê destpêkir, li hemberî hêza nû ya hegemon a şaristaniyê gav bi gav paşve hat şikandin, berevajîkirin, asîmîlekirin; di sala 1990'î de sîstema Sovyetê bi polîtîkayên berê hatibûn destpêkirin ji hundir ve hat hilweşandin û bi awayekî fermî jiholêrabûna wê hat îlankirin. Di salên 1930'yî de polîtîkayên Stalîn ên antî-demokratîk ango dîktatoriya wî: Çima? Ji bo ku bandora pêsîrtengiya 1929-30'yî bidin aliyekî bû. Baş e, kî dan aliyekî an jî têkçû? Stalîn û klîka wî û ekonomiya Sovyetê. Dewletên rizgariya neteweyî ji naveroka xwe ya civakî ango civak û şoreşa demokratîk hatin kirin û întegreyî sîstema kapîtalîst a hegemonîk hatin kirin. Evrewşên pêsîrtengiyê bi tevahî ji bo armanca sereke ne. Bi polîtîkayên dewletan ên bi zanebûn hebûna sîstema hegemonîk dewam kiriye û bi vî awayî xwe gihandine vê armancê, herî kêr qonaxeke nazik li dawiyê hatiye hiştin.

C- Em krîzên tinebûn û xelayê jî dikarin di heman kategoriyê de bigirin dest û li ser rawestin. Bi zanebûn mal nayê hilberandin an jî li hemberî afat û nexweşiyên ji neçariya mirovan hêviyê dikin. Teknîkên heyî bixin tevgerê nabe ku nexweşî û birçîbûnên girseyî bînin fikirîn. Wexta ku armanc parastina hebûna sîstema hegemonîk be, serî li van krîzên lihevçêkirî didin, nexweşî û afat weke sîleheke gefxwarinê têne bikaranîn. Em careke din cîhazê bi navê 'civak û ekonomiya kapîtalîst', têkiliya wî bi awayekî fermî bi hêzên şareza yê hegemonîk re pir zelal şirove dikin. Heman rêbaz e: birçî bihêle, rewşa wî ya nexweş û felaketê bi kar bîne! Bi ser de jî bi vê jî wê karibe nîşan bide melekê xelaskar e û heta xweda ye. Bila evd û bendên te têra xwe malavahiya te bikin!

D- Divê mirov baş fêhm bike ku kapîtalîzm ne bi tenê dijberê ekonomiyê ye, di heman demê de dijberê civakê ye jî. Ji mêj ve Rosa Luxemburg hewl dabû bi awayekî teorîk îspat bike ku nabe civak bi tevahî bibe kapîtalîst û ev yek îmkana xwe nîne. Bi ya min hewcedarî bi teoriyên hûrûkûr nîne. Eger her kes, her civak, weke karker û kapîtalîst dabeş bibe, bi armanca karê tu nikarî mal hilberîni! Ez mînaeke hêsan û besît bidim: fabriyeye sed karker lê dixebitin bifikirin. Bila ev sed maşînî çêkin. Bila civak bi yek zêde ji sedî 1 + 100 pêk bê. (Ji ber ku civak ji kapîtalîst û karkeran pêk tê. Civaka saf kapîtalîst jêre dibêjin jî ev e. Jixwe ev şaşiya beşekî mezin a Marksîstan e.) Em sed maşînî ji destê xwe derxin ji bo em karê bikin. Em bêjin sed karkerî bi heqdestê xwe maşîn kirin. Ji patron re çi ma? '0' (sifir). Bi vê analîza min a sîstemê, 'civaka demokratîk a dijberê şaristaniyê' ya nabe kapîtalîst, divê her tim hebe ku civaka şaristaniyê jî karibe dewam bike. Weke hêza hegemon a nû 'şaristaniya kapîtalîst' jî weke şaristaniyên din bi dijbertiya civaka demokratîk, di dema çalakiyan de bi awayekî çavsorane bi dijminatîya civaka demokratîk dikare hebe: yan bi şeran an jî bi aştiyê. Mîna di tevahiya dîroka şaristaniyê de, di dîroka şaristaniya kapîtalîst de jî bi qasî ku neyêne jimartin gelek bûyer û şer hene ku vê vegotinê piştrast bikin.

E- Bêkarî ji bo nîşan bide kapîtalîzm ne ekonomî ye daneyeke din e. Kapîtalîzm weke sîstem ji bo ji nixê zêde rêjeya kara digire mezin bike timî neçare artêşeke yedek a bêkaran di destê xwe de bigire. Eger tinebe jî neçar çêdike. Bêkarî pêvajoyeke ku bi zanebûn tê çêkirin. Heywan û nebatên ji rêzê jî bi kêr tînin, çawa dibe ku hebûneke mîna mirov bêkêr were hiştin û bêkêr were kirin? Mînak morî bêkar dibe? Eger morî jî bêkar nabe, gelo hebûneke mîna mirov pêşketî çawa bêkar dibe? Di gerdûnê de ji tîgîna bêkariyê re cih tineye. Lê weke berhemeke ji rê derketî ya mejiyê analîtîk, fena çalakiyeye herî hov a jiyana civakî, bêkariyeye lihevçêkirî tê afirandin û di rojevê de aktîf tê hiştin. Ti bûyer bi qasî 'bêkariyê' nikare rûyê dijmintiya dijwar a sîstema kapîtalîst li hemberî jiyana ekonomîk derxe holê. Di rejîma firewnan de ku em gelekî rexne dikin de jî, cih ji tîgîna 'koleyê bêkar' re nîne. Çawa ku firewnê bêkar nabe, kes li koleyê bêkar jî nafikire. Koleyek her tim nixekî xwe û karekî xwe hebûye. Bi tenê di kapîtalîzmê de bêkarî, ango dijmintiyeye yeman a ekonomiyê heye.

F- Kapîtalîzm dijminê teknîka ekonomiyê ye. Bi asta teknîk û zanista heyî, çi civakeke em jêre bibêjin 'civaka bextewer' çi jî em jêre bibêjin 'civaka li bihuştê', çi civak dibe bila bibe, hem sîstema siyasî weke şeweyê civaka demokratîk dikare hebûna xwe bi hêsanî dewam bike, hem jî weke ekonomî dikare pirsgerêkên xwe çareser bike. Ji bo ev asta zanist û teknîkê optîmûm (şeweyê herî berdardar) bersivê bide pêdiviyên mirov 'qanûna karê' ya sîstema kapîtalîst rê nadiyê

û dibe asteng. Eger qanûna karê nebe, asta teknîk û zanista heyî, di wê kapasîteyê de ye ku bi ekonomiyê li gorî pêdiviyên xwarinê yên mirov were birêkûpêkkirin, her çareseriyê wê bi hêsanî bibîne. Berevajî destûr nayê dayîn ev kapasîte tam were bikaranîn; timî krîz, bêkarî û bi werimandinên civakî afirandin û dixwazin şaristaniya kapîtalîst bi vî awayî dewam bikin. Di vê çarçoveyê de em dikarin bibêjin; kapîtalîzm ne tenê dijminê ekonomiyê ye, bi teknîk û zanista ku di asta optîmal de dikare ekonomiyê rêve bibe jî dijmintiyê dike.

G- Kapîtalîzm dijminê yek ji prensîba bingehîn a ekonomiyê exlaq û nirxên manewî ye. Mirov bi tenê dikare bi pîvanên exlaqî pêdiviyên xwe yên ekonomîk bi rêkûpêk bike. Naxwe dikarin mîna moriyên zêde bibin, wê wextê deh dinyayê din jî têra wan nakin. Eger exlaq nebe, civak dikare bibe 'civaka şêran' û wê li dawiyê heywan û dewarên bêne xwarin nemînin. Hingê jî şêr re jî دنیا wê nemîne. Eger kapîtalîzm neyê bisînorkirin û rawestandî, yan wê civakê bike 'civaka moriyên' (mîna rewşa Çîn û Japonyayê) bîne ber hilweşînê, yan jî wê bixe rewşa 'civaka şêran (mînak civaka DYE). Eger her civak bibe mîna civaka DYE, Çîn û Japonyayê, êşkere ye ku wê şensê dewamkirina civaka mirov kêmbibe. Ya esasî, li vir kapîtalîzmê pîvana exlaqê kiriye qurbanê qaşo 'ekonomiya kapîtalîst'. Wextekî zarok jî, bi sedemazêde ne keçik jî dikirin qurban. Eger hebe, bi tenêbi exlaqekî bi vî rengî, mirov dikare insên bike qurban û civakê dewam bike. Eger em li tevahiya şerên mohra kapîtalîst li ser wan, weke 'merasîmên dîni yên qurbankirina mirovan' binêrin, em ê hingê fêhm bikin ku em bi 'pîvaneke ekonomiya kapîtalîst' yan jî bêexlaqiyê çawa re rûbirû ne. Ev bêexlaqî şaneyên sosyal ên hundirê civakê bi tenê hilnawêşîne, gefê li tevahiya jiyana zindiyên dixwe. Ma jî vê mezintir bêexlaqî û dijmintiya zindiyên dibe?

H- Kapîtalîzm dijminê jinê ye ku jin hêza sereke û afirînera ekonomiyê ye. Me di tevahiya analîza xwe de hewl da ku îspat bikin; cihê jinê di jiyana civakî de û nirxê wê yê ekonomîkî asta bilind û yekemîn e. Çawa di tevahiya dîroka şaristanyê de jî wisa bû, di qonaxa şaristaniya kapîtalîst de rastiya, 'jina ji ekonomiyê hatî kirin' ji jiyana hatiye qutkirin, dema herî bê rehm dibîne. Ev yek veguheriyê nakokiyê civakî ya herî kûr û balkêş. Piraniya jinan bê kar hatine hiştin. Tevî ku karên malê, karên herî zehmet in, pênc qurîş nirxê karê malê tineye. Dîsa zarokanîn û mezinkirin karên herî zehmet in, ne tenê qîmeta xwe nînin, her wisa weke bela tîne dîtin. Jin hem karkera erzan e, bêkar e, makîne ye zarokan tîne û bi hezar zehmetiyîwan mezin dike, hem jî heqdest nagire û bi ser de jî gunehkar e! Di tevahiya dîroka şaristanyê de jin li zemînê herî jêr hatiye bicihkirin. Lê ti sîstemê li ser jinê, bi qasî civaka kapîtalîzmê nikarîbû bi awayekî sîstematik hêza îstîsmarê pêşde bibe. Vê carê jin ne bi tenê di zemînê jêr de li tevahiya qatan objeya newekhevî, neazadî û nedemokrasiyê ye! Ya hîne xeternak ew e ku sîstema kapîtalîst bi awayekî bi ti dema dîrokê re qiyasa wê nebe, bi dijwarî û şiddeteke nedîtî desthilatdariyê civaka cinsiyetparêz ava kiriye, vê desthilatdariyê heta bi organên mahrem ên mirov daxistiye, zêde kiriye, jin kiriye îndustriyê seksê, êşkence li tevahiya tebeqeyên civakê belav kiriye û 'civaka serwer a mêr' di vê dema şaristaniya kapîtalîst de mezin kiriye, mîna ku ji 'ekonomostanê' ji kirdara afirîner a ekonomiyê tolê hilîne, dijmintiya xwe ya jin û ekonomiyê li her dever û mekanî îspat dike!

I- Kapîtalîzm li asta herî jor di qonaxa dawî ya globalbûna ekonomiyê de bi lîstikên pere-kaxizan ên mîna 'borsa, sened û faîzê' yên xistine piyaseyê, dijmintiya xwe û bêleqîtiya xwe ya bi ekonomiya rastî re, fena ku di çavê tevahiya civakê re rake, piştrast dike. Di ti dema dîrokê de ekonomî ev çend bi lîstikên kaxizan veneguhêrbû sîstemeke feraziyeyê. Ekonomî weke şaneya herî nazik a civakê hatiye qebûlkirin û timî pîroz hatiye pejirandin. Jixwe peyva pîroz-qûtsî heta dema civaka Sumeran diçe û têkiliya xwe bi gotina 'qût' re heye. Pirsgerêka qût weke pirsgerêkeke pêştirîn hatiye dîtin û her hewl dane wê çareser bikin. Di tevahiya dînan de tefsîreke xwe dispêre ewlehiya ekonomîk heye. Cejn û roşan weke demên bi bereket an jî derketina ji krîzan tîne bîranîn. Weke K. Marks jî bi awayekî mafdar gotiye, ekonomî ew çend girîng e ku giş xisletên bandorê li tevahiya qadên civakê bike, îfade dike. Lê dikin ku wê ji qada mejiyê analîtîk û hisî derxînin, bi lîstikên pere-kaxizan ve girê didin, dikin qadeke ji jiyana rastî qut û dihêlin ber destê mejiyê analîtîk-spekulatîf ê bêberpirsiyarî û ev yek xisleta rastî ya ekonomiya kapîtalîzmê nîşan dide. Bêyî kedê bide, bi lîstina buhayên sened, faîz û nirxên peran, di nava saetan de li qada global bi milyaran dolar (pêreyê global) dest diguherîne. Mirov nikare sîstemeke ev çend li dijî ekonomiyê tesewir bike, ango transfera peran bi vî rengî dijberiya

ekonomiyê ye. Di demekê de ku nîviyê mirovatiyê li sînore xizanî û birçîbûnê ye, ev têne kirin. Ji vê qonaxa dawî ya kapîtalîzmê re serdema finansê jî tê gotin. Wexta mirov vî rûyê wê jî dibîne, mirov dikare bi hêsanî bibêje ku çiqas sîstemeke bêkêr e, hewce nake, li derveyî ekonomiyê ye û dijminane ye. Jixwe ev jî têra xwe tê dîtin.

J- Kapîtalîzmê dest avêtiye du qadên bingehîn ên ekonomiyê qadên hilberandin û serfkarî, bi vî awayî pêdiviyên rastî yên civakan mîna xwarin, lixwekirin, cihûwar û gerê bi polîtîkayên hîç eleqeya xwe nîne tenê ji bo kara xwe maksîmîze bike dimeşîne û weke me berê gotî bi krîzên lihevçêkirî yên hilberandin û serfkarîyê rastiya van herdu qadan ji binî ve xira dike.

C- Kapîtalîzm Di Nava Rastiya Civakî û Şaristaniyê de Li Ku û Çi Demê Cih Digire?

Hingê ev sîstema hem ekonomî nîne û hem jî dijberiya wê ya ekonomiyê eşkere ye, em çawa dikarin bi awayekî serketî û hosteyî maneyê bidinê û şîrove bikin, di nava rastiya civakî û şaristaniyê de li ku û çi demê bi cih bikin?

Ji bo mirov der barê kapîtalîzmê de bigihîje encameke manedar divê mirov di tevahiya dîroka şaristaniyê de binêre hêz û sîstemên şaristaniyê çalakî û şerên di nav û navbera xwe de; li aliyê din li şer û pevçûnên bi hêzên dijberê şaristaniyê re tehlîl bike, mirov dikare bigihîje encameke manedar.

1- Serdema Komin a Destpêkê (Ji mirovê destpêkê heta dawîya serdema qeşayî ya çaremîn, heta 20.000 sal berê):

Di pergala dayikê ya komin a destpêkê de hîmê çanda ekonomiyê tê danîn. Qût û zadê bi pincar berhevkinê û nêçîrê têne bidestxistin yekser têne bikaranîn û ji çerm û rehikên wan sûd tê wergirtin. Bi giranî jin-dayik otorîteya plansaziye ya klanê ye. Bi awayekî mirov dikare jêre bibêje hegemonî dayik a pêşî ye. Nakokî û têkiliya dayika civaka klanê di nava şert û mercên xwezayê de ji kesên bibin sedema rîskê xwe diparêze, ji kesên derfetê kêrhatin û xwedîkirinê didin sûd werdigire. Di van şert û mercan de nasnameya klanê ji bo kesan man û nemane û dest jê nayê berdan. Têgîna zîlam-pîrekiyê çênebûye. Diya ku dizê tê naskirin, lê partner, ango mêrê pêre têkel dibe, bi qasî neyê naskirin pîrnîsî û bintûte ye. Civaka mirov heta niha ji sedî 98.5 jiyana xwe bi vî awayî dewam kiriye. Şeweyê herî demdirêj ê civakê ye. Ji ber ku di vê dem û dewranê de kevir têne verotin û niqirandin û weke amûran têne bikaranîn, ji vê dewranê re dema verotina kevir (the Paleolithic Age) jî tê gotin. Ji aliyê sosyolojîk ve jêre 'pergala komin a destpêkê' tê gotin.

2- Serdema Neolîtîk (B.Z. 15000-4000):

Piştî bidawîbûna dema qeşayê ya çaremîn, li gorî texmînan bi qasî 17 hezar sal berê piştî dema mezolîtîk hatiye jiyankirin (dema kevir a navîn) cara pêşî li ser milê sereke li qûntara sîstema çiyayê Toros-Zagrosê kevirênbaş hatine verotin û obsidyen hatiye bikaranîn, ji vê demê re neolîtîk (dema kevir a nû) tê gotin, lê ya rastî ev qonax şoreşa cotkarî û gund îfade dike û qonaxeke gelekî dîrokî ye ku gav tê avêtinê. Li gorî belgeyên arkeolojîk ev civak 10 hezar sal berê hebûna wê tê ispatkirin û li qûntara çiyayê Toros-Zagrosê ji nebat û heywanên kêrhatî sûdê werdigire û dikare gaveke mezin biavêje. Derfet û îmkânên xwe xwedîkirinê zêde dibin. Tevî têne danîn. Ji şikeftan derbasî jiyana gundan dibin. Nebat û heywan di çarçoveya çanda gundan de têne kedîkirin. Li derdora 6000 sal B.Z. gîzik û dîzik têne çêkirin. Nexasim ji keviyên çiyayên Rojhilatê Derya Spî heta Zagrosan li vê herêma mîna kevanekê, gav tê avêtinê dema çandeke gelekî bi têkiliyên xurt û di nav hev de ye. Ji vê çandê re çanda Til Xelef jî tê gotin.

3- Serdema Şaristaniya Sumer (B.Z. 4000-2000):

Di salên 5500'î B.Z. de li Mezopotamya Jêr çanda jêre El Ubeyd tê gotin heye. Ev çanda behsa wê tê kirin, tê texmînkirin ku heta salên 3800'î B.Z. dewam dike. Tevî ku çanda li vir xwe dispêre çanda li Kevana Bi Bereket, nexasim jî ya Til Xelef, çî rê ji derbasbûna civaka bavikî re vekirin û çî jî di teknîka çêkirina dîzik û gîzikan de jî pêşketina wan, bi qîmetbûna bazirganiyê, çî jî ji aliyê seferên pêşî yên dagirkeriyê û destpêkirina serdema koloniyên, dihêle ev dem û çanda wê ji aliyê dîrokî ve girîng bibe. Mirov dikare jêre çanda proto-Ûrûk jî bibêje. Nemaze bi sedema ku tê maneya pêş şaristaniyê û derketina civaka bavikî girîng e. Çanda dayik-xwedawendê êdî dest bi

wendakirina qîmetê dike. Jin neçar tê hiştin ku serdestiya vebirî ya mêr qebûl bike. Rêveberiya hiyerarşik gelekî pêş dikeve. Avahiya sêalî ya rêveberiya şaristaniya ji rêûresmê weke pêşnûme di vê çandê de cara pêşî bi awayekî bi tesîr xwe îlan dike. Di vê demê de rahibê ku bi awayekî Şaman e, rêveberê civakê yê xwedî ezmûn Şêx û xwediyê hêza fizîkî, şefê eskerî reprega dengê lingên wan ên êdî bi hêz tê. Li çanda Rojhilata Navîn a dîn, polîtîka û eskerî şopên xurt ên vê demê hene.

Ev çandek e ku xwe ispat kiriye. Di salên 4500'î B.Z. de bandora xwe li Mezopotamya Jor nîşan dide. Çanda Til Xelef dike bin kontrola xwe. Bi şêweyekî dike kolonî. Belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku koloniyên pêşî di salên 4000'î B.Z. de heta bi Meletî û Elezîza îro belav dibin. Xanedantî, çanda em jêre malbata berfireh dibêjin jî belav dike. Di çanda berê de ev heman tinene. Mirov şopên wê yê texrîbker dibîne. Kavilê hin gundên hatine şewitandin, li dagirkerî û hilweşandineke bi zanebûn şahidiyê dikin. Çanda bazirganiyê êdî misoger dibe. Di dîrokê de belkî jî hegemonyadariya ciddî ya pêşî bi vê çandê re pêk tê.

Weke rêûresmekê, ji dema 4000-3000 B.Z. re dema çanda Ûrûkê tê gotin. Çanda Ûrûkê li ser şopên çanda El Ubeydê pêş dikeve. Bi awayekî ji wê cihê, dewleta pêşî ya bajêr û çînî, ango şaristaniyê û dîroka nivîskî dide destpêkirin. Xwedî vê îmtiyazê ye. Bêguman veguherandina çanda bavik a çanda şaristaniya pêşî, ji aliyê dîrokî ve gelekî girîng e. Her weha amûrên avdaniyê jî şertên pêş ên bajarbûnê ne. Bi carekê xebitandina hejmareke mezin a mirovan di heman demê de çareserkirina pirsgerîka debarê hewce dike, amûrên avdaniyê jî pişesaziyê hewce dike. Ji aliyê din ve, êrişên qebîleyên talanker ji mêj ve destpêkirine û xweparastina ji wan hewce dike. Wexta ev hemû dibin yek, sêbendiyêke temam a rahib + qralê rêveber + fermandarê eskerî derdikeve holê. Destana Gilgamêş a ji boqralê pêşî yê Ûrûkê hatiye nivîsandin, vê bûyera dîrokî bi tesîr û bi awayekî balkêş nîşan dide.

4- Serdema Şaristaniya Asûr û Babil (B.Z. 2000-300):

Serdema Asûran jî bi heman awayî mirov dikare dabeşî sê deman bike. Di dîroka qedîm de ji hêzên eskerî, siyasî û bazirganî yê bi hêz e. Di nava şaristaniya Sumer û şaristaniya Greko-Romen de bi rola xelesa navberê radibe. Di şaristaniyê de bi xwînrijandin, zordarî û afirîneriya xwe ya bazirganiyê tê bîranîn. Hilweşîna wê ji aliyê tevahiya gelên Rojhilata Navîn ve (gelê wê bi xwe jî) weke cejn û roşanê tê pîrozkirin. Ji ber ku despotiyêke mîna ya firewn û nemrûtan bi dawî dibe, gelên herêmê bi cejn û roşanê radibin.

Dema yekemîn (2000-1600 B.Z.), dema mezinbûna aristokrasiya bazirganiyê ye. Bi awayekî balkêş erka siyasî û bazirganî timûtim li cem kesekî di bin yekdestdariyê de temsîla xwe dibîne. Mirov dikare bibêje; yekdestdariya hêza siyasî û bazirganî cara pêşî ji aliyê civakên Asûrî ve hatiye damezrandin. Di warê bazirganiyê de şaristaniya herî serwest e, ji bo van têkiliyên stratejîk bi tevahî misoger bike bi awayekî bê rehm hêz û şiddet bi kar aniyê. Nînova bi şikleki weke Amsterdama Hollandayê di nava dewlemendiya zêr û zîv de xenê dibe. Navenda cawên herî bi kalîte û giranbuha ye, qesrên herî navdar êdî li Nînovayê û bajarên nêzî wê ne. Mîna hevrikiya Amsterdamê bi Parîsê re, hevrikê Nînovayê (Asûr) jî Babil e. Ji bo bandorê li hev bikin û ji bo yek hegemonyayê li ya din bike gelekî hewl didin. Şerên ekonomîk, bazirganî, siyasî û eskerî ji ber berjewendiyan li beramberî hev ti carî kêman nabin. Herçiqas car caran yek serdestiyê li ya din bike jî di dawiya dawî de yek ji wan jî nikare serdestiyê li ya din bike.

Dema duyemîn jî (1600-1300) di bin serweriya hevgirtina Mîttanî û Babîlan de derbas dibe. Rola xwe ya bazirganiyê dewam dikin.

Dema sêyemîn (1300-600) hêza xwe ya eskerî û siyasî bi rêûpêk dikin û hêza wan di dema xwe de digihîje asta herî xeternak. Welatê Ûrartûyan û Misr jî di navê de ti devera dagir nekin û jê xûkiyê nexwin, namîne. Yek ji demên qewm û qebîleyan herî zêde êş kişandine, ev dem e. Mirov ji vê demê re dikare bibêje, dema herî xwînrij a şaristaniyê. Weke nîşaneyê mezinahiya xwe bi pesindan qala kele û bircên ji serê mirovan çêkirine dikin. Ji bilî qewm û qebîleyên hatine kolekirin yê din bi tevahî hatine kuştin. Şaristaniyêke mîna Misrê jî nikare xwe ji dagirkeriya Asûr (670 B.Z.) xilas bike. Qraliya Qudsê bi erdê re dikin yek. Hêzeke dinyayê ye ku dişibe DYE ya îro ye. Her împaratorî bi şêweyekî egoîzmê yê pêşketî dijî. Çanda lihevkerin û bi hev re jiyane ya di nava aştîyê de nas nakin. Di afirandina rêûresma împaratoriye de para wan kêman nîne.

Di hilweşandina Asûr de xwediyên rola diyarker ên bi koka xwe Hûrrî bûn. Em dizanin ku Mîttaniyan demeke dirêj hiç rehetî nedan wan û nehiştin ew çavên xwe vekin, bêhna xwe bidin (1600-1300 B.Z.). Hilweşandina wan a Mîttaniyan berxwedana yê bi koka Hûrrî bi dawî nekir. Komên eşîran ên bi navê Naîriyan (bi zimanê Asûrî tê menaya 'Xelkê Çem') li Botana îro yekîtiyên bi şeweyê konfederasyona eşîran ava dikin (1200-900 B.Z.) demeke dirêj li hember Asûran li ber xwe didin. Ji vê demê û pêve yekîtiya siyasî ya bi navê Ûrartû dikeve dewrê. Berxwedana wan a li hemberî Asûran ji salên 870 B.Z. ve heta hilweşîna sala 610 B.Z. dewam dike. Ev berxwedana ku bi qasî sêsed salî dewam kir, li navend Wan a îro wergeriya pêkhatineke bi hêz a navenda siyasî û di dîrokê de şop hişt. Dibe ku li avahiya jor a siyasî pêkhatineke têkel hebe. Di destpêkê de bandora Asûrî serdest e. Lê tê texmînkirin ku zimanekî têkel ê ji Hûrrî, Ermenî û Qefqasî hatibe bikaranîn. Ev rengê ziman mozaîka berxwedanê jî nîşan dide. Mirov werfê dike ku gelên li herêmê yê têkel dijîn, li hemberî tehlûkeyan dibin yek û hebûna xwe bi pêkhatinên bi hêz ên siyasî diparêzin. Skîtên bi koka xwe Qefqasî di vê demê de dikevin dewrê. Ûrartû di hesinkariyê de têra xwe hosta ne, tê zanîn ku ji misê zer (bronz) gelek sîleh û firaq çêkirine. Di serî de keleh di mîmariyê de serdest in, gelek caran di warê eskerî de Asûr têk birine. Wexta mirov van li ber çavan bigire, girîngiya wan wê baştir were fêmkirin. Herçi qas bi temamî Asûriyan têk nebiribin jî di hincirandin û hilhilandina wan de Dewleta Ûrartûyan xwediyê pareke mezin e. Şopeke dîroka şaristaniyê ye ku zehmet e, jê biçe.

Bi temamî têkçûna Asûran, piştî dîplomasiya demeke dirêj Babîlan veşartî meşand û mijûliya dirêj a rahibên Medan ên bi navê Magî (Magî bi kurdî, kuçika agir), bi hevgirtina Konfederasyona Med û dewleta bajêr a Babîl di sala 612'an B.Z. de pêk hatiye. Li herêmê dema Medan û dema sêyemîn a Babîlan dest pê dike.

Encama herî girîng a mirov dikare ji pratîka şaristaniya Asûr derxe ew e ku ketina zikhev a yekdestdariya bazirganî û yekdestdariya siyasî û têkiliya wan a bi şer re ye. Asûr di dîroka şaristaniyê de ji aliyê yekdestdariya siyasî û bazirganiyê ve qonaxeke girîng e. Yekdestdariya siyasî ya berê bi tevahî bi şeweyê koledar ê cotkariyê re têkildar bû, lê di vê demê de cara pêşî ye ku bazirganî bi cotkariyê digihîje weznekê. Eger em yekdestdariya bazirganiyê weke kapitalîzmê bi nav bikin, ji yekdestdariya siyasî ya berhemê zêde yê cotkariyê desteser dike wêdetir bi hêzeke bêhtir mêtinkar di şaristaniyê de cihê xwe digire.

5- Şaristaniyên Misir, Hind, Hitît û Fenîke

Misrê çiqas bandor li çanda Greko-Romen kiriye ewçendê jî ji şaristanî û çanda Ewrûpayê re kêrhatî bûye. Ji bo Efrîkayê di rewşeke welê de ye ku mîna hiç li wir nebûye. Dest neavêtiye bazirganiyê. Xwe ji Rojhilata Navîn şuştîye. Belkî jî bi destê dewletê mînaka pêşî ya sosyalîzmê ye. Ji mînakên mîna wê yek jî bi qasî Misrê bi tesîr nîne. Misir bi tevahî, Hind û Çîn jî hinekî di ser Rojhilata Navîn re tevî şaristaniya serdema navîn bûne. Îslamiyetê hemû herikandine hawiza xwe û di pêşkêşkirina wan a Ewrûpayê de bi roleke sereke rabûye.

Ji bo Hitîtan hewce nake em sernavekî nû deynin. Weke hevgirtiyê Hûrrî-Mîttaniyan şaristanî li Anatolyayê belav kirine. Bi bandora xwe ya li peravên Egeyê herî kêr bi qasî Misir û Fenîkiyan di pêşketina şaristaniya nû ya li Nîvgirava Yewnan de bi kêr hatiye. Belavbûna Misrê ya li Sûrî rawestandîye. Di rawestandina belavbûna Asûr û berê jî ya Babîlan de bi tesîr bûye.

Qada bazirganiya riyên dirêj a Misriyan nekir û vala hişt, qewmê bi navê Fenîkiyên li Rojhilatê Derya Spî bi cihbûyî dagirt û ev bazirganî kir. Li her aliyê Derya Spî Fenîkiyan koloniyên pêşî yê bazirganiyê ava kirin. Yê cara pêşî çanda Misrê û Rojhilata Navîn li Ewrûpayê belav kirin jî dîsa Fenîkî bûn. Di warê alfabe û hunerê çêkirina keştiyan de jî aliyekî balkêş ê şaristaniyê ne. Wan alfabe hînî Yewnaniyan kirin. Benderên pêşî wan ava kirin. Di barkirina çanda manewî de rola wan girîng e. Di dîroka şaristaniyê de herî kêr bi qasî Ûrartûyan gaveke bi tesîr in.

Bandora Qraliyeta Îsraîlê zêdetir di warê manewî de ye. Ya ji vê girîngtir jî ew e ku rêûresma Ibraniyan dînen yekxwedayî afirandin. Mîna ku li hemberî dewleta maddî ya Misir û Sumerê hinceteke wan a dîrokî ji bo avakirina dewleta manewî heye. Divê mirov di pencereya teng a Cihûtiyê de li rêûresma Ibraniyan nenêre. Bazirganên Cihû li ser vê rêûresmê zêdetir di milê pere-maddî de mezin dibin, lê di warê manewî de pêxember, nivîskar, rewşenbîr û entelektuel hene. Ji ber ku di herdu waran de jî bi tesîr bûne, bandoreke hûrûkûr li dîroka şaristaniya

dinyayê kirine. Ji bo bi tevahî naskirina şaristaniyê divê rêûresma Ibranî, Sumer û Misrê ji her aliyê ve were analîzkirin. Ji vî alî ve eger em li mijarê temaşe bikin û em Ewrûpayê bi tenê bi çanda serdema navîn û hinekî jî bi çanda antîk a Greko-Roman rave bikin, wê şeweyê vegotina me gelekî kêr bimîne. Ev, şewe û şewazekî gelekî kêr û çewt e. Ez ê paşê hewl bidim guftûgo bikim ku kêmasiyên bi vî rengî rê li ber encamên çawa xeternak vedikin.

6- Serdema Med-Pers (700-330 B.Z.) :

Bandora Medan li şaristaniyê kirî hînê bi tamamî nehatiye zelalkirin. Xisletên wan ên herî girîng û tene zanîn ew in ku li Zagrosan jiyane û bi koka xwe qewmeke Hurrî ne, bi Farisan re xizmtiya wan heye û weke qebileyên Aryen bûne mil û şaxek. Di bin zexta zêde ya Asûran de bûne xwediyê nasnameyêke têkoşer. Weke rêxistinkar û perwerdekarên wan ên bingeîn rahibên bi navê Magî hene. Mirov dikare bibêje ku rahibên behsa wan tê kirin demeke dirêj li rêveberiyê mane. Ber bi salên 700 B.Z. ve yekîtiyêke konfederatîf ava kirine û li herêma Medyayê li Rojavayê Îrana îro û li sêgoşeya sînorên Îran, Iraq û Tirkîya îro jiyane. Bi Skîtên ji Qefqasan daketine carnan dost bûne, carnan jî şer kirine. Di sala 612'an de kengî Asûran têk dibin, navê wan belav dibe û pêşî li wan vedibe. Tê zanîn ku di 585 B.Z. de li peravên Kizilirmakê Frîgiyan têk dibin. Di vê navberê de ji nava Magan zanyarekî hoste bi navê Zerdeşt derdikeve. Dîndariyêke bi giranî ji exlaq pêk tê ava dike. Ne bi tamamî dîn, ne jî felsefe ye. Tevî ku ji rêûresma Ibranî cihê ye jî beramber û dualî bandor li hev kirine. Nexasim wexta Împaratorê Babîlan Nabûqednazar Kurên îsraîliyan di sala 595 B.Z. de êsîr girtin birin Babîlê bandorên Zerdeşt çêbûye. Şaristaniya Yewnan, Medan di ser Persan re dihesibîne û girîngtir dibîne. Di Dîroka Herodot de herî zêde behsa Medan tê kirin. Di sala 559 B.Z. de bi bêbextiyêke navxweyî Axemeniyên Persî li textê pêkhatina siyasî ya Medan rûdinên. Damezrînerê wan Kîros li qesrên Medan mezin bûye. Pers û Med hêmanên hevpar ên damezrandina Împaratoriye ne. Ji lewra bi navkirina Împaratoriye weke Pers, binavkirineke kêr e.

Împaratoriya Pers-Medan li derdora sêsed salî ji Misrê heta hundirê Hindistanê (515 B.Z.) fetih kir, li qadên ji sînorê Çînê heta Nîvgirava Yewnan yekîtiya siyasî ya herî berfireh a demê pêkanî. Dabeşî bîstûdu eyaletan bû û bi vî awayî niv dewletek ava kir. Di hin mijaran de bi kêra şaristaniyê hat; burokrasî, sîstema posteyê, rêyên baş û artêşeke mezin a bi heybet ava kir. Girîngî daye rêûresma exlaqî.

Şaristaniya Yewnan gelek hêmanên xwe yê çandî ji Pers û Medan girtiye. Di vê demê de rojhilat-rojava bi aweyekî diyar ji hev cihê bûne. Herdu jî gelekî bandorê li hev dikin. Gelek Yewnanî li qesrên Persan wezîfedar in û bi hezaran ji wan jî eskerên bi peran in. Ji ber ku dewlemendiyêke mezin danehev û bi qasî dused salan serweriya herêma Egeyê kirine di asta xwestek û arezûyê de Yewnanî weke lehiyêke dijber her rûyê wan li Medyayê ye. Mîna armanceke neteweyî her çavê wan li Persan e. Hem dixwazin zora Persan a li ser xwe bişkînin, hem jî dixwazin dewlemendiyên wan zevt bikin. Xweber nîne ku weke Herkulê nû Skender derdikeve holê. Skenderê ku ji vê dubendiya para xwe girtiyeperwerdeya taybet a Arîsto dîtiye. Di felsefeya Yewnan de jî nîşaneyên têkoşîna bi pîrsgirêkên vê zordariyê re xuya dikin. Jixwe ji aliyê mîtolojîk ve gelekî dikevin bin tesîrê. Bi awayekî, çanda berxwedanê hatiye çêkirin. Ezmûnên Medan li hemberî Asûran Yewnan jî li hemberî Persan ceribandine. Zarokê çanda Yewnan Skenderê Makedonî Împaratoriya Persan weke qesrên ji kaxiz û hêkan pelixand û ev hêza xwe jî ji çanda berxwedana bi sedsalan digirt û nemaze ji senteza ruhê azad ên qebileyên Makedon û rohnîbûna felsefî.

7- Şaristanî û Çanda Greko-Roman:

Xeleka Greko-Romen a şaristaniyê herçiqasî li ser erdnîgariya Ewrûpayê çêbûbe jî her tiştê xwe ji vê mîrasa ku pêve girêdayî ye, girtiye. Piştî sedsala 16. weke çanda maddî û manewî tu nûbûneke ciddî û 'nedomdariyek' di vê pêvajoyê de çênebûye.

Yek ji xweseriyên çanda Greko-Romen ew e ku rejîmên dewletê yê weke qraliyet, cumhûriyet, demokrasî û Împaratorî li pey hev û di zikhev de pêkanîn. Di destpêkê de demokrasî û qraltî di zikhev de bûn, lê di demên dawî de jî Împaratorî û cumhûriyet di zikhev de ne; beriya jihvedketinê weke şewazê şikilgirtina dawî Împaratorî girîng bûye.

Şaristaniya Greko-Romendi dema hem pêşengiya Atînayê hem jî ya Romayê de di derya û erdê re, di nava seferan û şer de bû. Ev yek jî ji ber giraniya bazirganiyê ya di dinya Derya Spî de bû. Bivê nevê, giraniya bazirganiya di vê qadê de nedibû bihata piştguhkirin. Ji qonaxa avabûna şaristaniyê ve Mezopotamya her dergûşa cotkarî û bazirganiyê ye. Ji salên 600'î B.Z. ve li rojhilat Pers, li rojava Grek û Romayî hem li herêmen xwe yê hilberandinê û bazirganiyê yê sereke, hem jî hewcedariya wan bi cotkarî û bazirganiya Mezopotamyayê, kir ku li ser Mezopotamyayê 'şerên hezar salan' bidin meşandin û ev hemû jî ji ber heman sedeman in.

Bazirganiya Mezopotamyayê û bazirganî nebin, şaristanî nabe. Yan herdu bi hev re yan yekê bikeve yan jî wê herdu hev di weznekê de bigirin. Yê bi serketine û bi binketine çêbûne. Wekî din kategoriyeke din a sereke heye. Ew jî gel, qebîle, kole û bajarên (pîşekar) in ku dixwazin wan bi darê zorê bi desteserkirina bazirganî û koletiyê ango şaristaniyê ve girê bidin, lê berxwedan û serhildanên wan ên dawî lê nayên hene. Şaristanî ne bi tenê nîrxê zêde yê kapîtalîzmê (sermaye), sîstemeke koledar a xwînrij, mêtinkar û êşkencekar eku li ser hîmê berhemê zêde (sermaye) yê pênc-şeş-heft hezar salî rûniştiye.

8- Îslamiyet û Xiristiyanî

Em dikarin Îslamiyet û Xiristiyanî weke qonaxa duyemîn a şaristaniyê şîrove bikin. Di sedsalên 4. û 5. P.Z. de krîza giştî ya Împaratoriya Romayê ketiyê, krîzeke şaristaniyê bû. Şaristaniya koledar a temenê wê li derdora 4000 salî, bi giştî di van salan de jihevdeketina wê bi lez dibe

Eger em bûyera Hz. Îsa di vê çarçoveyê de deynin em ê baştir lê serwext bibin. Împaratoriya Romayê ji zû ve Qraltiya Qudsê jî fetih kiriye. Wexta kahînen hevkar jî bi rêveberên Romayî re tevgeriyan, ji bo pêxemberê nû rewşa guncaw çêdibe. Her weha ji nava civakên Rojhilata Navîn a koledariya Romayê ew tîştî kir, ref bi ref 'koleyên bêkar', ango komên proleter derketin. Gelek terîqet û pêxember çêbûne. Dibe ku Îsa Mesîh yek ji van kesan be ku li çarmîxê hatiye xistin. Ya rastî, gelek kes bi vî awayî hatine cezakirin. Îsa Mesîh (xilaskar) bi tenê dibe navekî sembol û nîşan. Dibe navê hevpar ê tevgera xizanan. Mirov dikare tevgera Îsevî weke tevgera sosyalîst a destpêkê qebûl bike. Ji sedî sed destpêkê tevgera koleyên direvin û xizanan e. Tevgera dawî ya kesê bi navê Îsa, meşa fethê ya Qudsê ye. Ango li pey qraltiyeke nû ye: Qraliyeta xizanan. Mîna Spartakusê Romayî ye. Lê ya wî bê şer e. Tevger piştî 12 hewariyan, nemaze piştî pêşnûmeyên pêşî yêncîlê (materyalên îdeolojîk) û komikan dibe girseyî.

Saint Paul û hin hewarî gelekî çalak in. Împaratoriya Roma û Sasaniyan dişopînin. Grekî weke koma sereke ya du sê gelan li Anatolya Navîn û Rojava, li rojhilat Asûrî li herêmen Sasaniyan û li Bakur-Rojhilatê Anatolyayê Ermenî bi awayekî girseyî tevî bûn. Di serî de Saint Paul, rewşenbîrên Cihûyan gelekî çalak in. Împaratoriya Roma û Sasaniyan ji bingehen wan ên civakî ve dihejin. Bi temamî dibin tevgera siyasî. Piştî ku Bîzans (Kostantînopols) weke Romaya Rojhilatê cihê bû, li pey wê Xiristiyanî dibe dîne fermî. Nakokî di vir de ye. Doktrîna weke li ser hîmê dijbertiya Romayê derket, dibe dîne fermî yê beşekî mezin ê Romayê, dibe îdeolojiya wê. Ev rewş hem parçebûnê bi lez dibe, hem jî Împaratoriya vediguherîne û temenê wan dirêj dibe.

Xiristiyanî di sedsala 10. P.Z. de kengî derbasî Bakur û Bakur-Rojhilatê Ewropayê bû, mîsyona xwe ya dîrokî ya pêşî bi awayekî serketî temam kir. Piştî nemaze bi pêvajoya jêre 'kapîtalîstbûyîn' tê gotin xwe li pêngaveke nû ya dinyayê radikişîne. Xiristiyanên li Anatolya û Mezopotamyayê jî ango gelên Grek, Armenia û Asûriyayê jî berê li ser hîmê şaristaniya Bîzansê, paşê jî li dora dêrên serbixwe dikevin pêvajoya şaristaniyeke aliyê wê yê manewî zêde; ji ber ku 'gelên Xiristiyan in' ev yekê bi awayekî stratejîk bandorê li çarenûsa wan bike. Nexasim ji ber ku dibin hedefa Îslamê, gelek encam û bûyerên trajîk diqewimin.

Çîroka derketina şaristaniya Îslamê jî bi rêûresmeke bi heman rengî dest pê dibe. Bajarê Mekkeyê li cihê welê ye, rêyên bazirganiyê yê sereke yêncîlê Derya Sor-Xelîç, Yemen, Hebeşîstan û Şamê lê digihên hev. Rêveberiya arîstokratîk û hiyerarşîk a qebîleya Qureyş a ereb pêk hatiye. Qebîleya Qureyş bi temamî bazirgan e, pûtperest e. Sermayeyeke bazirganiyê ya diyar, çêbûye. (622 P.Z.). Li Medîneyê hevpeymanî civakî ya pêşî amade dibe. Ji bilî çend arîstokratên qebîle û eşîran ev hevpeyman bi giranî li hesabê piraniya qebîleyan tê. Arîstokrasî û serekê wê Muawiye ku ji bo demê desthilatdarî ji destê wan hatibû derxistin, bi manewrayên nû (pir normal e ku gelekî bûne hoste) piştî wefata Hz. Muhammed (632) gav bi gav ji nû ve desthilatdarî xistin destê

xwe. Bi kuştina mirovê bawermend û xwedî pîvan Hz. Elî, rêya siltantî (qraltî) li Muawiye û silaleya wî vedibe. Bi kuştina Hz. Husên bi awayekî trajîk li Kerbelayê wê silaleya pêxember girîngiya xwe ya polîtîk kêmbibe. Lê klîkeke nû ya bazirganên ereb wê ne bi tenê li nivgîravê, li ser tevahiya mal û milkê Bîzans û Sasaniyan wê heq îdîa bike. Tevgera mezin a fethê wê li pey hev bibe xwediyê serketinan. Cihû û Xiristiyanên li nivgîravê ji wan kesan in ku wê herî pêşî têk biçin. Di salên 650 P.Z. de tevahiya erdê Sasaniyan, beşekî mezin ê Bîzansê û Bakurê Efrîkayê hatibû fetihkirin û êdî hatibûn ber deriyên Konstantînopolisê.

Di çîroka Îslamê de ya balkêş ew e ku cudahiya wê ya ji Xiristiyanîya sêsed sal piştî derketinê bû desthilatdarî, bi îlan û belavbûna wê re bi desthilatdariyê re ket zikhev û weke desthilatdariyê derket holê. Bi vî awayî bindest, xizan û kedkarên ji bo pêşketina Îslamiyê keda rastî dane wê bi lez ji desthilatdariyê bêne dûrkerin;

Bi tevahî deverên şaristaniya rêûresmî ya Rojhilata Navîn fetih dike, heta bi Asya Navîn, hundirê Qefqasyayê, keviyên Başûr-Rojhilatê Asyayê (Endonezya, Malezya), li du nivgîravên girîng ên Başûr-Rojava û Başûr-Rojhilatê Ewrûpayê Îberîk û Balkanan belav bû.

Tevî ku evçend tevgera mezin a eskerî û siyasî ye, gotineke dînî weke Îslamê vê tevgerê baş rave nake. Rastiya dinixumîne, wê piştperde dike. Îslam navekî sembolîk e. Têgînên weke pêxember û Ellah ji zû ve ji aliyê Ibraniyan ve hatine çêkirin. Îslamiyê li gorî Xiristiyanîyê zêdetir deriyên wê li laîkîyê vekirî ne. Bi awayekî objektîv ev wê ye. Lê belê şerêkî dijwar ê li dijî şewazê jiyana kevn bi xwe re encamên gelekî neyênî anîne. Çandên dîrokî yê gelan û baweriyên wan kirine bahane, (tevî Xiristiyanîyê) bi vî awayî yan ew asîmîle kirine, yan jî tine kirine: mînak weke Zerdestî û Manîyê. Jiyana nû ya aniye rê li arîstokrasiya feodal vekirîye. Li şûna dualîtiya Qral-Xwedê dualîtiya Xwedê-Siya Wî Siltan cih digire. Di encamê de siltanên despotîk bivê nevê çêbûne. Îslam weke dîn qabîliyeta wê ya pêşgirtina li despotîzmê tineye. Û heta mirov dikare vê yekê, zêdetir ji bo Xiristiyanîyê jî bibêje. Bi qasî ku li monarşiyê vekirîye, rahîbtî jî kiriye hevparê desthilatdariyê pêşketî. Herdu dîn jî weke dewlet beşên li derveyî şaristaniyê ji asta koletiya klasîk siviktir, lê ji hin aliyên xwe ve ji berê neyênîtir, serftî û evdîtiyê di asta qûltiyê de bi hostayî girtine. Herdu dîn jî bi temamî li dijî koletiyê nînin. Xisleta herduyan e, hem desthilatdariya hiyerarşîk û hem jî ya dewletê bi awayekî xurttir diparêzin. Ji aliyê zeman û mekan ve, tevî ku di qonaxa duyemîn de tevî çemê sereke yê şaristaniyê bûne jî, herdu dînan jî (Cihûtî jî di navê de) ne ji pîrsgîrêkên di navbera klîkên yekdestdar ên serdest de çareser kirine, ne jî ji pîrsgîrêkên dad û azadiyê yê hêzên civakên demokratîk ên li derveyî şaristaniyê re çareserî dîtine. Berevajî, qonaxa duyemîn pîrsgîrêkên şer, azadî û dadê girantir kirine.

D- Dema Kapîtalîzm Derket Rewşa Ewrûpayê

Em wexta tî digihîjin sedsala 15. Xiristiyanîyê li tevahiya Ewrûpayê belavbûna xwe temam kiriye, ketiye dema qraltiya pîroz û derebegtiyê. Împaratoriya Roma-Germen di wê îdîayê de ye ku mîrasa Romayê dewam dike. Lê belê hevrikên wê yê li ber radibin hene. Qraltiya Franseyê di serê van hevrikan de tê. Xanedaniya Habsbûrgê ya Awûsturyayê weke hêzeke nû mezin dibe, bi heman îdîayê radike. Çartiya Rûsyayê ji zû ve xwe weke Romaya Sêyemîn (piştî ketina Stenbolê) îlan kiriye. Qraltiya Polonyayê weke çandêke nû bûye Xiristiyan, ji bo pîroztiyê bi destê kesî ve bernede herî li pêş e. Ingilîstan û Franse di nava şerê sedsalê de ne. Xiristiyanên Spanya û Balkanan di rewşa xweparastinê de ne. Bajarên Îtalyayê dibin kapîtalîst û li aliyê din jî ji Ronensansê re pêşengiyê dikin. Çav ne li rê ye ku bajarekî mîna Romayê mezin bibe, yekîtiya xwe çêke û di nava Ewrûpayê de bibe mînak. Bajarên Îtalyayê heta bi qirika xwe bi hev re ketine nav hevrikiya bazirganiyê. Xwelihvrakişandina wan dijwar e. Bi tenê di warekî de kêrhatî bûn; di nava dused salên dawî de ji bajarbûyîna Ewrûpayê re pêşengî kirin û kapîtalîzma bazirganiyê li Ewrûpayê belav kirin û derfeteke stratejîk amade kirin. Bi ihtimaleke mezin ev derfeta stratejîk ji Ewrûpayê re wê bibe şerêkî mezin. Sedsala 16. wê vê yekê piştrast bike. Şerên Xaçperestan weke hevî ji wan dihat kirin bi encam nebûn. Diyar nîne ka Ewrûpa wê bibe çî.

Tam di vê demê de Ereben Misilman hîne di ser Spanyayê re bi awayekî stratejîk gefan dixwin. Carekê ketine Franseyê bi zor û zehmetî ew derxistine. Eger ew bereyê ji dest bidin Ewrûpaya Xiristiyan wê bibe mîna mêtîngehekê û bi temamî tine bibe. Împaratorên Osmanî di ser Balkanan re bi bayê birûskê gihîştine Awûsturya-Macaristanê û gihîştine ber deriyên Polonyayê. Eger neyên rawestandî, weke Romayê dibe ku hebûna çandî û siyasî ya Ewrûpayê jî

bicedînin. Tirkên Osmanî û Erebên Endulusdizanin ku li hemberî Ewrûpayê serketineke tamam bi dest nexin, ji sedî sed wê gav bi gav berepaş bikevin pêvajoya têkçûnê. Dewleta Altinordû ya dewama Moxolan e, di ser Derya Reş re her kêlî dibe ku êrişê bibe ser Ewrûpayê.

Çend xisletên Ewrûpayê yên rehê xwe kûr hene. Rêûresma demokrasiya qebîleyan hînê teze ye. Gelên Ewrûpayê pir zêde neketin nav sîstema koledar a şaristaniyê. Seresere li Xiristiyantiyê serwext bûne. Zêhna wan bi tevahî nehatiye fetihkirin. Nexasim xeta bakur bi vî rengî ye. Têkiliya wan bi jiyana xwezayî re xurt e. Dema herî teze û bi lez a bajarbûnê dibînin. Bajar ji ber ku împaratorî û qraltiyê zêde nas nakin, aliye wan ê demokratîk bi hêz e. Li cem wan hemûyan rêveberiyên nîvdemokratîk hene û ev rêveberî di nava xwe de konfederasyonan ava dikin. Serweriyên din û yên li derveyî îradeya xwe bi hêsanî qebûl nakin. Bi tevahî derebegî û qraltiyên têne damezrandin teze ne. Ezmûn û qabîliyetên wan ên ji bo temsîla Ewrûpayê kêr e. Di Seferên Xaçperestan de piraniya wan dawesiyane.

Li hemberî vê şaristaniya Îslamê xwedî ezmûn û tecrûbe ye. Li pişt wê dinya berê ya şaristaniyê heye. Pirsgerêkên desthilatdariyê baştir nas dike. Ji xwe gelekî razî ne. Ji ber ku bawer dikin, dîn û pêxemberê axir zeman temsîl dikin hînê zêdetir dogmatîk in. Di Seferên pêşî yên Xaçperestan de têk neçûn û rêyên bazirganiyê hînê di bin destê wan de ne. Di bazirganiyê de jî hînê serdest in.

Dema mirov di çarçoveya van rastiyan de binêre, mirov ê bi hêsanî bibîne ku Ewrûpa pir kûr di nava krîza şaris-taniyê de ye. Tehlûkeya Îslamê ango tehlûkeya Tirk û Ereban roj bi roj mezintir dibe. Konstantînopols ketiye destê Osmanîyan, Fatih Siltan Mehmed esker kişandiyê başûrê Îtalyayê bajarê Otrantoyê. Îslam bi xwe weke dîn û qewmên bi xwe re dimeşîne bi tamamî ji bo Ewrûpayê veguheriye kabûsekê. Xiristiyantî şeweyekî şaristaniyê yê karibe serî bi vê kabûsê re derxîne nîne. Jixwe timî têk diçe û wenda dike. Ji bo şer xeta bi tenê Viyana maye. Eger ew jî bişkê êdî rawestandina Îslamê û Tirkan gelekî zehmet e.

Di vê rewşê de gelekî manedar e ku bajarên Îtalyayê bi awayekî awarte xwe bi bazirganiya kapîtalîzmê digirin û Ronensansê datînin holê. Herdu tevger jî ji bo Ewrûpayê di heman demê de pirsgerêka man û nemanê ne. Ji ber vê yekê, bûyerên li nîvgirava Îtalyayê diqewimin di asta çarenûsê de diyarker in.

Du hêzên krîzê çareser bikin ango Xiristiyantî û Îslam bi îdeaya mirovatiyê ji tarîtiya hilweşîna Romayê rizgar bikin û bigihînin ronahiyê rabûn, lê çî di nava xwe de çî jî bi helwestên wan ên li beramberî hevdu krîz mezintir kirin û ji nû ve rê li ber pirsgerêkên rizgarî û rohnîbûnê vekirin. Ewrûpa yan wê krîza ku du hêzên temsîla qonaxa duyemîn a şaristaniyê girantir kirî û xistiye himbêza wê, çareser bike, yan jî wê weke Romayê hînê bêtir noqîtariyê bibe.

Tam di vê nuqteyê de divê em bipirsin 'kapîtalîzma' ku me derketin û hilatina wê ya di sedsala 16. de xistiye ber lêpîrsînê, dibe ku bi kêra çareseriyê bê. Ev pirs bi dijarî dikeve rojevê. Xisletên derketin û hilatina kapîtalîzmê dibe ku ji krîzên Îslamiyet û Xiristiyantiyê yên serdema navîn a derengmayî re (sedsala 14. û 15. P.Z.) bibe şensekî çareseriyê. Ya rastî, ezmûna sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstanê şensê çareseriyê rohnî dike. Lê wexta ku em van xisletan ji nêz ve hûrûkûr dikolin, em dibînin û me hewl dabû nîşan bidin ku vê carê di qonaxa sêyemîn a şaristaniyê de risk heye ku krîz ji krîza du qonaxên pêşî yên şaristaniyê hînê kûrtir bibe û li tevahiya dinyayê belav bibe. Kapîtalîzmê karîbû di warê şer, siyaset û ekonomiyê de xwe weke yekdestdar bibîne û ev jî sedema krîza bingehîn a tevahiya dîroka şaristaniyê ye. Hem berhema krîzê ye, hem jî krîzê bi xwe hildiberîne. Dikare krîzê li zeman û mekanê belav bike. Lê ev nabe çareserî. Bûyerên ji sedsala 16. heta sedsala 21. diqewimin gotinên min bi zêdeyî piştrast dikin.

Ji niha û pêve wê du sernavên me Dewleta Netewe û Îndustriyalîzm bin. Kapîtalîzmê di dîrokê de cara pêşî weke hêmanên bingehîn ên çareseriyê pirsgerêkên civakî ev amûr kirin dewrê, ji lewra em ê van amûran bixin ber lêpîrsînê û di beşa encamê de ez ê hewl bidim guftûgo û hukmên xwe der barê krîza rejîmê, krîza şaristaniyê ango kapîtalîzmê de deynim holê.

3- PÊŞKETINA QONAXÊN KAPÎTALÎZMÊ

A- Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar

Qada herî kevn a sermayê bazirganî ye. Di dîrokê de li dora sîteya Ûrûkê di dema 4000-3000 B.Z. de mirov dikare behsa serdemeye bazirganiyê bike. Em dizanin ku Asûriyan ji Anatolyayê heta bi Hindistanê koloniyên bazirganiyê ava kirine. Fenîkeyî qewmê pêşî ye ku karîbû koloniyên bazirganiyê yên pêşî li her devera Derya Spî ava bike. Di dema Împeratoriya Persan de ji aliyê bazirganiyê ve berfirehbûn û ewlekarî di çarçoveya globalbûna herî berfireh de ye. Di şaristaniya Greko-Romen de bazirganî bi awayekî xurt bandora xwe dewam kiriye. Bêyî bazirganiyê li ser piyan mayîna bajarên mezin zehmet e. Bajarê mezin tê maneya bazirganiya mezin. Şaristaniya Îslamê ya li Rojhilata Navîn hêzeke mezin a global e, li ser rêya ber bi bazirganiya Rojava ve diçe qonaxa dawî ya herî mezin e. Tevahiya rêûresmên ji bo bazirganiyê hewce ne, mîna ku temam bûne. Hêmanên mîna pere, krêdî, banke, sened, bazar û çûnûhatinê, di şaristaniya Îslamê de weke argumanên kevn û nû, bûne sektorên herî zêde giraniya wan heye. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê ya esas rêûresma bazirganiya Îslam û Bîzansê wergirtine.

Di sedsala 13. de serdestiya di bazirganiyê de bi destê Îtalyayê derbasî parzemîna Ewrûpayê bû. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê di salên navbera sedsala 13. û 16. de serdestiya xwe ya di bazirganiyê de dewam kirin. Ji sedsala 16. û pêve serdestî ket destê bajarên yekdestdar ên Hollanda û Ingilîstanê. Serketina bazirganiya kapîtalîzmê bi giranî ji vê sedsalê pêve bi destê paytextên van welatan London û Amsterdamê pêk hatiye

Di vê demê de em careke din dibînin ku di nava yekdestdariyên bazirganiya taybet û yekdestdariya dewletê de yekîtiyeke ba di ber re naçe heye. Ya rastî, mumkin nîne mirov bêyî dewletê behsa yekdestdarî, nexasim jî bi serê xwe behsa yekdestdariya bazirganiyê bike. Ji serdema destpêkê ya bazirganiyê heta serdema bazirganiya Ewrûpayê, yekdestdariya dewletê her tim pêşeng bû. Ji bilî dewletê lîberalîzm dereweke mezin e. Maneya bingehîn a lîberalîzmê ew e ku dewletê bi temamî bixwe xizmeta yekdestdariya ekonomîk û bi vî awayî dewleta siyasî bike dewleta ekonomîk. Lîberalîzma bê dewlet mîna baxçeyê bêxwedî ye.

Dewleta neteweyî weke dema mezinbûna monarşiyê jî tê zanîn. Di warê civakî de arîstokrasî dest diavêje bazirganiyê û arîstokratbûyîna bazirgan bi vî re di zikhev de çêdibe, bûrjûwazî weke çîna modern a nû di vî serdemê de dibe xwediyê rêûresmekê. Em ji îdeolojiya bûrjûwayê bigirin heta şewazê jiyana wê, ji têgihîştina wê ya modeyê heta mîmariya bajêr, di gelek waran de reformên bi kok têne kirin.

Reformasyon û Rohnîbûn di vî serdemê de bûne. Lê mirov dema Reformasyon û Rohnîbûnê weke tevgerên bûrjûwaziyê bifikire, mirov ê gelekî bixape. Reformasyon di cewherê xwe de neteweyîkirina dîn e; ango şaxberdana neteweyî ye. Têkiliyeke wê ya xwe dispêre sedeman bi bûrjûwaziyê re nîne. Armanca wê ew e ku fikra dînî ya ku di dogmayan de fetisiye û dema xwe temam kirî, di nava şertên demê de nû bike. Karektera çîna navîn mohra xwe li serdemê dixwe û di vî de bûrjûwazî bi rola sereke radibe.

Bûrjûwazî, ji aliyê îdeolojîk ve destekê dide milletgiriya û vî jî ji bo li ser bazara neteweyî bibe yekdestdar dike. Ji bo reqîbên xwe tesfiye bike milletgirî bi roleke bi tesîr rabûye. Ji bo xwediyên sermayê yên ji milliyet û neteweyên din li derve bihêle; bûye hîmê her cure dijminatîya nijadperestî, neteweyî û dînî. Milletgiriya beramberî hevdu sor kirine. Li gelemperîya dinyayê li dijî Cihûtiyê hisên nefretê bi vî sedemê zêde bûne. Cihû êdî sembola xerabiyê ne û li pêşîya armancên neteweyî êdî di rewşa astengeke herî ciddî de ne. Di nava gelek tevgerên serhildêr de pareke girîng a Masontiyê çêbûye. Pêşîya Siyonîzma ku Milletgiriya Cihûtiyê ye vekiriye.

Têkiliya bazirganî û kolonyalîzmê mirov dikare bi serdema derketina kapîtalîzmê re deyne û pêşketina wê ya piştî wexta mirov li ber çav digire, di dema kolonyalîzma merkantîlîzmê de mirov dikaribû hêvî bike ku bi şeweyê çipkirinê pêşbiketa. Kolonyalîzma vî demê weke mêtîngeriya derdikeve pêşîya me. Du parzemînan di dîrokê de hîç kolonî nas nekirine, Emerîka, Awûsturalya û bi hezaran girav di vî demê de mêtîngeriya nas dikin. Bi tevahî parzemînan berê yên dinyayê, di serî de Efrîka û Asya, ji bo ku her yekê ji wan veguherînin parzemînan mêtînkariyê hema bêje ji nû ve keşif kirin. Bi vî armancê, xebatên mîna oryantalîzm (zanista şerqiyatê) û antropolojiyê (zanista mirov) dest pê kirin. Mirov dikare vî weke mînakeke baş ji bo têkiliyên di navbera civaka nû û zanistê de bihesibîne. Teoriyên der barê nijada jor de derfetên pêşketinê di vî demê de bi dest xistine. Xwestine Darwînîzmê li ser civakê biciribînin.

Xebatên dîrok û cografyayê bi paradîgmaya nû bi dest xistine û ev yek jî di çarçoveya heman armancan de hatiye kirin. Ev xebatên keşfê mîna dinyayê li kapîtalîzmê vekin hatine kirin.

Kolonîti yan jî mêtingertiya encamên wê yê hînê sistematîk hene, ya esas polîtîkayên belavbûnê yê yekdestdarên bazirganiyê ne. Fernand Braudel dibêje, di pêkhatina kapîtalîzmê de roleke diyarker a tevgerên spekulatîf ên bazirganiya mezin heye. Diyar dike ku li bazarê ti rola bihevguhertina ji rêzê nîne û ev xebatên ekonomîk ên normal in. Ya rastî, spekulasyon li qadên mezin ên bazirganiyê ne. Jixwe weke mala kapîtalîzmê tê binavkirin. Cudahiya di nava buhayan de bi lîstina bi buhayan tê çêkirin. Her weha Braudel viya ekonomî nahesibîne, weke 'tiştêkî' ji derve hatibe ferzkirin dibîne û weke ku naxwaze deşîfre bike. Ji vir û pêve zêde binav nake û ev jî weke kêmasiyeke mezin bi mirov re pirsan çêdike.

Haya F. Braudel ji cudahiya di navbera dewlet û desthilatdariyê de heye. Bi qasî Marks nebe jî ango fonksiyona dewlet û desthilatdariyê bê qîmet nîşan nede jî nikare diyar bike ku çiqasî bi tesîr e. Di Marksîzmê de wexta dewlet weke ekonomîya zêde û mezin tê binavkirin, dikare bê gotin ku zêdetir nêzî rastiyê ye. Lê ev destnîşankirineke giştî ya neberçav e. Ya rastî dewlet û desthilatdarî 'ekonomîya ne ekonomî' ne. Ango ekonomiyê weke qadeke lê berhemê zêde û nirx têne vedizîn dibîne û li vê qadê yekdestdariya xwe datîne. Di çarçoveya vê maneyê de qada di ser ekonomiyê re ye. Gelekî têkildar e. Bi tevahî mekanîzmayên wê ji bo bi rêbazên cûr bi cûr bi destxistina berhemê zêde û nirxan e.

Dewlet her weha gundikên cotkarî û heywan xwedîkirinê, bazarên cotkaran û buhayên berhemên wan destnîşan dike, ji lewra dewlet bi temamî yekdestdariyeke ekonomîk e. Em divê li xwe mikur bîn ku di xwegihandina serketinê ya serdema bazirganiyê ya navbera sedsala 15. û 18. de rola bingehîn a mekanîzmayên li derveyî ekonomiyê bû. Baş e, wê wextê ekonomî nîne, çi ye? Bi giştî ji bilî desthilatdariyê, bi taybetî jî dewleta weke îfadeya wê ya huqûqî ye, bê îmkân nebe jî zehmet e ku hêzek vê qadê li gorî dilê xwe bi kar bîne. Belkî jî mirov dikare behsa klîkên hêzê yê yekdestdar ên cûrbicûr bike. Lê di encamê de ev hêz jî neçar in bi desthilatdariyê yan jî bi dewletê re ya îfadeya berçav a desthilatdariyê ye, têkildar bin. Carinan mirov dikarin ji vê qadê re bibêjin qadeke pereyî ye. Pere êdî ji amûrêkî bihevguhertinê yê nirxê derketiye, ya rastî, herî kêr bi qasî şûr dikare bi rola hêzê rabe. Napolyon bê sedem di warê artêşê de negotiye 'pere, pere, pere'. Lê ev kîjan pere ye? Ev, ew pereyê ku bûye amûrê bihevguhertina nirxê nîne; ew pere ye ku ekonomî nîne. Ev pereyê bazirganiya mezin e, pereyê amûrê spekulasyonê ye. Pere di van qadan de bi temamî fermanî e, rêveber e. Bûrjûwazî ji ber ku li vê nuqtayê baş serwext bûye roleke girîng dide pere. Ji bo pere bibe fermanî dewamî yê hêza civakê, kirine ku civak bi kêra selexanevan hatibe parçeparçekirin. Civak û heta dewlet xistine halekî ku bê pereyan nikarin bijîn, nikarin dewam bikin.

Anîna pere ya vê qonaxê belkî jî şoreşa rastî ya bûrjûwaziyê ye. Di mijara emtîayê de jî mirov dikare xusûsên bi heman rengî diyar bike. Emtîa weke mal, kirine ku bê pere nikare tevbigerê. Her cure tevgera emtîayê têkildarî pere ye. Hilberandin, barkirin û bikaranîna emtîayê bê pere mumkin nîne. Ev jî şoreşeke mezin a kapîtalîzmê ye: ango ekonomiyê dixê bin fermanîya mutleq a pere. Ekonomî êdî di destê pere de mîna lîstokekê ye. Li vir pere bi temamî mîna dewletekê ye. Ne bi tenê mîna wê, dewlet bi xwe ye! Û heta dewlet jî bi vî awayî bi pereyan girêdayî ye. Dewleta bê pere, karkerê bê pere xistiye rewşa mal û emtîayê. Nakok xuya bike jî dewleta dewletê ya rastî pere ye. Ew pereyê ku ji asta jirêderketinê ya giştî ya civakê berpirsiyar e têkiliyên berê yê germ û insanî li ser rûyê xwe yê sar dicemidîne. Yê pereyên wan tinebin di şerê ji bo jiyânê de weke ku têkçûbin. Her weha ji bo xwe mezin nîşan bide mîna berê hewcedarî bi textên zêr, sênîyên zîv, qesrên neqîşandî, ihtîşam, nîşandana hêza xwe, kincên rengîn û sofreyên luks nîne. Bila bi tenê cihêkî te yê tu têde pereyan veşêrî hebe, bes e. Sermaya bazirganiyê di vê demê de ji bo qadên din zêde xwedî xwestek xuya nake. Rêjeya kara wan têra wan nake. Ti qadeke din nikare bi kara bazirganiya mezin re serî bikişîne. Cotkarî û manîfaktur kengî nêzî kara bazirganiya mezin karê dikin, dibin ji wan sektorên hînê bi wan re mijûl dibin. Ango derfeteke bi sînor a pêşketinê dibînin.

Di van hemû qadan de serdestî hevrikên xwe bûn eşkere ye ku wê ev, serdestiya hegemonîk be. Vê serdestiya xwe bi bidestxistina mêtingehên berê yê Spanî û Portekîzî piştrast kirin, li Asya û Efrîkayê jî bi destguhertinên bi heman rengî serdestiya wan a di bazirganiyê de li pey hev hatiye. Bi îttîfaqên li parzemîna Ewrûpayê Fransî bê tesîr kirin, xwesteka Awûsturyayê ji bo

avakirina Împaratoriya Elman şikandin û zanîn ku çawa bixwazin Çartiya Rûs bi kar bînin. Ji Împaratoriya Osmanî xistin pêvajoya nîv-mêtingeh bûnê. Li hemberî şeweyê dewlet û hilberandina kapîtalîst serdema Osmanîyan weke xanedanên din derbas bûbû.

B- Serdema Fîransê - Femandar Pere

Pere li ser civakê bû xwediyê hêza fermanê û bêguman ev yek bûyereke girîng e. Ev rewş ji hev neyê derxistin, neyê vejinandin, wê fêmkirina civakê kêr bimîne. Pere belkî jî ji bo enerjîya di bedenê de pêk bîne mîna xwîna di demaran de diherike, nirxek e, di jiyana de ekonomî pê ditamije û hînbûyê. Fenomeneke ciddî ya civakî ye ku divê bê fêmkirin ka çawa gihîştîye vê astê û çî ye. Weke amûrê bihevguhertinê pere, mirov dikare amûrê karekî besît fêmkirî bike. Dîsa jî divê mirov bi baldarî tevbigere. Yê bi hev tîn guherandin çî ne? Di navbera du guherbaran de gelo pere weke amûrêkî pîvanê dikare bi roleke adil rabe? Eşkere ye ku hîne di destpêkê de gelek zehmetiyên di nava xwe de dihewîne. Di meseleyeke besît a danûstendinê ya sêv û hirmiyekê de em bibêjin em ê yekê bi dudiyên bikin: ango sêvek bi du hurmîyan. Em bibêjin bila pere bi roleke bi vî rengî rabe. Çima yek bi dudiyên be, bi sisiyan an jî çima ne yek bi yekê be? Hingî bi awayekî besît ked ê bikeve nav meseleyê. Dibe ku pirsên nû li pey hev bînin. Ya nirx dide kedê çî ye? Weke bersiv mirov dikare bibêje kedeke din û bi vî awayî pirsan heta hetayê dugêsinî bike. Eşkere ye ku di mijara kirîn û firotinê de zehmet e pere bibe pîvanekê adil û li cih. Bi ihtîmaleke mezin wê hêz û îtibara xwe ji vê bigire. Ji ber ku welê tê qebûlkirin tê pejirandin. Tewş e ku mirov di hîmê wî de li pîvanên weke dad û nirxê bigere. Yê di zeman û mekan de amade bûne, ji bo ku karê xwe hêsan bikin gotine, em navbeynkarekî hilbijêrin. Ji objeya weke navbeynkar dîtî re gotine pere. Em bi vê kurteçîrokê hewl didin pere bidin naskirin. Lê em bi amûrêkî welê yê navbeynkar re rûbirû ne ku wexta dev ji statuya xwe ber dide û bi hin rolên din radibe, her tişt dikare tevlihev bibe.

Em bi mînakekê bikin ku rewş bê fêmkirin. Li gorî civakê, jinek bi mîrê xwe ve girêdayî be û li malekê bi awayekî tê gotin bi namûs bijî, tê qebûlkirin. Eger jin ji vê rewşê derkeve ango gelek mîran bîne mala xwe, yan jî berevajiyê wê zilam gelek jinên bîne malê, gelo rewş ê çawa be? Herhal bi gotineke herî ji rêzê mirov dikare bibêje, rewş ê tevlihev bibe. Di meseleya pere de rewş hinekî din jî tevlihevtir e. Em bi mînaka xwe dewam bikin. Ji ber ku jin der-dikeve derveyî pîvanên giştî yê tîne qebûlkirin, bi avêtina wê ya derve dikarin çareseriyekê bibînin. Lê di meseleya pereyan de dibe ku rewş evçend hêsan nebe. Yê pere di destê xwe de digire, eger bi namûs nebe, çiqas pere bikeve ser pereyê wî dikare bibêje; min qebûl e. Mîna di meseleya jinê de, herçî civak e, di vê qebûlkirinê de pere nekiriye amûr. Bi ihtîmaleke xurt karîbûye bibêje; dayîna ser hev a pereyan bênamûsiya herî mezin e.

Li gorî bîrûbaweriya min, mesele heman bi vî awayî qewimiye. Di nava zeman û mekanekî gelekî bi sînor de ji bo hêsanî be, ev amûr hatiye qebûlkirin û ti carî nehatiye qebûlkirin ku li tevahiya zeman û mekan belav bibe. Li vir bûyereke mezin a sîstîmalê ango bikaranîna xirab heye. Civak dikare bibêje; 'ez ti carî qebûl nakim'. Lê wê wextê jî mumkin e weke meseleya 'heta Xidir xemilî dawet betilî' bibe. Ango 'heta malxwê pê bihese mêvan binê beroşê bialês e.' Ha wê wextê jî hukmê xwe tîrê nake. Ji lewra pere dikare bibe mîna fahişeyekê nedîtî ya karibe li gorî rewşê bilîze û dekûdolaban bigerîne. Dikare xwe ji yekî re bi yekê û ji yekî din re bi hezar dolarî bide bi kirê. Êdî li pêşiyê ti hêz nîne wê rawestîne. Çawa ket vê rewşê? Em hinekî jî bi zimanê ekonomiyê hewl bidin vê rewşê bidin fêmkirin.

Ekonomiyê bi pevguhertinê didin destpêkirin, ev vegotin herçend zêde xwedî mane nebe jî bihevguhertin bi xwe hêmanekî girîng ê ekonomiyê ye. Du tiştên bi hev tîne guhertin ji wan re mal an jî meta tê gotin. Civakê ji nirxa bikaranînê wêdetir hîne ti nirx nas nedikir, guhertina tiştêkî bi tiştêkî demeke dirêj weke exlaq rast nehat dîtin. Bi sîstema ku em jêre ekonomiya xelat û diyarîdayînê dibêjin ve girêdayî ma. Tiştêkî hildiberandin an jî objeyeke pir qîmet pê didan, weke diyarî didan. Çanda diyarî û xelatê mezinbûnê îfade dike. Tiştê tê mezinkirin û bilindkirin, diyarî pêşkêşî wê-wî tê kirin. Bi vî awayî nirxê ya bi nirxê tê piştrastkirin û bi rûmet dikin. Objeyên mayî di jiyana rojane de tîne bikaranîn. Bi çavekî baş li danehevê nanêrin. Komên mirovan karîbûn mîlyonan sal bi vî awayî debara xwe bikin. Bêyî bihevguhertina mal, wicdan û exlaqê civakê bi ti awayî razî nedibû ku mal bi mal an jî bi pereyan biguherîne. Ji ber ku nedifikirî

ku wê buha û berdêla nîrxê hildiberîne hebe. Li wê fikirîn jî ji aliyê exlaqî ve rast nedidît. Belkî jî bi hestiyarî û têgihîştina xwe ya exlaqî ev weke rêyeke bi hîle dihesiband.

Eger gava pêşî ya bihevguhertinê gava pêşî ya ekonomiyê be, wê wextê wê ev gavavêtineke baş a nava ekonomiyê neyê hesibandin. Ji ber ku bêyî rêûresma resen gav hatiye avêtin. Mirov dikare weke feraziyê bihevguhertinê weke nîrxekî bingeşîn ê tîkiliyên ekonomiyê bihesibîne. Lê li gorî bîrûbaweriya min rast nîne mirov bi tenê weke nîrxekî ferazî bihesibîne. Em dîsa mînakekê bidin. Em bifikirin ku yekî xezalekê bi salan xwedî dîke û bi bizineke ku yekî din bi salan xwedî kiriye diguhere. Ti carî nayê ispatkirin ku ev bihevguhertin adil û wekhev e. Ji ber ku wê ti carî neyê zanîn, çiqasî ked hatiye dayîn. Ji vê jî girîngtir, bizin û xezal ti carî wekhev nabin. Bêguman em van analojîyan (mînakdanan) ji bo jihevderxistina nakokiyên mentiqê bihevguhertinê didin. Û nakokiyên bi vî rengî her tim hene.

Civak jî pakêtek e ku mirov ji diyardeyan ava kiriye. Herçiqas di navê de gelek tiştên nediyar hebin jî. Civak dikare ya ku ava kiriye biguherîne û ji nû ve ava bike. Wê wextê ev pîvan peyde dibe: RASTIYÊN CIVAKÎ RASTIYÊN AVAKIRÎ NE; ango rastiyan xwedê û xwezayê dayî nînin. Eger wisa be mirov dikare bibêje; wê wextê pere jî rastiyeke e ku hatiye avakirin. Mijara guhertin û emtiyayê jî rastiyan feraziye ne ku hatine avakirin. Dayîna xwedê û xwezayê nînin.

Yek ji gunehên herî mezin ê pozîtîvîstan ew e ku rastiyan civakî weke diyardeyan fîzîkî bi wêfê diyardeyan di heman kategoriyê de bi cih kirine. Dema mirov ji vî alî ve bi awayekî pozîtîvîst li ekonomiyê binêre, ne mumkin e ku van nuqteyan divê mirov ji wan dûr bisekine nebîne.

Tê gotin ku di dîrokê de pûlên zêrîn cara pêşî ji aliyê Kreuzûsê Lîdyayî ve hatine çêkirin. Tê gotin li bajarê Manîsayê Sardê yê ku hê jî gera zêran lê bi pîrsgirêk e, rûdinişt û ti belaya bi serî de nehatiye nemaye. Pere tiştêkî wisa ye, ne bê wî dibe, ne jî bi wî ango xwedî rewşeke zehmet e. Ya tê zanîn ew e ku bihevguhertina emtiyayê û perebûnê dest dane hev pêşketine û weke kevirê çarqozî yê ekonomiyê cih girtine. Ji sedan cureyan pûlan ên gihîştine heta roja me ya îro diyar e ku şaristaniya Pers û Greko-Romen pere gelekî bi kar anîne.

Di şaristaniya Îslamê de Riyal herî kêr bi qasî siltanan gihîştibû statuyeye muteber. Li bajaran textê pere qehîm û tekûz bû. Nexasim serrafên cihê gelekî bi qîmet bûbûn. Serraf û bazirganên Ermenî û Cihûyan ji Ewrûpayê heta Hindistanê li ser rêyan bazirganiyê tevî bajaran xeteye yekdestdariyê ya pere û bazirganiyê danîbûn. Bajarên Îtalyayê ber bi nîvê sedsala 13. ve pêşengtiya pere û bazirganiyê ji cihana Îslamî wergirtin. Nexasim Venedîk, Cenova û Floranse weke mûcîzeyeyeke rastî ya bazirganî û pereyan pêk hatin. Bajarên behskirî heta sedsala 16. di serî de Ronasans ji her alî ve di pêşengiyê de ji Ewrûpayê re bajarên mîna stêrkan bûn. Bajarên Îtalyayê ne bi tenê Şoreşa Ronasansê kirin; ji mîmarên girîng ên şoreşa pere ne. Herçiqas peyrewên xwe yên pêşî di cihana Îslamî de dîtîbin jî gelekî bi kêr hatine. Bi tevahî argumanên pere yên ku destê modernîteyê ji wan nabe yên weke pereyê kaxizî, banke, sened, krêdî û muhasebe ji aliyê van bajaran ve hatin pêşdebirin û bisazîkirin. Di dîroka pere de rola van bûyer û pêşketinan gelekî heye. Di pêşketina bazar û bazirganiyê de bi rola şoreşekê rabûn. Emtiyatî û peretiye leza xwe belkî jî sed qat zêdetir kirin. Di pêşketina serweriya pere de kevirê çarqozî bûn.

Civak hêdî hêdî ji tehekuma van amûran re amade dikirin. Bi qasî ku xuya dikir, yên dihatin kirin danûstendineke besît a teknîkî bû. Banke wê bûbûna cihê daneheva pereyan. Sened perçeyên kaxizê bûn ku diketin şûna pereyan. Pereyê kaxizî jî bi şeweyekî seneda giştî bû. Sivik bû, karûbar pê hêsan dibûn û bi lez dibûn. Krêdî jî ji bo muşteriyên di tengasiyê de pereyêkî deyn bû ku di berdêla faîzeke munasîp de dihat dayîn. Wê jî karûbar bi lez dikirin, pêşî li valamayîne digirt, nedihîşt eleqedarê wê bi keslandî rûnê, ji bo deynê xwe bide ew bi lez dikir û dixebitand ango bi roleke bi xêr radibû. Ew ji bo karên muhasebê învanterên zelalkirina kar-zîrarê, lêçûn-hatinê dokumanter bûn. Mîna neynikê weke demî rewşa şîrket û kesan nîşan dida. Ev besît bûn, lê bi encamên xwe yên mirovan matmayî bihêlin şoreş bûn. Di serî de Sevilla, Lîzbon, London, Amsterdam, Hambûrg, Lyon, Anvers û Parîsê, bajarên Ewrûpayê ev berhemên şoreşê yên bajarên Îtalyayê tevî berhemên Ronasansê bi lez veguhestin welatên xwe, li tevahiya parzemîna Ewrûpayê belav kirin û mezin kirin.

Me bi awayekî pêşnûme pêşkêş kiribû ka çawa bi sedsala 16. re Hollanda û Ingilîstanê berê di cotkarî û bazirganiyê de, paşê jî di pîşesaziyê de bi alîkariya van berhemên şoreşê ber bi

şoreşeke giştî ya kapîtalîst veguherîn. Kapîtal, kapîtalîst û kapîtalîzm pêlikên pêş ên seltênata pere ne. Her yek ji wan qralê rastî ne, xwe di ser van pêlikan re çip dikin: ango qralên tazî ne. Mumkin nîne ku mirov fabrîkeyê bi kolayê berê û gundiye serf bixebitîne. Tu heta mirovî ji efendî, senyor û axê qut nekî karkertî çênabe. Bi temami karkertî bi heqdestekî mutleq dibe. Heqdest jî nirxek e ku pere nebin nayê dayîn. Ji sedî sed karker êdî mehkûmî pereyan dihat kirin. Pere êdî di wê astê de bû ku bêyî efendî û senyor dikarîbû kolayê nû bixe bin serweriyeke mutleq. Di desthilatdarbûnê de ev gaveke gelekî mezin bû. Bi vê rêyê, civaka nû ya pîşesaziyê, cara pêşî dibû civaka herî mezin a serweriya pere bi temami nas dikir. Ti civakên berê yê şaristaniyê serdestiya pere evçend nepejirandibûn. Di civaka îndustriyê de pere êdî çandek e. Her tişt li dora wî dibe xwedî mane. Bi qasî ku rê li xeyalên mezin vekir, her weha bêyî pereyan jî nedibû ti proje dest pê bike. Her malbat di warê pêdiviya bi pere ya mutleq de serwext e. Ji gundekî li quncikeke dinyayê heta bi bajarê herî pêşketî tevahiya malbatan bi vê dizanin. Her kes dibîne; ji bo karibe pêlavekê ji zarokê xwe re bikire û lampeya mala xwe vêxe, pêdivî bi pere heye. Her kes ji bo pereyan bi dest bixe neçar mabû çî hewce be ji xwedayê xwe yê nû re pêşkêş bike.

Bi qasî xuya dikir, nirxa pîroz ked dihat firotin. Ev rewşek bû ku pere rê lê vedikir mirov bi awayekî tîpîk pê dixapiya. Beriya her tiştî ji bo mirov ew bi dest bixista hewcedarî bi bedeneke tenduristiya wê baş, ji bo bedeneke tenduristiya wê baş jî hewcedarî bi dayikekê û ji bo dayikekê jî hewcedarî bi jinekê heye. Di dîroka pere de yek ji qonaxên girîng jî ew e ku madenên bi qîmet ên weke zêr û zîv êdî ji berdêlnîşandanê xilas dibûn. Ev şoreşa mezin ango şoreşa pereyê reş di sala 1970'yî de pêk hat. Êdî pere bi temami azad bûbû. Azadbûna yekemîn, wexta bajarên azad ên Îtalyayê ew bi îstrumanên weke krêdî, sened û kaxizê ve girêdabûn pêk hatibû. Şoreşa mezin a duyemîn jî kengî Dolarê DYE'yê ji zêr û zîv hatibû qutkirin pêk hatibû.

Xisleta bingehîn a serdema finansê ew e ku saziya pereyan bi tevahî îstrumanên xwe hemûyan, bû hêza sereke. Bi temami yekdestdariyên bazirganî û pîşesaziyê xistibû kontrola xwe. Dewlet jî weke yekdestdariyê nexasim jî dewleta netewe gelekî baş bi xwe ve girêda, tamijand. Qatên bingehîn ên ekonomiyê platformên hilberandin-pevguherandin û bikaranînê bi temami kete bin destê pere. Di vî warî de amûrên hatin bikaranîn IMF, Bankeya Cîhanê, Rêxistina Navneteweyî ya Bazirganiyê; bi tevahî bankeyên navendî yê dinyayê, bankeyên global, senedên krêdiyan ên curbicur, piyase û borsa; bono û senedên tehwîlê, kartên bikaranînê, qûrên dovîz û faîzan lîsteyeke dirêj a îstrumanan in. Bi saya van saziyan êdî pere bûye mîna xeyaleteke li naverastê. Ya rastî, li gorî hiyarerşiya berê, ketiye şûna rêveberê malbata têde bav xwedî erk e û li şûna wî ev saziyên xeşîm jî bi rola ewladê wî radibin. Lê bi tevahî jî tovên kalên xwe ango pereyan hildigirin û ev jî rastiyeke e.

Bi tevahî nakokî û têkiliyên dinyayê yê siyasî, civakî û ekonomîk bar kirin nava vê sîstema nû ya ferazî ye. Ne bi tenê ev; argumanên îdeolojîk, akademîk û çandî jî ji wan dinyan e ku ketine nav pençê vê sîstemê. Eger em hîne ji nêz ve li van rastiyan temaşe bikin, em ê karibin hêza xwe ya maneyê xurt bikin.

Diravê bingehîn ê muhasebeyê dolar e (di yêdekê de Euro heye) maneya vê çî ye? Qadên lê dolar dikevin serhev û guhertinên qûran di navbera pereyên neteweyî de; bono û tehwîl, tevgerên di bazara senedê hîsseyande, guhertinên faîz û buhayan nakokî û têkiliyên kîjan dinyaya berçav ango kîjan şer û tifaqan nîşan didin? Gelo, heye ku ew Şerê Cîhanê yê Sêyemîn ku gelekî behsa wî tê kirin, bi giranî di nava vê dinyaya sembol û feraziyan de diqewime? Şerên rastî yê em li rûyê erdê dibînin jî gelo cîhana feraziye carnar weke erdheja di terkên fayan ên dinyayê de xwe nîşanî me didin, nebin?

Bi giştî herkes hemfikir e ku DYE piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn bûye hêza hegemon. Diravê wê Dolar giraniya xwe ya li dinyayê encama vê hegemonya wê ye. Ya balkêş ew e ku kengî ev hegemonya derket asta herî jor, Dolar ji berdêlbûyîna zêr xilas kir. Têkiliya krîzan bi sîstemê re jî gelekî balkêş e. Krîzên li Asya, Rûsya û Emerîka Latîn bi awayekî zincîrwarî weke demî û belawela pêk tên, bi temami di qada pereyan re derbas dibin. Piştî xwe di ekonomiya reel de nîşan didin. Krîzên berê jî li cîhana reel dest pê dikirin û li cîhana pereyan bi encam dibûn, lê krîzên serdema finansê berevajiyê vê yekê diqewimin. Ekonomiya reel ji bo herî dawiyê tê hiştin, lê çawa ku serwerêcîhana finansê dixwazin ew welat an jî blokên welatên din kengî stû ditewînin, hîne pir giran nebûye bi dawî dikin. Eger mirov weke mînak li Rûsyayê binêre mirov

dikare gelekî jê hîn bibe. Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS'ê bi awayekî fermî di sala 1991'ê de ji hev belav bû, lê piştê her ku çû ew xistin pêvajoyeke giran a krîzê ya finansê. Di 1998'an de krîz derxistin asta herî jor û bilind.

Pir balkêş e; di vê demê de, tê zanîn di çarçoveya bûyerên derketina min a ji Şamê de ez jî li Moskovayê bûm. Rayedarên Rûsyayê dixwestin ez bi lez ji Rûsyayê derkevim û ji bo min derxin digotin, çî ji destê wan tê wê bikin. Şefê wan ê herî mezin ê Îstîxbaratê weha digot: 'Eger piştî 6 mehan bûya, her tişt ê hêsan bûya. Me jî bi te re bi vî awayî nedana û nestandana.' Erê, krîza 1998'an Rûsya teslîm girtibû û rayedarên xwedî gotin ê vî welatî bi devê xwe li vê rastiye mikur dihatin. Gelekî baş tê bîra min. Serokwezîrê Îsrailê Ariel Şaron û Wezîra Karê Derve ya DYE'yê Madeline Albright ku operasyona der barê min de dimeşandin, bi lezûbez hatibûn Moskovayê û di berdêla deh mîlyon Dolar deynî de ez ji Rûsyayê dabûm derxistin. Bi vê armancê bi IMF'ê re peymanek hatibû morkirin. Her weha di navbera Tirkîyê û Rûsyayê de jî di berdêla min ji Rûsyayê derxin de peymanê enerjîyê 'Xeta Şîn' hatibû mohrkirin. Yek ji şertê Rûsyayê jî îmzekirina vê peymanê bû. Tevî ku DYE li ber rabûbû. Piştî ku Rûsya ket xeta neolîberal a hegemonîdarê sîstemê dixwest, hêdî hêdî ji rewşa xwe ya bi felc xilas bû û bi sîstemê re bû yek. Di serdema dişoreşên finansî û ferazî de dişoreşek jî bi vî awayî pêk dihat!

Eger mirov rêvebirina dinya reel ji aliyê serdema finansê ve ji hev derxe mirov dikare gelekî tiştan jê hîn bibe.

a- Serdema finansê dinya ekonomîk a reel rêve dibe û me gelek caran anî ziman ku têkiliya vê bi hêza pere ya bûye fermanîdar re heye. Para bêtir projeyên ji polîtîkayên sereke yên hegemonyadar re xizmetê bikin, esas têne dîtin. Ekonomîya dinyayê li gorî serdema finansê wê çawa were dîzaynkirin? Kîjan herêm wê li ser hilberîna kîjan malan bisekine? Wê para wê çî be? Siyasetên bingehîn ên welatan wê çawa bêne birêkûpêkkirin, avahiyên wan ên civakî û siyasî wê çawa bêne nûkirin, deynên wan çawa bêne dayîn, divê çavkaniyên xwe çawa bikarbînin? Her weha welatên ji wan re asî û çete dibêjin wê çawa serî li wan û ekonomîya wan bê tewandin? Welatên bloka berê ya YKSS'ê, Çîn û welatên din ên ji wan re dinya sêyemîn tê gotin, wê çawa bi ser sîstema hegemonîk ve bikin? Bi Îsrailê re têkilî wê çawa bêne danîn û sererastkirin? Bi tevahî weke dinya, welat, dewlet û gelên wan wê bi kîjan parametre û pîvanên giştî yên serdema finansî nû yên neolîberal re li hev bikin, wê li gorî vê projeyan deynin pêşîya welat, şîrket, dewlet û kesan. Kengî li gorî van projeyan gelek şertên eskerî û siyasî jî pêve danîn wê finansman û însturmanên pereyî jî tekûz bikin. Yên guh nedin jî wê krîz li ser wan bê ferzkirin heta biçin ber îflasê. Jixwe wexta serdema finansê tê gotin, mebestjê serdema bi şertan ji bo projeyan bi destxistina krêdiyê ye.

Eşkere ye ku em di asteke jor de bi yekdestdariyeke pereyan re rûbirû ne. Em li qonaxeke welê ya yekdestdariya super in ku dewletan û heta weke dewlet DYE'yê jî di nava xwe de dihelîne. Gihîştîye hêzeke welê, bi tevahî pêvajoyên desthilatdariyê kontrol dike, pêşde dibe, xira dike û ji nû ve ava dike. Cewherê globalbûna nû ev e. Çawa ku tê zanîn serdema globalbûnê ragihandin nîne. Ekonomî û siyasî û yekdestdariya siyasî bi awayekî ti mînakên wan nehatine dîtin di asta globalbûnê de ketine zikhev û ev yek cewherê serdema finansê pêk tîne. Bi tevahî îradeyên xwecihî, neteweyî, siyasî û ekonomîk dikevin kontrola hêzên super ên yekdestdarên global û serdema finansê vê îfade dike. Ev rewşeke nû ye û divê mirov gelekî hûrûkûr li ser raweste.

b- Bandora wê ya li ser realîteya civakî bi temamî bi armanca fetihkirinê ye. Hedef civakeke pere û ferazî ye. Rêya herî bi tesîr a ji bo kapîtalîzekirina civakê, bi însturmanên weke bono, repo, tehwl û senedên para tevlikirina wê ya karê ye. Bi vî awayî, nexasim di serî de çîna navîn, bi tevahî civak bi cîhana finansê re dibe yek. Di berdêla kareke piçûk de wê dike hêza parastina pergale. Refleksên wê yên dijberî pergale para bêhtir têne şikandin. Bi civaka xure, krediya ji bo xureyan, krediya mîkro, bi hezaran awayên krediyê, dixwazin civakê zevt bikin û teslîm bigirin. Rêbaz gelek hêsan e. Pêşî krîzan ferz dikin û bi vî awayî dinyayeke nû ya bêkaran li dinya bêkaran zêde dikin. Çîna navîn hildiweşînin û dikin ku li ber wan bigere. Bircîtî û xizantiyê heta bi sînorê mirinê ferz dikin. Kaos û aloziyê kûr dikin. Niha bi rêbazên finansê yên hînê komple ne, bi pîlan in, destê xwe nadin agir û bi maşeyê encamê jê digirin an jî hewl didin pê bigirin. Polîtîkayên siyasî û dewletê yên serdema finansê bi yên serdema îndustriyê re xwedî hinek nakokîyan e. Îndustriyalîzm, a esas li ser polîtîkayên milletgirî û dewleta netewe dimeşe.

Dixwaze yekdestdaran biafirîne. Hewcedariya serdema finansê bi globalbûnê, dibe sedem ku van yekdestdaran asteng bibîne. Dewletên netewe yên weke Koreya Bakur, Lîbya, Sûrî, Îran, Iraq û hwd. Dema Lîbyayê qebûl kir xwe li gorî rewşa nû bi rêkûpêk bike hebûna xwe dewam kir. Kengî Iraqê qebûl nekir, bi awayekî bibe êbret li zezeba serdema finansê rast hat

Ji vê jî girîngtir, yek dewleta netewe ya stendarta tekparêz, li pêşiya globalbûnê bi kûrahî asteng e. Globalbûn bi tîpa dewletên netewe yên xwedî unîteyên siyasî yên xwecihî razî nîne, bêtir bi tîpên dewletên qîma xwe bi desthilatiyeke girêdayî û çarçoveya xwe bi sînor tînin, razî ye. Dewletên di asta navîn de mezin in, dixwaze bi unîteyên xwecihî veguherîne. Globalbûna serdema finansê û dewleta netewe wê demeke dirêj nakok bin. Di bunyeya wan de hêmanên antî-kapîtalîst ên bi sînor vê mecbûr dikin. Di serê mijar û pirsgerêkên serdema finansê ji aliyê îdeolojîk ve anî rojevê de ev hene; şerê şaristaniyan, radîkalîzm, terorîzm, jinûve avakirina dewletê, globalîzm û bilindkirina nirxên mîna dîn.

Teza şerê şaristaniyan ji du aliyên ve girîng e. Mirov dikare li bendê be ku hêza hegemon a sîstemê, şaristaniya endamê wê ye, ferz bike. Çawa ku tê gotin an jî hin derdor dibêjin, şaristaniya spî, Anglo-Sakson Xirîstiyaniya nîne. Bi sosyalîzma reel xwestin şaristaniya sosyalîzmê biafirînin, lê vê nikarîbû ji modernîteya kapîtalîst bibihure û nikarîbûn taybetmendiyên bihurandinê jî nîşan bide, ji lewra jî ji nû ve bi ser sîstemê ve bû û vê rewşê kir ku krîzeke şaristaniyê ya mîna heyî xuya dike,

Rojhilata Navîn behsa pirsgerêkeke ciddî ya di navbera şaristaniyan de bike.

Radîkalîzm, di cewherê xwe de li dijî globalbûna serdema finansê nerazîbûneke dewletgira netewe ye. Gavavêtinên îdeolojîk-polîtîk in, armanca wan ew e ku bi rengên dînî û nijadî dewleta netewe zêdetir di nava xwe de be. Di her qadê de mînakên wê hene. Yên weke Îslam, Xirîstiyaniya, Hindû û dînên anîmîst yên Efrîkayê, dîn û hêmanên rastgir yên milletgir û nijadperest ên di nav her dewleta netewe de hene, bazkê din ê radîkal pêk tînin. Mînak hene gelek çaran herdu alî digihîjin hevdu. Li dijî globalbûnê şeweyê paşverû yê xwecihîyê temsîl dikin. Li aliyê din, li dijî globalbûnê êkolên demokratîk, çandî û femînîst ên xwecihî û çepgirên nû, nexasim bi kêmanî be jî li platformên mîna Forma Sosyal a Dinyayê têne cem hev û dikarin hêza xwe ji bo guftûgokirina şaristaniya demokratîk nîşan bidin. Bi îhtîmaleke mezin terorîzm tevgerêke provokatîf a sîstemê ye. Gelek îşaretên bi hêz hene ku ji bo rewakirina desthilatdariya serdema finansê hincetên bi vî rengî bi zanebûn têne afirandin. Mînak El Qaîde hîne jî xisleta xwe ya mîna sîrrê dewam dike. Serdema finansê bi xwe xwediyê xisletên bi hêz ên terorîstî ye.

Têkiliyên civakî yên pere wan xira dike, bi serê xwe pirsgerêkeke mezin aterorîzmê ye. Ti teror bi qasî hegemonya pereyan nikare civakê ji kokên wê yên kûr, dûr bixîne û bi tesîr bibe. Piraniya xebatên sîstem dike, ji bo ku hebûna xwe di tevahiya qadên ekonomîk, civakî û siyasî de ava bike û dewam bike, di çarçoveya terorê de ne ku di dîrokê de mînakên wê kêmanî hatine dîtin. Dixwaze terora mezin bi hêmanên provokatîf veşêre. Bidestxistina pereyan ji pereyan li derveyî ekonomîya reel bi giranî pêk hatiye û ev yek bi destê xasûk û bi hêz ê di dîrokê de tîmî derketiye pêşberî me, hatiye kirin û ev destê behsa wî tê kirin xwe kiriye sîstem û li ser serê civakê rûniştiye. Mezinkirin û bilindkirina dîn di çarçoveya piştperdekirin û sergirtina mêtîngeriyê de dikare maneyek xwe hebe. Şewazê mêtinkariyê pêdiviya xwe weke dîn bi hêza rewakirineke bilind heye. Civak, ji hilberandina ku berê di çarçoveya pêdiviyên civakî de dihat kirin li derve hatibû hiştin û ev pêvajoyê bi serdema finansê gihîşt asta herî jor. Bi awayekî girseyî bê kar hene. Bi zanistê zehmet e ku bê ravekirin, ji ber ku ev rewş ne yên qebûlkirinê ne, dîn dikare rewşê nerm bike û bide qebûlkirin û ya dibe jî ev bi xwe ye. Ya behsa wê tê kirin, çanda dîn a ku di bin zordestiyê de tê hiştin nîne; bûyera divê em nav lê bikin ew e ku ji nû ve dînkirin e. Wexta ku dibe muhafezekar rastiya îdeolojîk a ku her serdem dikevê navê ev e. Bi vî awayî civak, bi xelekên mîna kurtêlên ekonomîk, bi civaka kerî, bi şerên şaristaniyê, bi terorê û bi muhafezekariya dînî hişkehişk tê girêdan. Kengî bi sîstema qefesa hesinî û gelekî binçavkirinan civak neyê kontrolkirin, hêmanên îdeolojîk ên bi vî rengî bi ser ên berê ve têne kirin û wan dixin dewreyê.

Bi qasî ku xuya dike serdema herî bi hêz a kapîtalîzmê serdema finansê kapîtal tevî xisletên xwe hemûyan hilweşîne îfade dike. Wer xuya dike ku potansiyela ji bo dewamkirina sîstemê qedandiye. Serdemek çiqasî ji wateya xwe bê kirin, ewqasî hewcedariya xwe bi muhafezekariyê his dike. Ev hêza hewcedariyê nîne, ev bêhêzbûnê îfade dike. Hilberandin xebata bingeîn a

mirov û civaka wî ye ku bêyî nikare bijî û debara xwe bike. Serdema finansê jî serdemeke welê ye, mikur tê ku di vê serdemê de debara mirov nabe. Sîstemek e ku nikare hilberîne, ew sîstemeke bêkar e. Ya em dibînin jî ev e. Sîstemek evçend bi xebat û hilberandinê re nakok e, ji bo karibe bijî bi tenê rêyeke wê heye, ew jî teror e ku vê têgînê jî têra xwe berevajî dike û bi provakasyonan dimeşîne.

Di serê salên 1980'î de Reagan û Thatcher ên li serê du hêzên hegemon ên sîstemê DYE û Ingilîstanê bi êrîşên terorê yên li ser Nikaragua û Giravên Malvînas (Falklandê) pêla terorê rakirin. Li Pakistan û Tirkîyê desthilatdariyên bi derbeyên leşkerî hatin ser kar jî alîkarên wan ên herî nêz bûn. Emerîka Latîn bi tevahî hatibû terorîzekirin. Bi pêşbaziya sîlehçêkirinê, şerê stêrkan dewam kiriye û di encamê de Rûsya ji hêzeke hegemonîk daketiye xwarê. Li Çînê reformên Deng Siao Ping tawîz bûn, dabûn sîstemê. Tawîzên bi şerê rizgariya neteweyî û dewleta refahê hatibûn bi destxistin jî bi dawî kirin û bahoza terorê ya serdema finansê li her qadê rakirin. Clinton ev yek hînê nerm lê bi polîtîkayên hînê bi tesîr meşand.

Rojhilata Navîn mabû ku bi temamî nehatibû fetihkirin. Ew jî veguherandin qadeke weke girêkeke kor a pirsgirêkên çavkaniya xwe dîn, teror, radîkalîzm û şaristanî. Eger sîstem naxwaze paşve bikeve bi vî awayî yan jî bi awayekî din diviyabû fetha xwe temam bikira. Her weha pirsgirêka petrolê heye ku bi qasî jiyanê girîng e. Petrol yek ji wan sektoran e ku serdema finansê herî zêde li ser wê prîm dike. Tespît kiribû ku bi qasî sedsaleke din hew-cedariya sîstemê pê hebû. Pirsgirêka Ereb-Îsraîlê mîna şûrê Demokles li ser serê sîstemê dihêjiya. Îran a şî jî hînê weke tehlûkeyeke mezin li cihê xwe bû.

Herêm ku bûbû guloka probleman ji Ingilîstan û Franseyê mîras mabû. Ya rastî Şerê Cîhanê yê Yekemîn li herêmê neqediyabû. Darbe, serhildan, şerê hundirînû gerîlla bi tevahî nîşaneyên vê rewşê bûn. Bi tenê ji bo zêdekirina probleman sînor bi cedwelan hatibûn xêzkirin. Mirov dikaribû texmîn bike ku DYE ji ber van pirsgirêkan demeke dirêj li pey projeyekê bû. Şerê sar, YKSS, Emerîka Latîn û pirsgirêkên bi Ewrûpayê re nebûna wê ji zû ve neçar bibûya dest werde herêmê. Pirsgirêkên navbuhurî, bi temamî nebin jî di serê salên 1990'î de ji bo sîstemê hinekî bi serûber dibûn. Pirsgirêka Rojhilata Navîn jî her diçû kangren dibû û dewam dikir. Yan wê bi temamî destê xwe jê bikişanda yan jî wê bi temamî destwerdanayê. Eger dest jê bikişanda petrol û Îsraîl wê ji dest biçûna û wê şens bidiya Îranê ji bo bibe hêzeke hegemon. Jixwe Seddam Husên hewesa wî hebû bibe Bismarckê Ereban.

Serdema bazirganiyê bi şerên mezin ên talanê yê mêtîngeran hatibû meşandin. Serdema pîşesaziyê jî du şerên mezin ên cîhanê û ji bilî şerên çînî yên navxweyî bi şerên rizgariya neteweyî têrûtîjî derbas kiribû. Fînans kapîtal jî veguherî şerê desthilatdariyê yê tevahiya civakê bi civakê re. Yekdestdarê herî dawî yê şaristanîyê, eger bi tevahî Rojhilata Navîn ji dest bidaya, heye ku di binê kaosa avabûn û struktural de bimaya. Jixwe rewşa diqewimî jî nêzî vê bû. Êdî şensê serkeftinê yê sîstemê bi giranî li gorî bûyerên li herêmê biqewimiyana wê diyar bibûya. Ji ber vê û ji ber şertên xweser, bûyerên diqewimîn Şerê Cîhanê yê Sêyemîn bû. Jixwe bûyerên piştre rûdidan ev yek piştrast dikirin.

Ez yeqîn dikim ku t êkiliya stratejîk û krîtîk a vê pêvajoyê bi min re, di demên pêş de wê hînê eşkere were fêmkirin. Jixwe mijar her ku diçe zelal dibe. Min bihîst ku wexta lîderê bi tesîr ê Sûriyê Hafîz Esed bi lîderê bi tesîr ê DYE'yê Clinton re du caran hev dîtîn pêk aniye, nîviyê rojeva wan der barê min de bûye. Hatibû fêmkirin ku ez rewşê asê dikim. Di nava Projeya Rojhilata Navîn a Mezin de roleke stratejîk a demdirêj dane Kurdan. Di çareserkirina pirsgirêkên herêmê yên bi fînans kapîtalê re Kurd û Kurdistan wê weke beştê pê deriyê kelhê tê şikandin, bêne bikaranîn. Di hin dem û dewranan de Ermenî û yên din jî (Helen, Asûrî û heta Cihû, Ereb û Filistînî) ji bo van armancan hatibûn bikaranîn. Hêzên statukoparêz, dewletgirên zêde netewe, yên li şûna ku pirsgirêkên sîstemê çareser bikin li pêşiya wê dibin asteng û dev ji hewesa xwe ya hegemonyadariya herêmê bernadin, heye ku bi çoyê Kurd tesîr li wan bê kirin û ji hev bêne xistin.

Wer tê fêmkirin ku ev pîlan ji salên 1970'yî ve hatiye amadekirin û ez jî weke hêmanekî li bendê nebûn, lê weke hêmanekî rewşê asê dike, ketim navê. Yan min ê guh bida gotinên wan û bi temamî bibûma eskerekî wan, yan jî ez ê bihatama avêtin aliyekî din. Ez xwediyê wê kesayetiye nebûm ku bibim eskerê wan. Ji lewra mirov dikare fêm bike ka çima weke hêmanekî pêşî ku herî hêsan dikare were beralîkirin dihatim dîtî. Şerê Cîhanê yê Yekemîn kengî milîtanekî Sirp

welîtextê Awûsturyayê kuşt dest pê kiribû û hînê bi dijwarî wê dewam bikira. Lê weke Şerê Cîhanê yê Sêyemîn wê dewam bikira. Berevajî berê vê carê bi pîlana tevahiya hêzên rêxistinîkirî yên sîstemê ez ê weke qurban bihatama hilbijartin. Di vê derê de rewş dişibin hev û dîrok xwe bi nûkirinê dubare dike. Min di parêznameya xwe de ku ji doza min a li Dadgeha Îstînaf a Atînayê re şandibû, weha gotibû: 'Xweda Zeûs û alîkara wî Xwedawend Athena, bi destdana hev a Hades û Ares, Prometheus li zinarên Qefqasyayê li zincîrê xistin û neviyên wan ên mirovez jî mîna wî li zinarên Girava Îmraliyê zincîrê kirim.' Wer tê fêmkirin ku ev nirxandin û şîroveya min jî hinekî kême.

Ji vê analîza min baş tê fêmkirin ku xwedayekî rastî ez zincîrê kirim. Ev çelîka piçûk a xwedê, di dehlîzên dîrokê de bi dizî hêdî hêdî mezin bû, dewlemend bû û bû xwedî pere, bi serdema kapîtalîzmê re jî derket ser rûyê erdê. Xwe wisa da qebûlkirin, bi tevahî xwedayên serdemên berê ji naverastê rabûn, winda bûn. Qral bi erdê re hatin kaşkirin û serê wan hatin jêkirin. Ji her demê zêdetir xwîn rijîya û mêtinkariyê heta bi mûyê serê mirov hat ferzkirin. Ser û binê erdê qirêj kirin, giş tevlihev kirin. Bi rastî mirov û li derveyî wî, bêhejmar ruhber tine kirin.

Xwedabûna pere, diyaredeyê welê ye ku ji rastiya xwe xeternaktir e. Eger bi van rêzên nivîsê min karîbûya karakterê ku ev sîstem xwe dispêriyê hinekî bînim ziman, ew diyardeya jêre bextewarî tê gotin belkî jî xelatek e ku bi tenê para min ketiye. Spînoza gotibû: 'Mane azadî ye.' Ez jî bawer dikim ku li derveyî vê, azadî nîne. Bi qasî fêmkirinê azadbûn, ji bo jiyanê hêza min e. Xwedayê herî mezin ê serdema finansê, tevî alîkar û xasûkên xwe hemûyan, ez bi zinarên Îmraliyê ve girêdam. Di berdêla vê de wê li serê çiyayên Zagros û Torosan, cihên ku textê tevahiya xweda û xwedawendên dîrokê bû, kesên ku meşaleya azadiyê ya ku êdî wê hîç venemire lê vexistî, bibînin.

Apollon xwedayê parastin û rohnîyê bû. Hinekî kêfa min jêre tê. Dionysos xwedayê eşq, şahî û şerabê ye. Kêfa min ji çanda wî re jî tê. Ev herdu sûretên xwedayên kevîn ên bi koka Zagros-Toros in ku derbasî Anatolyayê bûne ne. Eşkere ye ku nasnameya gelan a ji hezarê salan dadiwerive û tê îfade dikin. Rohnî û şahî îfadeyên herî xweş ên jiyanê ne. Du xwedayên qedîm ên herêma me Gudea û Ellah jî ez li ser wan diponijim û hewl didim ji hev derxim. Ez dixwazim hîn bibim ka çima gelên me li hemberî Ellahpere bê rohnî û parastin û di nav êş û xwînê de hiştine û bi vê rewşê razî bûne. Ez gelekî kêfxweş im ku weke zarokekî bengî yê herêmê, min gelên me ji bextê xwedayê pereyan ê kor, hîlekar û qelpezan re neterikandine. Ez timî bawer dikim ku dostên min û civaka ku aydî wê ne, wê bi min re heta hetayê bextewar bimînin.

NETEW-DEWLET

A- Destpêk

Sêyemîn nedomdariya herî girîng a modernîteyê dewleta netewe, forma amûrî ya herî bingehîn a mêtînghekirin û fetihkirina civakê ya kapîtalîzmê ye. Lîberalîzm xwe weke yekparetiya armancan (civaka îdeayan) pêşkêş dike, dewleta netewe weke formê desthilatdariyê yê bingehîn dibe xwedî mane. Fetihkirin û mêtînghekirina herî berfireh a li hundir û derve ya civakê di dîroka xwe de dîtî bêtî forma dewleta netewe nebe nabe.

Mijara herî zêde zanistên civakî li ser korkirin, berevajîkirin û dogmakirinê dike dîsa dewleta netewe ye. Gelekî zehmet e ku mirov bibêje, analîzeke berfireh a dewletê hatiye kirin. Marksîstekî mîna Lenîn jî wexta ji bo yek ji şoreşa civakî ya herî mezin a dîrokê gav diavêt, nikarîbû analîzkirina 'pirsgirêka dewlet û desthilatdariyê' ji lingê modernîteyê dewleta netewe rizgar bike. Bihêlin rizgarkirinê, tevî rexneyan hemûyan rêxistinîya civaka demokratîk weke Sovyetê bi lez ber veguherîna dewleta netewe ve çûyîna wê weke têtîzkirina şoreşê dinirxîne. Dewleta netewe ya Çînê ya xizmeta herî mezin ji kapîtalîzma dinyayê ya îro re dike mînakê dêwane ya heman nêzîkatîyê ye.

Dewleta netewe cihê wê yê nava dîrokê ew e, ev yekdestdarî hemû bi awayekî herî baş di çarçoveya xwe de aniye cem hev. Yekparetiya herî mezin a sermayeyê ye, û hêza xwe jî ji vê pozîsyona xwe digire. Amûrê herî bi bandor ê komkirina sermayeyê, û ev jî vî pozîsyona wê

ye. Dewleta netewe ya Partiya Bolşevîk ava kir, piştî heftê salî bi gewdeyekî dêwane weke yekpareyê sermayeyê derket pêşberî me û vê yekê em hemû matmayî kiribûn. Lê ya rastî, wexta mirov di çarçoveya analîza dewleta netewe de li mijarê binêre, ev rewş têra xwe tê fêhmkirin. Ji ber ku rêxistiniya dewleta netewe, rewşa herî rêberr û tîpîk a sermayeyê weke dewletê xwe rêxistinkirin e. Bi dewleta netewe sosyalîzm ne, kapîtalîzma herî xas xwe bi rêxistin dibe. Çawa ku mumkîn nîne mirov hêstirê bike hesp, ewqasî jî mumkîn nîne ku mirov dewleta netewe bike sosyalîst anjî wê welê bihesibîne!

Tevî vê, bi qutkirina ji formên dîrokî, mirov nikare tekîtiya dewleta netewe rave bike. Çiqasî ji formên dewletê yên dîrokî yên berê cudabûna wê pêşketibe jî ya diyarker kombûn û daneheva desthilatdariyê ya dîrokî ye. Em li Ingilistana dewleta netewe ya pêşî bi rêxistin kir binêrin: Ingilistan serê sedsala 16. di nava pencê desthilatdariya Spanya, Franse û Norman de ye. Eger xwe weke dewleta netewe bi rêxistin neke, tehlûke eşkere heye ku tesfiye bibe. Ew bi xwe qraltî ye. Xanedan li pey hev tîn û diçin. Ekonomiya wê ji neolîtîkê ve bi koçberên di ser Ewrûpayê re tîn ava dibe. Ji welatên din ên Ewrûpayê cudahiya wê ya bingehîn giravbûna wê ye. Dewleta xwe ya netewe di van şertên dîrokî û berbiçav de ava dike. Dîrokê wê pêvajoyê bi temamî bi awayekî berbiçav tîne ziman; çawa zêdebûna hêza Sterlînê bi deyndarî û yekdestdariya herî mezin a jorekonomiyê re dest dane hev û meşiyane. Tê zanîn ku ji bo gavavêtina hegemonîk jî berê xwe dide şoreşa pîşesaziyê. Ev jî tê wê maneyê dîroka Ingilîz, nexasim jî dîroka xanedaniyê û xanedanî bi xwe nebe, bihêlin pêkhatina dewleta netewe ya Ingilîz, eşkere ye ku mirov bi ti awayî nikare bifikire. Xanedanî tevahiya dîrokê formê dewletê yê herî dem dirêj û berfireh e. Ingilistan hê jî dest ji forsa xanedaniyê bernade û ev jî tîkiliya xwe b vî aliyê dîrokê re heye. Demokrasî û komar pîrr bi sînor in. Împaratorî hê formekî cudatir in. Kombûna desthilatdariyê ya bi hezarê salan weke yekdestdariya herî rafînebûyî hatiye nebe, bi giştî dewlet, bi taybetî jî dewletên netewe pêk nayên.

Pîrr kêmbesha tîkiliya dewleta netewe bi çavkaniyên teolojîk re hatiye kirin, lê ev mijar têra xwe girîng e. Carl Schmitt wexta diyar dike ku bi tevahî tîgînên siyasî yên hemdem çavkaniya xwe teolojîk in (zanista xwedayî), rastiyê ji aliyekî ve zelal û rohnî dike. Kesekî bi baldarî li ser sosyolojiyê hûrûkûr dibe û diponije, jêre zehmet nîne ku tespît bike, dîn û pêve girêdayî forma xwedê, şeweyê herî kevin ê nasnameya civakî ye. Dîn û xweda ji nasnameyên formîk ên bi zanebûn wêdetir, divê weke pêdiviyê zêhnî ya serdeman were fêhmkirin. Tesewira kolektîf a civakî xwe bi tîgînên herî pîroz bi nasname dike û vê weke yek ji rêyên xwe pê li ser piyan bigire difikire. Di bingeh û koka xwedayetiya de pîrozkirina hebûna civakî heye. Bi pêvajoyê re jihevqetina desthilatdarî, dewlet û civakê bi lez dibe, û bi vê re payeyên pîrozî û xwedatiyê ji nasnameya kolektîf a tevahiya civakê tê stendin û dikin milkê xwediyên desthilatdarî û dewletê. Hegemondariya îdeolojîk di vir de bi roleke girîng radişe. Tê diyarkirin ku desthilatdarî û dewlet çavkaniya xwe xwedê ne; ango weke xwediyên desthilatdarî û dewletê rê vedikin ku karibin xwedatî û pîroztiya xwe îdea bikin. Êdî zehmet nîne ku xwe bigihînin tîgînên qralê xwedê û dewleta xwedê. Li pey van, tîgînên qasidê xwedê û siya xwedê dereng namînin tîn.

Dewleta laîk herçiqasî xwe li derveyî wê pêvajoyê bigire jî ev rast nîne. Laîktî prensîba bingehîn a cemaeta Mason e ku bi koka xwe bi giranî Cihû ye, û ji bandora dêrê ne biste ye, ne rehet e, jixwe ji pêdiviya xwezaya wê ye ku weke qutba dijber a prensîba rûhanî, heyîna xwe bi giranî ji van tîgînan bigire. Divê mirov bi awayekî eşkere bîne ziman ku weke yeqîn tê kirin, ne laîktî dinyewî ye-sekuler e, ne jî rûhanîtiya weke yeqîn tê kirin axîretî ye-uxrevî ye. Herdu tîgîn jî dinyewî ne, civakî ne. Dogmayên îdeolojîk cudahiya di navbera wan de mezin kirine.

Ji lewra çawa ku di tevahiya serdeman de forma çavkaniya xwedayî ya dewlet û desthilatdariyê hat dîtin, asayî bû mirov di serdema me de jî li benda dîtina wê be. Ma dibû ku di dewleta hemdem de bandora wê xwe nîşan nede. Tevahiya dîrokê tîgîn bi vî awayî hatiye stran. Tîgînên dewleta laîk û desthilatdariyê bi nakok û nediyar in.

Ji texmînan wêdetir dewleta netewe bi tîgînên xwedayî barkirî ye. Bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin li pey merasîmên pîrozkirinê ye. Tîgînên mîna 'welat', 'al', 'unîter', 'serxwebûn', 'pîrozî', 'sirûd-muzîk', 'vegötina bi awayê çîrokkirinê', û wekî van ku xwe dispêre wan û wan weke hêma ji xwe re bijartiyê, ji qraltiyên xweda zêdetir xwedî payeyên xwedayî ne. Ti şeweyên dewletê bi qasî dewleta netewe bi zîrxên îdeolojîk, huqûqî, siyasî, ekonomîk û dîmî xwe ne nixumandî ye. Sedema bingehîn a vê yekê ew e, ji burokrasiyê eskerî û sîvîl a gelekî

qelebalixbûyî re bûye deriyekî sereke yê debarê. Wexta ku qoltixên dewletê ji binî were kişandin, wê mîna masiyê ji avê derketî li burokasiyê bê. Burokrasî ji bo dewletê meseleyeke man û nemanê ye. Sedema dewlet gelekî zêde bi payeya xwedatiyê tê nixumandin, ji nêz ve têkiliya xwe bi vê xisleta burokasiyê re heye. Di modernîteya kapîtalîst de bi qasî ku di ti modernîteyan de nebûye li ser dewletê tê sekinîn û ji bo wê qiyamet tê rakirin, sedema vê jî veguherîna di avabûna wê ya çînî de ye. Modernîte, dewleta netewe, nexasim jî di navbera destnîşankirina 'yekîtîgirî-unîtertiyê' û têngîna yekîtiya xwedê de têkiliyeke nêz heye. Çawa ku di dîrokê de xwedayên qewm û qebîleyên din tevî qebîle û qewmên xwe hatine tesfîyekirin û di nava qebîleyên serdest an jî qewmê serdest de hatine helandin, xwedayên wan jî di nava xwedayê qebîle û qewmê hakim de tene helandin û tekkirin. Dema em di çarçoveya vê rastiya sosyolojîk de li têngîna yekîtiya xwedê binêrin, em ê hê bi hêsani xwe bigihînin maneya wê. Di nava wê de mêtîngerî û asîmîlasyon heye.

Dîroka unîtertiya dewleta netewe bi awayekî gelekî zêde xwedayî ye. Ji ber ku civaka hewcedarî xwe kirine bi temami ji sîlehan kirine û bi tevahî yekdestdariya sîlehan dana destê dewleta modern rê li unîteriyê vedike û ev bi xwe yekdestdariyeke dijwar a mêtinkarî û mêtîngeriyê ye ku pêk tê. Li ser navê zanistperestiyê teorisyenên serwertiyê di serî de Hobbes û Machiavellî wexta dewleta modern terfî dikin, ji yekdestdariya kapîtalîst re xizmeta herî girîng dikin. Li ser navê xweşhaliya civakê bi tevahiya sîlehan komkirina di yekdestî de, bi qasî ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin civak ji hêza polîtîk tê xistin, ango tê wê maneyê ku civak ji aliyê hebûna xwe ya ekonomîk ve tê şêlan. Dewlet û desthilatdarî, di tehlîla dawî de li gorî ku wê weke yekdestdariyekê tevbigerin, bi evqas sîlehên di destên wan de kombûne ti nirx û buhayê civakê nîne ku bi dest nexin. Çawa bixwazî wê şîkil bidin civakê, yê naxwazî jî wê ji holê rakin. Jixwe yê di dîrokê de qewimîne jî di vê çarçove û mînavê de pêk hatin. Qirkirinên dûrî aqilan pêk hatin.

Têgiştina dewleta netewe ya 'welêt' hê zêdetir bi pîrsgirêk e. Her çawa dibe sînorên cografî yê dixin bin serdestiya dewletê ango yekdestdariyê weke 'welatê pîroz' formalîze dikin. Ya rastî, welat dikin milkê hevpar ê yekdesdarên hevgerî û sîstema li ser dadimezrînî jî mêtîngertiyek e ku ji mêtîngeriya kolonî ya kevin gelekî kûrtir e. Berê welatekî mêtînger hebû, lê li ser 'welatê pîroz' ê dewleta netewe ya modern bi qasî hejmara yekdestdariyan cureyên mêtîngertiyê hene. Gelên kirine mêtîngê çawa ku ji sîlehan kirine, gelê 'welatê pîroz' jî bi heman awayî ji sîlehan kirine û li hemberî her cure mêtînkariyê hêza wî ya berxwedanê şikandine. Di serî de hêzên wan ên hundir, bi tevahî hebûnên wan ên çandî yê maddî û manewî qatbiqat didin ber mêtînkariyê. Jixwe wekî din mumkîn nîne ku yekdestdariyên burokasiyê yê weke girêkan di her derê de derketine bêne têrkirin.

Dîplomasiya dewleta netewe, ji bo bi dewletên netewe yê yekdestdariyên derve ne, koordînasyonê pêk bînin û ji bo şopandina karên sîstema dewletên netewe yê dinyayê, hatiye pêkanîn. Eger li derve dewletên netewe neyên naskirin, bi tenê dewleke netewe jî nikare bîstûçar saetan li ser piyan bimîne. Sedema vê di mentiqê sîstema kapîtalîst a dinyayê de veşartî ye. Rîza hêza hegemonîk nebe, hebûna ti dewleta netewe mayînde nabe. Çîroka hemûyan di deftera hegemonîk de nivîsî ye. Yê derkevin derveyî qanûnê yan wê aqûbeta Saddam bi serê wan de bê anîn, yan jî bi ambargoyan bêne îflaskirin û ji text xistin. Wer tê qebûlîkirin ku dewleta netewe wexta tê damezrandin an jî piştî, pîr baş dizane bêyî destûra hêza hegemon hebûna wê mayînde nebe. Dewletên Yekîtiya Sovyetê û Çînê jî nikarîbûne li derveyî vê pîvan û qanûnê bimînin.

Yek ji xisletên herî bingeîn ê dewleta netewe ew e, şeweyekî wê yê avabûnê heye li pêkhatinê cuda û pîrralîparêz têra xwe girtî ye. Sedema vê mirov fêhm dike. Ji ber ku di nava sînorên heyî de pêkhatin siyasî yê cuda û pîrralîparêz wê li pêşîya mêtînkariya yekdestdariyê bibin asteng û li gorî pêdiviya xwezaya xwe civaka exlaqî û polîtîk bibe pêkhateyeke cuda, nexasim jî hebûna xwe bi pêkhatinê siyasî yê demokratîk bi dest bixe, wê qada yekdestdaran gelekî dijwar teng bike. Bi vê armancê, têngînen weke serwerî nayê parvekirin, yekparetiya welat, avahiya unîter û hwd. hatine çêkirin. Meqsed nirxên welat bi gelê xwe û komên civakê re parve neke. Di têkbirina çanda manewî de jî ev bahane bi roleke bingeîn radibin. Tevî ku pîrralîparêziya demokratîk a siyasî li ser bingeê wekhevîtiya hem azadî û hem jî cudatiyê

rejîma herî di cih de ye jî weke çalakî û fikrên bi tehlûke yên neqanûnî yê 'yekparetiya welat û rejîma wê dixin tehlûkeyê' nîşan didin.

Dewleta netewe, bi nasnameya millîgirî ya gelekî bi kar tîne, di dîrokê de belkî jî nûnerê hevkarîya herî zêde yê hêza hegemonîk e. Di bin perdeya millîgiriyê de hevkarê herî dilsoz ê sîstema kapîtalîst a dinyayê ye. Ti sazî bi qasî dewleta netewe, ji hêza hegemonîk, ji hêza navendî ya kapîtalîzma dinyayê re xizmetkar û pêve girêdayî nîne. Ji ber vê karakterê mêtinkarên hundir in. Dewleteke netewe çiqasî xwe milliyetgir bihesibîne, tê wê maneyê ewqasî jî di zimeta hêza hegemonîk a sîstema dinyayê de ye. Hêza hegemonîk çarsed sal in ku dewleta netewe bi nazikî û bi destê xwe amade kiriye, şikil dayê û sîstematîze kiriye. Eger mirov vê dewletadariya netewe yeqîn bike ku dewleta herî millîgir e, wê ev bê wê maneyê ku ji şerên dijwar ên hêzên hegemonîk ên sîstema dinya kapîtalîst tiştê nehatiye fêhmîkirin.

Wexta ku em têgîna dewleta netewe analîz bikin, girîng e ku mirov bi hin mijarên din re tevlihev neke û bi vî awayî encamên şaş bi dest nexê. Ji lewra divê beriya her tiştî em têgîna dewleta netewe baş terfî bikin, bidin naskirin. Di dîrokê de dewletan bi giştî xwe weke rêxistin bi endamên xwe bi sînor dikirin û welê didan naskirin. Ango weke dewleta kadro diviyabû hev qebûl bikin, hevdu îqna bikin, mezin bikin, esilzade û heta xwedayî nîşan bidin. Bi dewleta netewe re ev nêzîkatî guherî. Bi tenê ji kadroyên dewletê re ne, ji yên welatî ji wan re digotin û hewcedarî xwe kiribûn û tevahiya civakê re destpêkirin xwe bi meznahî, bilindahî û pîroztiya xwedayê dewleta netewe pêşkêş kirin û dan qebûlkirin. Bi awayekî tevahiya civakê di nava dewleta netewe de helandin. Bûyera jêre di qefesa hesinî de girtin tê gotin ev e. Heta ev rastî neyên fêhmîkirin, mirov ne dikare dewleta netewe, ne jî modernîteyê fêhm bike. Yekemîn xusûsa bi awayekî rast fêhmîkirina dewleta netewe zehmet dike ew e, bi komar û demokrasîyê bi hev re têne nirxandin. Dewleta netewe komar nîne û herweha bi felsefeya komarê, saziyên wê yên bingehîn û rêveçûna wê re dijber û ne li hev e. Dewleta netewe înkara komargeriyê ye. Fikra "Dewleta netewe ya navendî nebe demokrasî û sosyalîzm nabe" xwe xapandineke gelekî mezin e, û di nava çepgirî de hê bi bandor e, û sedûpêncî salan fikra fermî ya sosyalîzma pêkhatîbû. Encamên xeternak ên vê yekê, nexasim li Elmanyayê di serî de Rosa Luxemburg di têkçûna gelek sosyalîst û demokratîk de hat dîtin; di jihevdeketina sîstema sosyalîzma pêkhatî de pêk hat. Bi qasî bi vî awayî xapîn ti xapandinê zirar nedaye demokrasî û sosyalîzmê. Komar û demokrasî li dijî yekdestdariya dewleta netewe bi tenê bi pêkhatinê siyaseta demokratîk ên pîrralîparêz dikarin bigihîjin maneya xwe ya rastî. Hingê jiyaneke pêkve di nava cudatiyan de û welatparêziyeke manedar dikare bi rejîma siyaseta demokratîk a pîrralîparêz a komara demokratîk pêk bê.

Dewleta netewe, bi hegemondariya îdeolojîk a xistiye nava civakê çar formên sereke yên diyar di nava hev de û bi awayekî pevkirî bi kar tîne û xwe ji vê paşve nade. Forma îdeolojîk a bingehîn a dewleta netewe milliyetgirî bi temamî bi cewherekî dînî hatiye nixumandin. Dewleta netewe çiqasî kapîtalîst modernîst be, milliyetgirî jî ewqasî dînekî modernîst e. Weke dîne civakî yê felsefeya pozîtîvîst hatiye amadekirin. Welatperweriyê weke xwezaya civakî, divê mirov weke dijberê civaka netewe bifikire. Di vê çarçoveyê de milliyetgirî îdeolojiya herî antî-netewe ye. Neteweya diyardeyeke demokratîk e, bi milliyetgiriyê xistina wê ya bin hegemondariya îdeolojîk a kapîtalîst ji yekdestdariyên mêtinkariyê re xizmeta herî mezin e. Tevahiya neteweyê heta dawiyê bike milk û mêtîngeha hevpar a yekdestdariyên hevgirtine (yekdestdariyên bazirganî, pîşesazî, finans û desthilatdariyê). Nexasim vê fonksiyona xwe di bin perdeya herî pozîtîvîst millîgir a dînî de bi cih tîne. Milliyetgirî weke dîne dewleta netewe, ji vî alî ve herçiqasî bi nakok xuya bike jî esas xwe bi du fenomenên (diyardeyên) heman tişt in, nîşan dide.

Dewleta netewe, dîn jî weke rûesma beriya modernîteyê bi îdeolojiya milliyetgir re di zikhev de bi kar tîne. Sedema vê jî bandora dînan a li ser civakan hê bi hêz e. Nexasim Îslam di vê mijarê de hê gelekî zindî ye. Lê rûesma dînî bi awayê modernîte bi kar tîne êdî ew dîne berê nîne. Çi bi rewşa xwe ya radîkal, çi jî bi rewşa xwe ya nerm, dîn ê di modernîteyê de ketiye xizmeta dewleta netewe, ji fonksiyona xwe ya rastî ya civakî hatiye qutkirin (rola wî ya mezin di civaka exlaqî û polîtîk de) û bi rewşa wî ya xesandî tê pêşkêşkirin. Rola dîn a di civakê de bi qasî ku dewleta netewe destûrê didiyê ye. Asteng û kelemên dijwar li pêşiyê tê danîn da ku fonksiyona xwe ya erênî di civaka exlaqî û polîtîk de dewam neke. Di vê mijarê de laîktî di serê astengiyên behskirî de tê. Ji lewra divê mirov matmayî nemîne ku car bi caran di navbera

herduyan de têkoşîn ji nişkê ve pêk tên. Dewleta netewe bi temamî destê xwe ji dîn nakişîne, ev tevî giraniya mezin a dîn li ser civakê, ji ber avahiya dîn a bi hêsanî rê dide were bi karanîn û milliyetgirîbûna wî ye. Carnan dîn bi xwe bi rola milliyetgiriye radibe. Li Îranê Şîtiya di piyaseyê de sîleha herî bi hêz a hegemonîk îdeolojîk a dewleta netewe ya Îranê ye. Şîti mînaka herî pêşdebirî ya dînê milliyetgirî bûye. Mînakên wê gelek in. Li Tirkiyê jî Sunnîti bi sînor be jî herî zêde nêzî milliyetgiriye ye, û bi hêsanî dikare bibe îdeolojiya dînî.

Dewleta netewe ji bo mêtinkariya yekdestdariya yekbûyî ya çar qatî (yekdestdariya bazirganî, finans, pîşesazî û desthilatdarî) ku girtiye ser xwe, pêk bîne, bi tenê şeweyê herî xeternak ê zorê bi karanîna faşîzmê qîma xwe nayne. Herî kêm bi qasî zora rejîma faşîst a sîstemîk, bi karanîna çar îdeolojiyên pevkirî yê hegemonîk ferz dike. Bêyî hegemondariya îdeolojîk rejîma faşîst nikare dewam bike.

Dewleta netewe ya modern bi rêbaza gerdûnparêz, rast, pêşdebir û vebirî (têgihîştina rêbaza li alternatîf û îhtîmalan girtî) dixwaze mirovê homojen (tek tîp), civaka kerî û girseyê ava bike. Modernîteya demokratîk jî bi rêbazên pirralîparêz, îhtîmalnas, li alternatîfan vekirî û dike civaka demokratîk berbiçav bibe, dihêle were dîtin, bersivê bide. Bi avahiya xwe ya ekonomîk a tesarufê dide destê koman, li pêkhatin siyasî yê cuda vekirî ye, pirrçandî ye, li yekdestdariyan girtî ye, bersiv dide pêdiviyên bingehîn ên civakî yê ekolojîk û femînîst û alternatîfa xwe pêşde dibe. Li dijî dewleta netewe ya modernîteya kapîtalîst, alternatîfê siyasî yê modernîteya demokratîk Konfederalîzma Demokratîk e.

B- Pêşketina Netewe, Diyardeya Netewe

Wexta ku civak weke civaka komin a destpêkê, civaka dewletê û civaka demokratîk di nava xwe de tê dabeşkirin, ev bi pirsgirêkên rêveberî û çînîbûnê re têkildar e. Dabeşbûna di çarçoveya rastiya netewe de zêdetir bi bûyerên siyasî, huqûqî, çandî û ziman diyar dibe. Ne bi tenê şeweyekî netewe, mirov dikare behsa şeweyê gelek neteweyan bike û ev manedartir e. Ne neteweyên li ser heman hîmî avakirî, lê belê mumkin e ku mirov behsa yê li ser hîmên gelekî ji hev cihê avabûne, bike.

Em wexta hewl bidin maneyê bidin kategoriya netewe, diyardeyeke giştî ya civakî heye ku divê mirov timî li ber çav bigire. Dema em wê li ber çav bigirin em ê karibin jê gelekî hîn bibin. Di serî de klan bi tevahî komên mirovan pirsgirêka wan a 'ew bibin ew' heye. Ango ez civakek an jî komeke çawa me? Fena ku nasnameya xwe dixe ber lêpîrsînê. Çawa ku her mirovek navek û pênasekî xwe heye, ji bo civak an jî koman meseleya nav û nasnameyan jî ji pêdiviyekê wêdetir mecbûriyet e. Pir ziman, pir çand, pir siyasat û pir huqûq mumkin in. Lê ev rewş divêtiya nav û nasnameyê ji holê ranake. Neteweyeke bi du ziman, çand, siyasat û huqûqê dibe ku hebe; lê ev jî pêdiviya bi nav û nasnameyê ji holê ranake. Ji bo bi hev re man û jiyana pir nasname û rengên cihê, hîlbijartina rêbazên rast hewce dike. Jixwe wekî din jî civak pêk nayên û nikarin bîn rêvebirin.

Klanek xwe bi totemekê îfade dike û ev yek jî nîşan dide û piştrast dike ku ev rastî çiqasî kevn e. Ji bo totem, mirov bi awayekî besîd dikare bibêje ku nasnameya klanê ye. Mirov vê têkiliyê dikare hînê jî li cem hin klan û qebîleyanbibîne.

Civaka Sumeran xwe bi nasnameya perestgehê îfade dikir û bi vê jî têkiliya di navbera bawerî û navlêkirinê de nîşan dida. Perestgeh formeke tevna têkiliyan e. Ji bo civak maneyê bide xwe, gihîştîye asteke analîtîk. Wexta mirov li tevahiya têkiliyên di perestgehê de binêre, ango li nasnameya wê binêre, têrê dike ku mirov bi giranî wê civakê nas bike. Perestgeha bajêr, xweda û xwedawendên bajêr, gelek nîşaneyan didin me ku civak xwediyê çiqas hêzê ye û xwediyê kîjan têgînan e. Hînê jî gelek qîmetê bi mekanên pîroz didin, ev jî ji ber nîrxê nasnameya wan e. Di dînen yekxwedayî de nasnameya civakê dîn û xwedê bi xwe ne. Civakeke bê dîn, dînekî bê civak kes nikare tesewir bike. Weke encama vê têkiliyê mirov dikare dîn û xwedayê wî, weke bûyera serwextbûna civakê li hebûna xwe bi nav bike. Ji bo mirov civakên Îslamî nas bike divê mirov binêre çendîn li têngîştina dînî serwext bûne. Atîna û Roma bi serê xwe nasname ne. Ez behsa serdema antîk dikim. Welatîbûna Atîna û Romyê nasnameyeke neqane bû. Bi hêsanî nedidan her kesî. Ev jî dibe nîşan ku bajar çiqasî xwedî şexsiyet û rûmet e. Nasnameya Grek û Îtalîk hînê gelekî pîrnîsî û bintûte ye.

Rojhilata Navîn wê qewmîyeta tirk û ereb bi ihtimaleke mezin hînê pirnisîbûyaLi Ewrûpaya di serdema navîn de belavbûna Xiristiyantîyê bi giranî bi pêşketina qewmî re di zikhev de pêk hatiye. Têgihîştina qewmê hevpar mîna li cem komên qebîleyên berê li cem qebîleyên Tirk û Ereban jî çawa hat dîtin gelekî qels bû. Xiristiyantî beriya modernîteyê di têgihîştina qewmî de bi roleke tesîrê bike rabûye. Ango civaka çûyê ji wan re negotiye 'Hûn Fransewî ne, yan jî Elman in'.Lê bi heman têgihîştina dîni nêzî tevahiya qebîleyên Elman û fransî bûye û di çarçoveya nasnameya hevpar de ji bo pêşketina qewmî bûye gavavêtineke mezin. Gava duyemîn jî pêşketina siyasî ye ku bi awayê qraltiyan pêk hatiye. Di qebîleyan de ji bilî dînen wan ên hevpar qraltiyeke wan a hevpar jî pêk hatiye û ev yek bûye gavekî mezin ku ber bi netewebûnê ve buriye. Ev rewş ji bo Franseyê xweser e.

Bi pêşketin û xurtbûna bazarê re tîkiliyên civakî zêde bûn û bi vê re em dikarin behsa çêbûn û derketina netewe bikin. Li Ewrûpayê derketina neteweyan destpêkê li gorî vê modelê pêk hatiye. Li gorî vê yekê netewe; têgihîştina qebîleyê + têgihîştina dîni + otorîteya siyasî ya hevpar + tevahiya tîkilî yan jî diyardeyeke civakî ye ku li dora bazarê çêdibe. Mirov ji vê re bibêje civaka netewe belkî manedartir be. Netewebûyîn û dewletbûyîn heman tişt nînin. Mînak Qraltiya Franseyê hilweşe jî weke neteweya Franseyê wê bimîne û hebûna xwe dewam bike. Eger mirov netewe bi terîfeke giştî bi komên çand û ziman ve girê bide belkî mirov karibe bêtir jê hîn bibe. Lê eger mirov bibêje bi tenê bi çand û ziman netewe diyar dikin wê ev yekê bibe nêzikbûneke gelekî kêmtir û teng. Gelek çavkanî hene ku netewe û netewebûyînê pêk tînin. Diyardeyên weke siyasî, huqûq, şoreş, huner, nexasim wêje, muzîk, bazara ekonomiyê hemû di netewebûyînê de rol digirin. Tîkiliya neteweyan yekser bi sîstemên siyasî û ekonomîk re nînin. Dikarin tesîrê li hev bikin.

Netewe mijarek e ku têra xwe şilo ye. Ji lewra gelekî girîng e ku mirov der heqê vê mijarê de hişyar û bi tewazun be. Civakên roja me ya îro bi piranî civakên netewebûyî ne. Divê mirov netewebûyînê weke rewşeke xwezayî ya civakê bifikire. Tevahiya dîroka şaristaniyan netewe weke krîz bi tenê di sîstema kapîtalîst de qîmeteke xwe ya mezin çêbûye. Ya rastî, li ser navê netewe spekulasyonên xeternak ên ku hatine derxistin, felaketên mezin amade kirine.

Pir zêde destnîşankirin û balkişandina ser hêmanên ku neteweyê pêk tînin destpêka felaketane. Eger em mînak bidin, em ê bibêjin; tîkiliya di navbera netewe û siyasî de hêmana sereke ye ku di pêkhatina îdeolojiya milletgiriya de rol digire. Rawestgeha dawî ya siyaseta neteweyî wê desthilatdariya faşîzmê be. Netewetiya wêje, dîni û ekonomî sor dike wê heman encamê bide. Yekdestiya kapîtalîst li ser navê çareserkirina krîzan, rêya herî hêsan hildibijêre û bi tevahî hêmanên netewe pêk tînin ango ekonomî, dîni, huqûq, huner, spor, dîplomasî û li ser navê welatparêziyê çî hebe bi netewebûyîneke xurt digihîne yekparebûneke bi rêkûpêk û bi vî awayî faktoreke bi tenê ya civakê nahêle ku neke desthilatdar û li gorî her neteweyî dikare bihesibîne ku ew ê herî xurt e. Encamên vê gelekî bi tehlûke û xeternak bûne. Ewrûpayê veguherandine gola xwînê, li tevahiya dinyayê rê li ber şeran û encamên di dîrokê de nedîtî vekirîye. Ev çalakî netewebûyîn nîne; ev dîndarkirina neteweyê ye. Ev jî dîni milletgiriya ye. Bi awirê sosyolojîk milletgirî dîni e. Dîni bi xwe jî ji ber ku tehlûkeya qewmîyêgiriya dînanin, bûne xwedî helwesteke hevgerî û enternasyonalîst ango helwesteke ummetparêz. ye.

Ji bo neteweyan modela herî kêrhatî modela neteweya demokratîk e. Pir girîng e ku mirov fêhm bike, di mijara netewe de civaka demokratîk di warê çareserkirinê de ew civak e ku dikare vê modelê pêşde bibe. Netewe, herî baş dikarin di sîstema civaka demokratîk de çêbibin û pêş bikevin.

C- Binavkirina Dewletê

Di dîrokê de û di roja me ya îro de têgîna dewletê têgîna herî zêde hatiye bikaranîn e. Lê dîsa têgîna herî kêmtir tê naskirin û binavkirin e. Têgînek e ku di nava tariyên kûr de hatiye hiştin. Der barê dewletê de cehalet û nezanîneke mezin heye. Bûyîna di nava dewletê de bi rizgarbûna ji tevahiya pîrsgirêkan re yek tişt tê dîtin. Jixwe gavek ji vê jî wêdetir dewlet weke dewlet-xweda tê tesewirkirin.

Têgihîştineke hûrûkûr a sosyolojîk wê nîşan bide ku tevahiya dîroka şaristaniyê xwedayetî û dewletdarî di zikhev de pêşketine. Fonksiyona rahîb a di dewletbûyînê de sedema bingeîn a dizikhevdebûna dewlet-xwedê de ye. Rewşeke balkêş, di mîtolojiya Yewnan de (versiyona

sêyemîn a mîtolojiya Sumeran) cihêkirina ji hev a mirovtî û xwedayetiye ye. Hesiodos di sîstema panteonê ya ku bi asta têngihîştina xwe çêkirweke ku têngilîdanîna xweda bi mirov re qedexe kiribe, xuya dike, şerm dibîne. Bi israr têngiliya xweda-xwedawendan weke kastekê digire. Eger em di çarçoveya ravekirina li jor de dewleta netewe ya ku Hegel bi Napolyon dayî destpêkirin û weke 'daketina xwedê ya rûyê erdê' destnîşan kir û dîsa di şexsê Napolyon de ew weke 'meşa xwedê' simbolîze kir, bibînîn, em ê karibin gelekî jê hîn bibin. Dewleta netewe, şêweyê herî dawî yê dewleta xwedê ye. Di heman demê de şêweyê herî bi tehlûke yê dewletê ye.

Şîroveya zanistî ya sosyolojîk jî hînê nû hewl dide vê kulmoza têngiliyan (dewletê) bi nav bike. Haya min ji gelek binavkirinên dewletê heye. Dubarekirina klîşeyên demeke dirêj hem di kampa sosyalîst, hem jî di ya lîberal de hatine jiberkirin hînker nînin. Beriya her tiştî divê ez diyar bikim ka dewlet çi nîne.

a- Bêdengkirin an jî di tewazunekê (Status) de hiştina şerê çînî nîne. Weke amûrekî zextê yê çînî tê binavkirin û ev yek weke aliyê wê yê zêdetir derdikeve pêş tê nîşandan, lê ev têngin pêşde nabe.

b- Rakirina ji holê ya rewşa kaosê nîne. Îdeyên wê yê der barê ewlekarî û nîzamê de ji rastiyê dûr in.

c- Qada çareserkirina pirsgerêk û hedefan hîç nîne. Berevajî platformek e ku pirsgerêkan dike kangren, dixê krîzê û wan dewam dike.

d- Têngiliya wê ya bi pîrozti û xwedatiyan re bi tenê mîtolojîk û îdeolojîk e.

e- Weke hêza rêveber û pêkhêner a çand, dîn û netewe ti tiştî îfade nake.

Di çarçoveya maneyeke teng de mirov dewletê weke yekdestdariyeke ekonomîk a li ser berhemê zêde û nîrxê zêde avabûyî bi nav bike zêdetir raveker e. Eger em bi formulasyoneke hişkeber îfade bikin, em ê welê bibêjin; DEWLET = BERHEM Û NîRXÊ ZÊDE + AMÛRÊN ÎDEOLOJÎK + AMÛRÊN ZORÊ + HUNERA RÊVEBERIYÊ. Em dema dewletê di nava tevahiya pêşketina wê ya dîrokê de bigirin dest, em ê bibînin ku ev hêman hemû li ser kar in. Ji bilî van hêmanan an jî faktorên ne weke yekparetiyê, ne jî yek bi yek amûrbûnê mîna dewletê binavkirin, dikare derfetê bide ji bo guloka têngiliyan a bi navê dewletê ji hev derxîne.

1- Gotina dewlet desteserkirina berhemê zêde ye, rast e, lê binavkirineke gelekî kême e.

2- Ji aliyê îdeolojîk ve bi awayekî xwedayeti, pîrozti yan jî weke siya xwedê ya li rûyê erdê (zîllûlah) û şewegirtina wî bi awayekî berçav dîtin, ji kiras lêkirina îdeolojîk a li her cure zordariyê wêdetir, ti encamê nade.

3- Mirov dikare ji dewletê re bibêje zordarî ye, lê ev gotin hêmanên din di nava xwe de nahewîne, ji lewra pêşhukmekî exlaqî ye ku qîmeta wê ya zanistî gelekî kême e.

4- Têngihîştinên ku dewletê weke hunerê rêveberiyê û îdarekirinê şîrove dikin, herî kême bi qasî şîroveyên exlaqî hêmanên din ên dest ji wan nabe ji nedîtî ve tînin, rûyê dewletê yê rastî vedîşêrin û ji lewra jî şîroveyên bi tehlûke ne.

Bêguman her hêmanê hat diyarkirin di hebûna dewletê de cihekî xwe yê girîng heye, lê her yek ji wan bi serê xwe nabe ku weke dewletê bêne binavkirin. Şîroveyên di vî warî de tînin kirin, hin ji wan hin hêmanên dewletê pêk tînin derdixin pêş û bi vî awayî yek ji ya din cihê dibê.

Mirov dikare dewletê bi awayê ku di tevahiya dîrokê de tînin li gorî dabêşbûnên wê tasnîf bike.

a- Li gorî çînen civakî yê ku berhem û nîrxê zêde ji wan tînin vedidîzin:

1- **Dewleta Koledar:** Şêweyekî dewletê ye ku mirov ne tenê bi keda xwe bi tevahî hebûna xwe bi efendiyan xwe yê dewletdar û dewletê ve girêdayî ne û bi nanozîkê dixebitin. Şêweyê bîngêhîn ê mêtinkariya serdema pêşî yê şaristaniyê ye.

2- **Dewleta Feodal:** Şêweyek e ku koletî bi sînor hatiye nermkirin. Cihêtiya serf ji koleyê kevn mafê wî yê malbat avakirinê ye. Herçiqasî di pratîkê de bicihanîna wê zor be û bi gelek şertan ve hatibe girêdan jî ji ber ku derfet daye berhem û nîrxê zêde şêweyekî dewletê ye ku di şaristaniya serdema navîn de hatiye ceribandin.

3- **Dewleta Kapîtalîst:** Şêweyekî dewletê ye, xwe dispêre çîna civakî ya keda karker li keda bazarê weke mal difiroşe. Jêre şêwe gotinê pir li cih nîne, mirov jêre bêje beş an jî avahî durist e. Dewleta serdema şaristaniya kapîtalîst e.

b- Şêwezêkî din ê dabêşbûnê der barê hebûna etnîk a beşê rêveberan de ye:

1- **Dewleta Rahib:** Ji ber ku ji aliyê koma rahiban ve hatiye damezrandin bi vî navî tê hildan. Têgînên weke perestgeh, dewleta pîroz an jî dewleta xwedê di nava kategoriyê de cih digirin.

2- **Dewleta Xanedan:** Li gorî xanedanê di rêveberiya wê de cih digire tê binavkirin. Mirov dikare jêre bibêje dewleta ezbet û silaleyana e. Şêweyekî dewletê yê rêveberiyê ye ku di tevahiya serdemên şaristaniyê de û heta di nava dewletên roja me ya îro de jî gelekî bandora xwe heye. Dewletek e ku ji koma malbat an jî xanedanekî pêk tê.

3- **Dewleta Qewm an jî Eşîrê:** Dewleta ku zêdetir di bin bandora qewm an jî eşîrê de ye. Nexasim di serdema navîn de wexta têgihîştina qewm an jî eşîrê pêş dikeve xwe nîşan dide. Dewleta li cem gelek dîn û qewmên weke Xiristiyana, Îslama, Cihû, Hind, Çîn û hwd. dikarin di nava vê de bêne binavkirin. Di vir de dîn bi rola qewmkirinê radibe.

4- **Dewleta Neteweyî:** Di bingehê wê de civakên netewebûyî hene. Di çarçoveya maneyeke teng de dewleta serdema nû ye. Ne bi tenê serdema kapîtalîst, serdema demokratîk jî wê dixê bingehê xwe yan jî ya rastî rewşa dewletê ya welê ye ku pêre di çarçoveya dewlet + demokrasiyê de li hev dike û bi vî rengî di rêveberiyê de rol digire. Wexta herdu bi hev re dibin, ango rejîma dewlet + demokrasiyê bi hev re dimeşe jî mirov dikare jêre bibêje dewleta neteweyî. Ji dewleta netewe cihê ye. Ji ber ku di dewleta neteweyî de gelek netewe dikarin cih bigirin.

5- **Dewleta Netewe:** Di nava wê de neteweyeke bi tenê heye. Bi tevahî endamên netewe li ser hîmekî milletgiriya dînî xwe bi dewletê re yek dihesibînin. Weke dewlet û netewe bûbin yek. Şêweyê bingehîn ê dewleta şaristaniya kapîtalîst e. Dewleta faşîst di heman demê de ji dewleta netewe re dibêjin. Di demên li dijî şoreşan an jî rejîmên krîzê yên domdar de di kapîtalîzmê de reng digire. Mirov herduyan nikare ji hev bike.

c- Şêwazekî din ê dabeşbûnê jî di warê neqandin û tayînkirinê de ye, ango ji bav derbasî kur dibe yan jî bi zorê diçe serê rêveberiyê:

1- **Dewleta Monarşîk:** Kesek weke sembol rêveberiyê temsîl dike. Di vir de dewlet û rêveber dibin yek. Ev rêveber dikare monark, qral an jî împarator be. Dibe ku ji bav derbasî kur bibe yan jî dibe ku bi darê zorê derbasî îdareya monarşiyê bê kirin. Di tevahiya serdemên şaristaniyê de ev hatiye dîtin. Ev yek di heman demê de qelsiya bisazîbûna dewletê nîşan dide.

2- **Cumhûriyet:** Koma sereke ya rêveberiyê bi hilbijartinê diçe ser kar. Kesek jî dikare were hilbijartin, hezar kes jî ev girîng nîne. Girîng be jî cewher naguherîne. Carnan cumhûriyet û demokrasî tê tevlîhev kirin. Ev şasiyeke mezin û bi tehlûke ye. Cumhûriyet şêweyekî dewletê ye. Hilbijartin, ji bo rêveberiyên saziyên dewletê yên bi awayekî xurt hatine saz kirin, tê kirin. Naxwe weke rêveberiya gel ji bo demokrasiyê nayê kirin. Demokrasî sistemeke pir cihê ye. Şêweyekî rêveberiyê ye ku di şêwazê dewletê de nîne. Hemin saziyên demokrasiyê jî hene. Ji bo van saziyan jî hilbijartin tê kirin. Lê dewlet û demokrasî weke cewher ji hev cihê dibin. Marksîst jî di navê de bi tevahî entelektuelên ronakbîr ev rewş tevlîhev kirine. Li cem Lenîn jî tevlîhev kirin heye. Di navbera şaristaniyên fermî yên kakilê dewletê pêk tînin û rewşa demokrasiyê de cudahiyan xisletan heye.

Ji lewra girîng e ku mirov rêveberiya demokratîk û rêveberiya dewletê (li cem herduyan hilbijartin bibe nebe) tevlîhev neke. Jixwe dewlet weke esas rûresmeke rêveberiyê ye. Rêveberiyeyeke sazîbûyî ye ku xwe dispêre hezar salan. Fonksiyona hilbijartinê di rêveberiyê de gelekî bi sînora e. Ya rastî, ya bi hilbijartinan dibe ew e ku KLÎKÊN YEKDESTDAR ÊN CURBICUR DI NAVA DEWLETÊ DE (klîka yekdestdar a cotkariyê, klîka yekdestdar a bazirganiyê, klîka finansê yan jî îndustiriyê û hwd.) li gorî rewşa xwe ya hêzê yek serdestî ya din dibe. Kîjan klîk xurt be ew tê hilbi-jartin. Naxwe rewşek e ku bi navê demokrasiyê yan jî serketina demokrasiyê li naverastê tineye.

1- **Dewleta Cotkar:** Wexta ku ev dewlet cara pêşî hat damezrandin weke rêveberiyeyeke berhemê zêde yê cotkariyê desteser bike xwe bi rêxistin kir û ji lewra jî mirov fêhm dike ka çima bi vî navî hatiye hildan. **Dewleta Bazirgan (Dewleta Merkantilîst)** : Dewletek e ku bi rêya rêxistiniya bazirganiyê berhem û nirxê zêde bi rêbaza vedizîna desteser dike. Mînak di dîrokê de dewletên Asûr û Fenîkeyê ji vî cureyê dewletê ne. Di roja me ya îro de hînê jî dewletên klîka wan a bazirganiyê bi hêz, hene.

2- **Dewleta Finansê:** Dewleta ku xwe dispêre hêza pereyan. Ji bo vê em dikarin Swîsreyê mînak nîşan bidin. Ji vê jî girîngtir, ji ber ku serdema dawî ya global a kapîtalîzmê weke serdema finansê jî tê qebûl kirin, mirov dikare bibêje; di roja me ya îro de klîka finansê ya malî û

yekdestdariya wê di nava tevahiya dewletan de bi hêz dibe û li ser rêveberiyê dibe xwedî hêzeke diyarker.

3- **Dewleta Îndustriyê:** Di sedsala 18. de bazirganên mezin (merkantîlîzm), di sedsala 19. de sanayîvan (îndustriyalîzm), ji sedsala 20. heta roja me ya îro bi giranî maliyevan (finansvan) klîkên bingehîn ên yekdestdar in, di nava dewletê de hêlîna xwe çêkirine. Guloka têkiliyan a jêre dewlet tê gotin, ya esas ji aliyê van klîkan ve tê rêvebirin.

d- Weke şeweyekî dabeşkirinê yê balkêş; ji bo sergirtin û veşartina yekdestdarên dewletên kapîtalîst bi rola amûrekî îdeolojîk ê sergirtin û veşartinê radibin, weha binavkirinên sexte yên dewletê hene. Bi van dewletên sexte dikin ku dewlet nabe êdî were binavkirin. Ev modelên qaşo dewletê ji avahiyên îdeolojîk pêk tên. Ji lewra mirov van modelan di ber çav re derbas bike, heye ku mirov ji wan hîn bibe. Ji ber ku atmosfera rojane bi van têgînan hatiye dagirkirin.

1- **Dewleta Lîberal:** Têgîna populer a îdeolojîk a ekonomîvan-polîtîkvanan e. Wergera vê; dewleta azad e, lê têgîna azadî û dewletê bi ti awayî li hev nakin, berevajî û dijberê hev in. Dewlet bi xwe tê maneya bisnorkirina azadiyan. Tevahiya dîrokê yek ji pirsgerêkên mezin; li hemberî dewletê parastina mafên kom û kesan e; ev têkoşîn di serê şerên huqûqî û siyasî yên bingehîn de hatiye. Her weha weke dewleta herî kêr li ekonomiyê mudaxele dike tê binavkirin. Lê ya rastî, dewlet tenê dikare bi yekdestdariya li ser aboriyê hebe. Ji lewra gotina 'dewleta herî kêr mudaxele dike' gotineke beredayî ye. **Dewleta Sosyalîst:** Dewlet herî kêr bi qasî bi demokrasiyê re bi sosyalîzmê re jî li hev nake û dijhev in.

Gunehê herî mezin ê oportunîzmê ye ku dewleta ji tevahiya klîkên yekdestdar ên mezin ên ekonomîk ên dîrokî pêk hatî weke rejîma wekhevîyê bi sosyalîzmê re tevlihev kiriye. Diyardeya em behsa wê dikin weke 'Sosyalîzma firewnan' jî tê binavkirin û di roja me ya îro de berdêla vê gotinê dewleta sosyalîst e. Ji ber ku bi awayekî êşkere şeweyekî dewleta kapîtalîzmê ye bi proto-faşîzmê re jî gelekî têkildar e: ji lewra di sosyalîzma pêkhatî de berdêla dewleta netewe (faşîzm) tê. Dewleta netewe hem karektera rastî ya lîberalîzmê û hem jî weke sosyalîzma pêkhatî (sosyalîzma dewletê) karektera rastî ya sosyalîzmê ye, ji lewra gelekî girîng e ku mirov têkiliya wê bi faşîzmê re (di çarçoveya otorîtarîzm û totalîtarîzmê de) binirxîne û bi vî awayî mirovê karibe ji vê gelekî hîn bibe. Mirov dewleta lîberal û civakî yan jî sosyalîst di riya ber bi faşîzmê de weke pro-faşîzmê binirxîne, mirovê karibe gelek tiştan jê hîn bibe.

2- **Dewleta Faşîst:** Têgînek e ku zêde maneya wê nîne. Di cewher de dewleta netewe û faşîzm yek in. Entelektuelên xwe lîberal û sosyalîst dihesibînin, faşîzmê mîna îstîsnayekê û fena tişteki li derveyî sîstema kapîtalîzmê bi nav dikin, ev yek bi rastî belengazî û perîşaniya wan a herî mezin e. Kapîtalîzm, dewlet û şaristaniyê weke dewleta netewe, ango her tim faşîzmê li ber derî digire û bi awayekî sistematîk vê îfade dike. Faşîzm rêzik û pîvan in, bi avahiya demokratîk a ku îstîsna ye re lihevkin e!

3- **Dewleta Demokratîk:** Me gelek caran diyar kir ka çima dewlet demokratîk nabe. Dewlet ji demokrasiyê ji aliyê zêhnîyet, pêkhatina civakê û şewazê rêveçûn û cewher ve cihê ye ji lewra dewleta demokratîk nabe. Di tevahiya dîrokê de weke faktoreke bingehîn, lê di roja me ya îro de ji ber ku şaristaniya kapîtalîst her diçe krîza wê ya pêkhatinê mezin dibe dewlet, neçar dimîne bi sîstema şaristaniya demokratîk re li hev bike. Ango dewlet bi serê xwe nikare rêve bibe. Hatiye rewşeke wisa ku bi hêzên demokratîk re ji neçarî rêveberiyê hevpar bimeşînin. Ji lewra lihevkinin mumkin in. Di dîrokê de jî gelek mînakên vê hene. Şeweyê wê çî dibe ew dizaneeger dewlet bi avahî û prensîbên demokratîk re li hevpariyê bigere û pêre şirkatiyê deyne, mirov dikare bibêje ev dewlet li demokrasiyê vekiriye û têgîna dewleta demokratîk manedar bibe. Li gorî min binavkirina viya ya herî rast dewlet + demokrasî ye. Min berê diyarkiribû ku yek ji wezîfeya rojane (lezgîn) a felsefeya siyasetê ew e ku divê li ser şeweyên dewletê raweste. Ji ber ku bi mentiqê klasîk êdî civakên roja me ya îro mumkin nîne bêne rêvebirin. Bi vê sedemê rêxistinên civaka sîvîl ketine dewrê lê têrê nakin. Rewşa heyî ya van rêxistinên civaka sîvîl nîşan dide ku nikarin valatiya di rêveberiyê de tijî û parve bikin.

Avahiyên civaka demokratîk ên xwe bi awayekî radîkal rêxistinîkirî û saziyên dewletê yên berdarkerî dikarin li hev bikin û ev bi tenê weke rêya derketina ji nava pirsgerêkan xuya dike. Eger di qonaxa dîrokî ya heyî de (kes nikare texmîn bike ku wê çend salan dewam bike) were gotin şaristaniya demokratîk bi tena serê xwe yan şaristaniya kapîtalîst bi tena serê xwe yan jî sîstema sosyalîst bi tena serê xwe dikare bibe rêya derketina ji nava pirsgerêkan, divê em bi bîr

bixînin ku gotinên bi vî rengî bi pratîkên bi gewde bûne encamên trajîk dane û îflas kirine. Ya bi bin dikeve civaka mirov e. Bi tenê temenê êş, xwînrijandin û mêtinkariyê tê dirêjkirin. (Ev mijar ê di Sosyolojiya Azadiyê de bi berfirehî wê bîn guftûgokirin.)

Weke encam em dikarin bibêjin; weke şaristanî û kakila dîroka şaristaniyê dewletê heta roja me ya îro xwe zêde kiriye û hatiye. Bi şêweyên bê hêjmar re li hev kiriye, timî xwe kamûfle kiriye û ji bo vê bi hostayî hewl daye. Di serdema şaristaniya kapîtalîst de tevî berevajîkirinên îdeolojîk hemûyan cara pêşî ye ku şens û derfet heye, dewlet di çarçoveya fonksiyona xwe ya rastî de were binavkirin. Ev binavkirin di encama hewldanên mezin ên zêhnî û çalakî de destketiyeke manedar a têkoşîna li dijî kapîtalîzmê ye. Li vir pirsgirêka dijwar ew e ku di çarçoveya rohniya vê binavkirinê de bi şêwe û naverokên manedar (bi rêxistin û çalakiyan) serketin û pêşketina şaristaniya demokratîk hînê mezintirkin û mayindekirin e.

D- Îdeolojiya Şaristaniya Kapîtalîst (Modernîte) û Dînîkirina Wê

Şaristanî li ser hîmên avahiyên îdeolojîk û di demên dirêj de pêk tên. Pirsên weke 'Gelo pêşî çanda maddî tê yan jî çanda manewî piştî pêş dikeve?' ji bilî tevlihevkirina mijarê pêve ti maneyê îfade nakin. Di xwezayêke cihê de be jî dualîteya çanda maddî-manewî jî bi roleke bi heman rengî radibe. Ev, ne li dijî hev in, bandorê li hev dikin û hev temam, têr dikin. Hevdu cihêwaz dikin û diwelidînin. Her parçik an jî çanda maddî bi rêvekirin û livandina pêlokekê hêmanekî çanda manewî pêk tîne, hêmanekî çanda manewî û pêlokek jî hêman û parçikekî maddî pêk tîne. Bi giştî di sîstema şaristaniyê de ji rêderketina zêhnekî analîtîk heye. Ev jî ji ber sîstema wan a bi avantaj a ku ava kirine: bi rêzikên naguher in, bi qanûnên her kes divê guh bide wan, pêşdetirî û ebedîbûna xwedayan, mukemeliyeta mûtleq û îdealan, demborîbûna fenomenan, cewherê naguhere û şêweyê bi ber bayê dikeve diçe dualîteyên afirandî ne, ji bo ku berjewendiyên xwe sîstematîze û mayînde bikin. Ev, helwestek e ku bi diyalektîka pêkhatina gerdûnî re çep dikeve.

Di civakê de guftûgoyên li ser avahiyên jêr û jor têkiliya xwe ji nêz ve bi van avahiyên jirêderketî yên avahiyên şaristaniyê re heye. Hegel sîstema xwe berê pêşî ji avahiya jor ango ji huqûq û dewletê dest pê dike. Çawa ku sîstema gerdûnî jî bi mejiyê mutleq (Geist) dide destpêkirin. Marks jî berê pêşî cih dide têkilî û hêzên hilberînê ku wan weke avahiya jêr bi nav dike. Herçiqas ew bibêje 'Min ew li ser lingên wê danîn' jî Hegel jî heman mentiqî parve dike. Ew jî çi ye? Dibeje; yek hêmaneke bingehîn e, ya din jî duyemîn e, yan jî ya diyarkirî ye. Ev mentiqekî çor ê cihêkirina ji hev a obje û sêbje ye. Herçiqasî berevajiyê wê îdea bikin jî zêhniyeta şaristaniya kevn dane dewamkirin. Tê pirsîn çima sosyâlîzma Marks bi ser neket, bersiva wê di vê mentiqê de veşartî ye. Hem binavkirina wî ya ekonomiyê gelekî tevlihev e, hem jî bi tevahiya amûrên maneyê yên şaristaniya klasîk dide rê. Herçend qehremanî bîne kirin û gotinên rast bîne gotin jî encam nîşan dide ku rastî hîç weke hatiye şîrovekirin nîne.

Şaristaniya kapîtalîst wexta xwe ava dike, wisa bi hosteyî xebatên avakirinê yên îdeolojîk dimeşîne û sîstematîze dike ku rahibên Sumeran li ber wan bi qasî sîsikê û nişûkê ne. Mîna ku ti şaristanî ji destê bi xwedayekî tenê derneketiye, lê xwe wisa rave dike, dide ravekirin. Di Quranê de ayetên pêşî û yên dawî ji aliyê naverokê ve cihê ne. Têgîna Xwedê timî pêşde dibin. Xwedayê pêşî bi tenê got 'bixwîne' paşê sîstem pêşde biriye. Ayetên parçe bi parçe sîstemê pêk tînin, ya rastî bingeha sîstemê bi wan tê danîn. Piştî kulliyateke mezin a îdeolojîk tê çêkirin. Avakirina sîstemê bi sedsalan girtiye.

Eger em heta ji her aliyê ve li sîstema modernîteya kapîtalîst serwext nebin em nikarin amûrên wê yên zêhnî analîz bikin û ji hev derxin. Modernîteya kapîtalîst bi tevahî têgîn, feraziye û kirinên xwe bi xwe ava nekirine; li ser mîrateya hezar salan rûniştiye. Ji modeya xwe heta felsefeyê, ji kontrola hilberandina xwe heta bikaranînê û kontrola siyasetê avakirina xwe temam dike. Piştî vê yekê li parzemînan û her diçe bi awayekî global pêk tîne. Eger em bi awayekî hişkeber vê rêzê destnîşan bikin:

1- Di serî de R. Descartes û F. Bacon, avakerên îdeolojîk, di sedsala 16. de bi pêkhatinên xwe dan hiskirin, pîvanên nû yên mentiq û utopya ava kirin. Pir hêsan xuya bike jî xistina rojevê ya dualîteya ruh-beden, pêre wê dualîteya obje-sêbje bîne fikrên weke reaksiyoneke zincîrwarî pişrte hatin avakirin, heta bi pêşengiya 'kapîtalîzm, bûrjûwaziyê' ve birin. Bi qasî ku ji mentiqê feodalîzmê qut dibin, mentiqekî nû yê çîneke nû û her cure çalakiyên wê tene avakirin. Her weha

ji vê jî girîngtir, li gorî çînên berê û nû yê ku wê çîna serwer a nû rêve bibe, pêşdetir bi ev avakirinên îdeolojîk tê bidestxistin. Lîstikeke berê ye, lê gelekî hatiye nûkirin û ji nû ve tê lîstin. Navê çîna nû ya rahiban zanyar û filozof in. Eger em bi tenê Descartes analîz bikin, ma dibe ku em li hêmanên balkêş ên avakirina îdeolojîk hayil nebin. Descartes pêşî ji her tiştî şik û gumanê dike. Mirov şîfreya wî wisa dikare ji hev derxe: Dixwaze bibêje; zirxê îdeolojîk ê çîna feodal ango desthilatdariya wê divê li dawiyê bimîne û mirov jê bibihure. Eger viya eşkere bibêje; li hemberî wî engîzîsyon heye; tehlûkeya şewitandinê heye û ev wî diricifîne. Ji lewra jî neçare mîna ava bin kayê felsefeyê bike. Paşê dibêje; 'Ez difikirim wê wextê ez heme'. Bi vê îşaret dike ku amadekariyên îdeolojîk hatine kirin û wê hêmanên vê amadekariyê li pey hev bikevin dewreyê. Bi vî awayî ji her kesî re dibêje; 'Ji her tiştî gumanê bikin, hûn tenê bi fikrên bi hêz dikarin ji hebûna xwe piştrast bin'. Pir zehmet nîne ku mirov şîfreya wî welê ji hev derxe: Şêwazê ku jiyana feodalîzm ferz dike, ti qîmeta xwe nîne. Jiyana nû hûn dikarin bi fikrên xwe yê bi hêz ava bikin. Bi dualîteya beden-ruh girîngiya vê dinyayê bi dengêkî nizm bi bîra Xwedê û dinya din dixê. Xwedê piştî ku pêşî dilivîne û dileqîne, gerdûn timî xwe bi xwe bi awayekî mekanîk tevdiqere. Eger em şîfreya vê hevokê jî ji hev derxin, em ê weha bibêjin; tevî ku afirînerên şaristaniya kevn esas in, şaristaniyeke nû ya dikeve nava tevgerê heye, xwe bi xwe dikare şaristaniyeke nû ava bike. Eger em wergerînin zimanê tebeqeyî, çîneke nû derdikeve holê. Xwediyê wê hêzê ye ku bifikire; dikare dinya xwe bi tevger û qanûnên xwe yê çalakîyê bi rêkûpêk bike.

Eger bi kurtasî em hinekî analîza F. Bacon jî bikin, em ê bibînin ku di mentiqê wî de ceribandin esas e. Ya bi ceribandinê tê piştrastkirin weke rastiyeke giştî tê qebûlkirin. Fikra neyê ceribandin nabe zanist û ti qîmeta xwe nîne. Mirov şîfreya vê jî weha dikare ji hev derxe: mirov her tiştî bi pratîk û çalakîyê hîn dibe; ji fikrên berê yê beredayî bawer nekin, zanist hêz e; fikrên hûn bi ceribandin û çalakîyên xwe hînbûne yan jî neçarî hînbûnê, dikarin we bi hêz bikin. Şîfreya wê ya çînî jî mirov dikare weha ji hev derxe: ji hêzên nû re yê bi rêbazên yekdestdar ên kapîtalîst li ser berhemê zêde pêk tînin, dibêje; 'Ne li gorî zêhniyeta berê, bi rêbertiya kara xwe her tiştî biceribînin, encaman pêşde bibin û giştî bikin; bi zanîna hûn ê bi hêz bibin û hûn ê mala xwe û dinya xwe ava bikin.'

Bêguman rast nîne ku mirov artêşa zanist û felsefeyê ya ji sedsala 16. û pêve mezin bû, weke hêza pêşeng a yekdestdariya kapîtalîst binirxîne. Em baş dizanin ku kesên di nava sê tevgerên dîrokî de cih girtine ango di nava Ronesan, Reformasyon û Rohnîbûnê de cih girtine, piraniya wan û ji nav wan ên ji aliyê kalîteyê ve bi giranî exlaqdar û zanyarên zêhniyeta azad bûn, ji lewra van kesan ji sistemeke weke kapîtalîzmê ya hê ji derketina wê encamên wê diyar, ji klîka wê ya rêveber û şêwazê jiyana wê nefret kirine. Bêguman, şoreşa zêhniyetê ya li Ewrûpayê teqiya nirxekî mirovatiya dinyayê ye. Piraniya pêşengên vê şoreşê humanîst bûn. Ji dîn û milletgiriya dûr disekin. Jixwe xebatên zanist û felsefeyê bi xwe şoreş in. Şik tîde nîne, eger wê ev bibin malê beşekî civakê, wê ne bin yê bi nirxên şaristaniya klasîk re heşrûneşr bûne, wê li cem yê hewcedariya wan bi azadî, wekhevî û demokrasîyê re hene, cih bigirin.

Bûrjûwazî jî ji her alî ve zanîbûn modernîteya nû li gorî berjewendiyên xwe yê çînî ava bikin. Divê mirov vê xisleta klîkên dewletên yekdestdar zanibe. Gotin li cî be ew ji cihê deh bê, nehan didin. Tengasiyên wan bi hostayî bi kar tînin (tengasiyên ekonomîk, civakî û siyasî) pêşengên zêhniyeta nû dikişînin cem xwe û çawa ku zanîbûn kesên li jêr ekonomî afirandin îstîsmar bikin, ew jî îstîsmar kirin. Gelek hunermend, zanyar û filozof kirin bin destê xwe û heta tevî amûrên xwe yê desthilatdariyê kirin û bi vî awayî îstîsmara xwe meşandin. Dîsa baş dizanîbûn ku yê li ber wan rabin bi heman rêbazên ekonomîk, civakî û siyasî bê tesîr bikin. Em baş dizanin ku çî anîn serê yê mîna Erasmus, Galileo û Bruno.

Çawa ku bi yekdestdariya dewletê li ser ekonomiyê ji nû ve hakimiyet çêkirin, bi tevgera yekdestdar a îdeolojîk jî bi heman awayî bi bandor bûn. Serhildan hem di qada îdeolojîk, hem di qada siyasî û hem jî di qada ekonomîk de bi çalakîyên berfireh hatin tepisandin. Dema gihîştin dawîya sedsala 18. ne bi tenê li bereyê yekdestdariya ekonomîk (pîşekarî), li bereyê siyasî (Şoreşa Franseyê) û li bereyê îdeolojîk jî (milletgirî û dewleta netewe) têkoşîn bi ser ketin. Yê tîkçûn Katolîzma Xiristîyantiyê, şêwazên berê monarşî, împaratorî û humanîzm bû. Ekonomî çawa ji aliyê dijberên xwe ve hat daqurtandin, dewletên netewe û milletgiriya jî tevgerên demokratîk û netewe xistin pêvajoya daqurtandinê. Ya para aristokrasîyê, Dêra Katolîk û

tevahiya Xiristiyantiyê dikeve jî bi qasî berê muteber nebe jî bi efendiyên xwe yên nû re hev girtinê teze bike û bi qasî mumkin bibe di şertên berdardar de li hev bike. Ango heta bi sedsala 19. serketin a yekdestdarên ekonomiya nû (bazirganî, pîşkekarî û malî) nîne. Serketina îdeolojîk jî herî kêr bi qasî wê girîng bû û têde bi serketibûn.

2-Şêwazê avakirina dîn a şaristaniya feodal ji hev dikeve. Protestanî encama vê bû. Dêra Katolîk rewşa wê ya bi heybet ji dest diçe. Exlaqê protestaniyê yê dixin şûnê, têra xwe li gorî kapîtalîzmê ye û jixwe Max Weber vê yekê bi awayekî bêqusûr nîşanî her kesî dide. Laîktî têgîna vê demê ye û serketineke îdeolojîk e ku divê ji hev were derxistin. Cîhana Xiristiyantiyê ku hînê piraniya wê qebîleyên azad bûn, bi dogmatîzmeke giran bi ser zêhnê gelên Ewrûpayê ve kumişî bû. Nakokiya wê ya bi dinyayê re eyan û beyan bû. Wexta giraniya xwe ya siyasî û ekonomîk nedima zehmet nebû ku ji aliyê îdeolojîk jê bibihurin. Ji vê girîntir jî ew laîktîya sosret bû. Herçi qasî weke gotin bê maneya 'derketina derveyî dîn' jî lê yek ji wan gotinêbi rastî çiqasî li derve û çiqasî di nava dîn de ye, şîlo ye. Burjûvaziye diyardeya bi navê pozîtîvîzmê himbêz kir. Li gorî ku pozîtîvîzmê xwe weke dîne nû yê dinyayê îlan kir, gelo laîktî çiqasî li derveyî dîn bû? Dîne nû dihat çî maneyê?

Pozîtîvîzmê herî kêr bi qasî teolojiya serdema navîn zêhnê mirov xira kir. Haya xwe ji cîhana mezin a manewî ya civaka mirovan nebûn. Gotin dawîya cîhana metafîzîk hat û bi yek carê pîroziyên mirovaniyê yên di encama milyonan salan de ketibûn serhev avêtin çopê û ser sergo. Bitemamî tevgereke nezan û cahilan bû. Gotin an jî navê Hz. Muhammed li Ebû Cehîl kir bi temamî ji bo van pozîtîvîstan li cih e: ji aliyê civaknasiyê ve Ebû Cehîlê hemdem in. Divê mirov baş fêhm bike ku derketina derveyî dîn (laîkos) û tevî pozîtîvîzmê (felsefeya pozîtîvîst an jî dîn) materyalîzma çor ("Zêhnê mirov mîna neynikê ye, bi tenê nîşan dide") tevnên îdeolojîk in ku têkiliya xwe ji nêz ve bi yekdestdarên kapîtalîst re hene. Eger civaka ku bi hezaran salan bi çanda manewî angî exlaqê hebûna xwe diparast ji hev neketa, kapîtalîzmê nikarîbû serketina xwe di warê çanda maddî de îlan bikira. Ji lewra serketina îdeolojîk hewce dikir. Dijberiya wan a dîn jî ji ber aliyê dîn ê exlaqî bû. Ev hersê felsefe di hilweşandina exlaqê civakê de gelekî bi bandor bûn. Civakên ji aliyê exlaqî ve pûç dibin an ji rê derdikevin an jî bi hêsanî teslîm dibin. Ya bû jî ev bi xwe bû. Laîktiyê bi derketina derveyî dîn, fazîleta exlaqî ya di dîn de hilweşand. Pozîtîvîzmê rê li ber pûtperestiya nû vekir. Civaka zêde dixwe, bi çavsorî bi kar tîne û mîna serê xwe li ber eşya bitewîne bi dildarî dixwaze bibe xwediyê wê, mirov ji vê re dikare bibêje pûtperestiya modern. Bi vî awayî jî exlaq gelekî herişandin û pûç kirin.

Dijbertiya metafîzîkê yek ji êrîşên herî cahilane yê pozîtîvîzmê ye. Metafîzîk ji roja çêbûye angî ji roja çêbûna mirov û vir ve ji bo mirovaniyê hewcedariyek e. Ne bi tenê ji bo şaristaniyên li dora dewletan çêbûne, ji bo tevahiya mirovan û heta ji bo heywanên zêhnê wan pêşketî jî pêdiviyek e. Kûantûm û kozmolojiyê hînê gotina xwe ya dawiyê negotin. Jiyan hînê ji hev nehat derxistin û hînê hay ji sirra wê çênebûye. Ji ber vê yekê, mirov ji pozîtîvîzmê re bêje cehaleta modern, heq dike. Materyalîzma çor jî ji wê cihê nîne. Pirsgerêkên zêhn û jiyanê ti carî nabe ku bi teoriyên neynikê bêne ravekirin. Ji ber ku ew gerdûnê welê ne ku zanist bi xwe jî her roj di wan de li mûcîzeyên nû rast tê. Jiyan civakî ji wan tevlihevî e. Kengî hat fêmkirin ku ev tevgerên cehaletê ne ku zû derketine holê û wê nebin navendên cazîbeyê, du sentezên sergirtî yê hersê felsefeyan xistin dewrê: mîna bi hev re nakok xuya dikin, lê di cewherê xwe de hevdu temam dikin. Ew jî milletgirî û enternasyonalîzma bûrjûwayê ne.

3-Globalbûyîn an jî Enternasyonalîzma Bûrjûwa: Di dîroka şaristaniyê de avakerên îdeolojîk bal û guhê xwe didin du tiştan: yên li qatê jor û sembolên nîrxên hevpar. Ev di rewşeke welê de ne, sembola berjewendiyên hevpar îfade dikin. Îdeolojî her tim xwedî xisleteke sembolîk in. Ya girîng ew e ku berjewendiyê kê û çî tê sembolîzekirin.

Konseya yên li qatê jor a îro çî veşartî çî jî eşkere li deverên mîna Davosê bi rêkûpêk dicivin. Lê ev vebiriyê: hêmanên tebeqeya jor ên roja me weke rewşa yên li qatê jor ê Ziggûratê rûdinên bêmaske û tazî ne û carcaran dikevin nava mirovan. Rahibên wan ên wezîfedar û hosta di van civînan de bi nazenî tînin ziman ku hewce nake mirov ji wan bitirsin, rewşê timî di bin kontrolê de digirin, têra xwe amadekariyên wan ên şerkirinê hene û ji bo vê pêdiviyên xwe hilanîne û têkçûna wan divê ti carî neyê fikirandin. Milletgirî: Herçi qas berevajî xuya bike jî enternasyonalîstên qatê jor ji bo qatên jêr bitevîzînin xwe hişk bi milletgiriyê ve digirin û weke amûrekî stratejîk ê dînekî nû yê 'parçe bike û rêve bibe' bi kar tînin. Hem ji ber pirsgerêkên

amûrên îdeolojîk ên weke pozîtîvîzm, laîktî, materyalîzma çor û zanistiyê derxistî holê, hem jî ji bo kêmasiyên wan ji holê rake, amûrekî wê yê îdeolojîk ê bi tesîr e ku modernîteya kapîtalîst nikare bê wê bibe. Beriya her tiştî tek dîne bi tesîr ê dewleta netewe ye. Her serdema şaristaniyê li gorî xwe baweriyên wê yên bi tesîr hene. Ew nebin nikarin gavê bavêjin. Milletgirî qalibê baweriyê yê modernîteyê yê herî bi tesîr e. Avakirina wê gelekî hêsan e: Divê tu her hêmanê netewe pêk tîne bikî pîroziya baweriyê. Tu yê li tevahiya dibistan, mizgeft, dêr, malbat û xebatên din ên civakê wer li ser hûrûkûr rawestî wê bi namûsê re bikî yek û pê ferdê herî xemsar jî bi heyecan û çavsorî bikî. Ha wê demê te dîne herî bi tesîr êdî afirandiye. Weke tê yeqînkin, dîn ne ji bo axretê, amadekariyên dinya din û baweriyê hatine avakirin. Ew bernameyên siyasî û stratejî ne. Weke îbadet jî amûrên perwerdeya rojane ne.

Modernîteya kapîtalîst bi qasî yekdestdariya ekonomîk bi sedsalan bandora amûrên wê yên îdeolojîk li ser zêhn, fikir û çalakiya azad heye. Hêsan nîne ku mirov zêhn, fikir û çalakiya azad ji bandora van amûrên îdeolojîk xilas bike, lê wezîfeya herî bingeîn a modernîteya demokratîk e. Ji ber ku bi awayekî bi tesîr modernîteya demokratîk ji aliyê îdeolojîk ve nehatiye avakirin, di serî de Marks û Marksîst, me anarşîst, utopyager, gelek terîqetên biratiyê heta bi sosyal-demokrat û rizgarîxwazên neteweyî bi tundî rexne kirin. Eşkere ye ku Marks û Marksîstan xwestiye li ber yekdestdariya kapîtalîst rabin, têbikoşin û helwestdar bin. Mirov meylên demokratîk ên din jî nikare piçûk bibîne. Lê wexta mirov bi roja me ya îro re li ber hev bigire dibîne ku kêma in, çewt in û bê çalakî ne; ev ji çi diyar e? Ev ji rewşa krîzê ya kûr û domdar a ku modernîteya kapîtalîst ketiyê, li gorî civakê rewşa wê ya ji rêderketî, felaketên wê yên bi serê hawîrdorê de anîne, xizanî û bêkariyê rê li ber vekiriye. Tevî van hemûyan jî dema xwe ya herî xweş li ser textê xwe, di vê demê de derbas kiriye.

Bereya şaristaniya demokratîk divê mîrasa rabihuriya xwe di tevahiya serdeman de baş di ber çavan re derbas bike, pêdiviya wê bi çi heye bigire, ya kêma jî divê bi rewşa berçav a rojane bi analîzê temam bike û gava xwe ya îdeolojîk serketî biavêje û ji vê lezgîntir û pîroztir wezîfeyeke din nîne.

E- Ji Bo Bîranîna Qirkirina Cihûyan

Ji ber ku min cih ji beşekî welê re vekiriye, heye ku hûn matmayî bimînin. Lê ez yeqîn dikim ku tam cihê wê ye û pêdivî pê heye. DERKETINA derveyî welat, girtina min û têkiliya qirkirina cihûyan bi milletgiriya dîne modern ê bi kapîtalîzmê re hincetên girîng in ku em vê çîrokê bikin dabaşa vê parêznameyê. Wekî din ji ber ku entelektuel qirkirina cihûyan bu têrûtîjî îzah nekirine, nexasim jî îdeologên Cihûyan divê der barê mijarê de bi awayekî samîmî rexne li xwe bigirin an jî rexne li xwe girtine û min nedîtiye ku bixwînim. Ji lewra jî ev sedem dikin ku ez weke parçeyekî girîng ê parêznameya xwe behsa vê çîrokê bikim.

1- Îdeolojiya Cihûyan

a- Di demên destpêkê de di çêbûna çanda Cihûyan de şopên xurt ên du çandên mezin ên dîrokî, çandên Sumer û Misrê hene. Ahdî Atîk, Tewrat nîşan didin ku qebîleya Ibraniyan ev herdu çand bi ziman û wicdanê qebîleyê dawerivandine hinavên xwe. Nîşane pir êşkere xuya dikin. Ji versiyonên pêşî yên van herdu çandan in. Ji çîroka Adem-Hawa bigirin heta bi afirandina dinyayê di nava heft roj û heft şevan de, ji têgîna Ellah bigirin heta bi têgîna pêxember ev her wisa ye. Em ji bîr nekin ku tofana Nûh efsaneyê Sumeran e. Efsaneyên pêxember Eyûb û Îdrîs jî her wisa ne! Têgîna dîne yekxwedayî cara pêşî di dema Firewnê Misrê Eknaton de weke reformeke mezin xwestine biceribînin. Her weha Êrfa navenda herî kevn a çanda Neolîtîk e

b- Di dema pêşî ya nefikirinê de bandora çanda Babîl û Zerdest (Pers-Med) gelekî êşkere ye. Gelek çîrokên wan ji ber vê çandê hatine tomarkin.

c- Çanda Greko-Romen sêyemîn çavkaniya mezin e. Nexasim di pêşdebirina felsefeya dîni de bandora dema Greko-Romen diyarker e. Ango felsefekarîna dîn, dînîkirina felsefeyê ya di naveroka Îslam û Xiristiyantiya serdema navîn de heye, bingehe wê di serî de Arîsto, Eflatûn û weke ekol di serî de Staoparêz xwe dispêre ekolên felsefê yên serdema helenîstîk.

d- Eşkere ye ku Xiristiyantî û Îslam, weke du mezhebên dîne Mûsewî yê Ibrani li gorî civakên Greko-Romen û Ereb çêbûne. Diyar e ku ji heman çavkaniyê tîne. Nakokiya van herdu mezheban bi Mûsewîtiyê re ji ber xisleta xurt a qebîletiya Mûsewîtiyê ye. Mûsewîti cara pêşî weke civaka

qebîleya Ibranî, ji serê serdema navîn û pêve jî (tevî dîasporayê) weke dîne millî yê qewmê Cihû reng girtiye. Îslam û Xiristiyantî jî li gorî pêdiviyên çanda manewî û maddî yên civakên qewmên ji nêz ve nakokî û têkiliyên xwe bi Cihûtiyê re hene, hatine avakirin. Her weha Xiristiyantî û Îslam hem gelekî ketine bin tesîra Cihûtiyê û timûtîm jî pêre şerkirine.

e- Îdeolojiya Cihûyan di heman demê de ji aliyê çandeke hûrûkûr a maddî ve şikil girtiye. Me dît ku di vê çanda maddî de şaristanî çawa hatin binavkirin. Ji lewra îdeolojiya Cihûyan li herêma Rojhilata Navîn bi têkiliyên ji nêz ve yên tevahiya şaristaniyan şikil girtiye û îdeolojiyeke şaristaniyan e. Cihûtî ne tenê dîn û qewm e, mirov dikare wê weke şaristaniyê weke senteza şaristaniyê (weke bi ser wan ve bûyî) bi nav bike. Eger em rola îdeolojiya Cihûyan a bi hêzkirina avahiyên entelektuel ên şaristaniyan li ber çav bigirin, em ê baştir fêhm bikin ka çima li gelemperiya dinyayê hînê jî bi hêza pêşeng radibin.

f- Îdeolojiya Cihûyan bi serdema nû re parçe bûye. Li ser xeta dînî û laîk veqetiyane, du şax berdane. Spînoza (1632-1677) serê şaxê laîk dikişîne. Bi heman awayî gelek filozofên bi koka xwe Cihû wê şaxê laîk timî xurt bikin. Jixwe cihê guftûgoyê ye ka laîktî çiqasî dînekî nû ye, yan jî çiqasî li derveyî dîn e.

g- Di îdeolojiya Rohnîbûnê de bandoreke mezin a Cihûtiya şaxê laîk heye. Ev îdeolojiya ku em dikarin wê weke 'zanistiyê' bi nav bikin, li ser xeteke felsefî bi pozîtîvîzmê re hevser e. Ev ekola îdeolojîk a mohra xwe li serdema nû xistiye, bi navê zanistî û pozîtîvîzmê her çûye bûye baweriya dînî ya modernîteya kapîtalîzmê. Ez divê pir bi girîngî bibêjim ku pozîtîvîzm bi kirasekî nû yê cihê dînekî kevn e yan jî heman kiras e, kirasê dîn e, berevajî hatiye kirin. Di navbera têgihîştina qanûnan a zanistiyê û têgihîştina qanûnan a dîn de yekîtiyeke zêhnî heye. Têgînên uxrewîtiyet û dinyewiyetê nakokiyên ciddî yên civakbûnê vedişêrin û ji bo şer sergirtî dewam bike xizmetê dikin. Îdeolojiya Rohnîbûnê weke zanistî û pozîtîvîzmê her xwe bi sîstem kir, bû îdeolojiya fermî ya dewleta netewe ya nû. Ev jî dihat wê maneyê ku pir bi lez vediguherî îdeolojiya milletgiriye.

2- Milletgiriya Cihûyan

Bazirgan û serrafên Cihû yên ji rêûresmekê tên di sîstema kapîtalîst de weke çîna bûrjûwayê rengekî modern digirin. Bûrjûwazî weke çîneke nû ya civakî îdeolojiya xwe ya fermî bi pozîtîvîzmê dibîne û têgihîştina li dewletê jî milletgiriye bi xwe re tîne û ev yek jî têra xwe tê fêmkirin. Hem weke afirînerê netewe, hem jî îdeolojiya xwe ya nû bi vê rewşê baş bi hev datîne. Piştî ku bi tevahî hêmanên netewe pêk tînin neteweyî dikin bi yekdestdariya dewletê êdî zehmet nîne wan transferî yekdestdarên ekonomiya serwer bikin. Yekdestdariya bi lez li cem her neteweya Ewrûpayê pêşket bi milletgiriye karîbûn bi tevahiya netewe bidin daqurtandin. Dewleta di nava netewe de yekdestdariya li ser jiyana maddî zevt dike. Dibe hêza herî mezin a civakê. Wexta herdu digihîjin hev, dewlet-netewe weke dewleta berê ya qral-xwedê derdikeve holê. Ji bo bibe malê civakê jî pêdivî bi mîtolojiyan, di serdema kapîtalîzmê de pêdivî bi felsefeyê heye, pêdivî bi şeweyên wê yên vulger heye ji bo bibe malê tevahiya civakê. Milletgirî bi awayekî mukemel bersiva vê pêdiviyê dide. Bi vî awayî civakên Ewrûpayê weke civakên neteweyî di lêgerîna xwe ya îdeolojîk a çarsed salî de digihîjin îfadeya xwe ya fermî. Milletgiriya netewe, netewa milletgir, dewletherduyan, dewlet jî yekdestdariya ekonomîk xwedî dike û bi vî awayî dinya nû misoger dibe. Têkiliya îdeolojiya cihû ji destpêkê ve bi awayekî berçav bi qewm û qebîleyê ango bi qewmtî û qebîletiyê ve bi hêsanî tê fêmkirin. Di çarçoveya milletgiriya qewm û qebîleyê de milletgiriya herî kevn e û ev yek xisleteke bingeşîn û xwezayî ya îdeolojiya cihû ye. Di qonaxa bûrjûwabûyîne de yek ji wan îdeolojiyan e ku bi hêsanî vediguhere. Em dîsa bi paradoksekê re rûbirû ne. Hem tu yê ji îdeolojiya milletgiriye re bavîtiyê bikî, hem jî yên nû zêde dibin wê te red bikin: çawa ku di qada maddî de, di qada manewî-îdeolojîk de jî ev paradoks pêşket. Bi tevahî milletgiran dest pê kir diranên xwe li bavê xwe (sedemên maddî yên îcbarî, bêguman ji aliyê tercîheke kapîtalîst ve îcbarî) qirçandin. Milletgirên di her neteweya Ewrûpayê de ji pirsgirêk û astengiyên li pêşiya xwe yên weke îdeolojî, çanda maddî û netewe-qewm Cihû berpirsiyar dîtin. Çawa ku Xiristiyantî û Îslamiyet li pêşiya xwe astenga sereke Cihûtiyê dibînin, tevî ku bi koka xwe Mûsewî ne. Di vir de xusûseke di bingeşê şaristaniyê de rol lîstiyê û teza min piştrast dike heye. Ew jî ew e ku weke kakilê şaristaniyê dewlet yekdestdariyeke ekonomîk e. Li her devera ku lê dewletên nû têne avakirin di nava yekdestdariyên nû û kevn de pevçûn an jî şer

neçar çêdibe. Yek heta ya din tine bike, teslîm bigire yan jî heta bê qîmet bike, neçare şer dewam bike.

Çawa ku ji bo qebîleya Cihû beriya 3500 salan meseleya 'erdên soza wan hatiye dayîn' hebe, di serdema milletgirî û netewe ya Ewrûpayê de jî heman pêdivî xwe bi diwarî nîşan dide. Neteweyeke nû ya cihû tê maneya erdekî nû. Li gorî ku Ewrûpa timî li dijî Cihûyan e, ekoleke xwe dispêre 'erdên soza wan hatiye dayîn' neçar e ku derbikeve holê û bi pêş bikeve. Milletgiriya bûrjûwa ya Cihûyan ku jêre siyonîzm tê gotin bi vî awayî weke mînakeke bi tesîr a serdema milletgiriya sedsala 19. çêdibe.

Çîrok ji vir û pêve dikeve dîrokê. Ya divê mirov di vê mijarê de bi kurtî bibêje ev e: ji bo pirsgirêka cih û war çareser bikin pêdivî bi du dewletên gelek bi hêz ên demê heye: Elmanya û Ingilîstan. Franse ketiye rêza sêyemîn. Milletgirên Cihûyan di her bazk û şaxî de jî pir dixebitin. Tê zanîn çawa dewletên Ingilîstan û Hollandayê bi hêz kirine. Li Elmanyayê jî sermayedarên Cihû bi heman fonksiyonê rabûn û li ser kar bûn. Entelektuelên Cihû jî di çêkirina sermaye entelektuel de (îdeolojiya Elman) gelekî kêrhatî ne. Împaratorê Elman bi saya van destekên du caran diçe Qudsê û eleqeya xwe ya ji bo tevgera nû ya welat nîşan dide. Eger Elman û Osmanî ji Şerê Cihanê yê Yekemîn bi awayekî serketî derketibûna, Cihû wê bi parastina wan hînê zûtir û li ser hîmên hîn qehîmtir li Filistînê yan jî erdên berê vegeyabûna. Baskê herî bi hêz Îttîhad û Teraqiyê Elmangir bû û têkiliya wan bi Cihûyên Selanîkê û sermayedarên wan re hebû. Jixwe giraniyeke wan a bi awayekî rêûresmî li ser baskê Londonê hebû.

Em dîroka siyasî li hêlekê bihêlin ku mijareke gelekî berfireh e. Hîttler ji têkçûna Elmanan ji sedî sed Cihûyan berpirsiyar dibîne. Ew baş dibîne ku serdestiya Londonê ji milletgirî û îdeolojiya Cihûyan serbixwe nîne. Îxaneteke mezin li Elmanyayê hatiye kirin. Berpirsiyar jî Cihû ne. Bi vî awayî her neteweyê ku xwediyê heman pirsgirêkan e (Li Franseyê bûyera Dreyfus), dibe dijberê Cihûyan. Lê dibe ku berevajiyê vê were ispatkirin. Lê çima ev îdea hînê li tevahiya dinyayê weke mînak ji aliyê serokê dawî yê Komara Îranê Ehmedînejad ve jî tê pêşkêşkirin? Ev yek bi fonksiyona milletgirî û îdeolojiya Cihûyan a li dinyayê ve têkildar e. Hînê jî îdeolojiya pêşeng e, çawa ku di yekdestdariyên sermayê de pêşeng e.

Nabe ku Hîttlergirî were parastin. Qirkirin gunehê herî mezin ê mirovatîyê ye. Ev rastiyên civakî û însanî ne, nabe ku li ser wan bê axaftin. Rola rewşenbîrên Cihûyan di têkoşîna civaka demokratîk, wekhevî û azadiya bi esil a mirovatîyê de nabe ku piçûk bê dîtin. Em pêxemberan bidin aliyekî, di serdema nû de rewşa gelek şoreşger û entelektuelan a bi Spînoza dest pê dike û bi Marks, Freud, Rosa Luxemburg, Trostky, Adorno, Hannah Arendt û Einstein dewam dike diyar e. Aliyê sosyalîst demokratîk ê entelektueliya Cihûyan pir bi hêz e û haya min jê heye. Ez ê hukmê Adorno dubare nekim. Lê di qirkirinê de rewşa berçav a Cihûyan hem di qada maddî û hem jî di qada manewî de wê kengî bigihînin encameke çareserker û polîtîk û wê kengî rexne bikin, rexneyê li xwe bigirin û di pratîka wê de gavan biavêjin? Weke hêzeke îdeolojîk, hem ji ber rewşa wê ya pêşeng, heta milletgiriya cihû rast ji hev neyê derxistin, ne bîranîna qurbanên qirkirina Cihûyan wê weke ku hêja ye bê nirxandin, ne jî wê pêşî li qirkirin û komkujiyên nû bê girtin. Milletgiriya Cihûyan milletgiriya neteweyeke piçûk nîne, milletgiriya dinyayê ye. Bavê tevahiya milletgirî û dewletgirî neteweyan e. Cihê xemê ye ku mexdûr û qurbanîyê herî mezin ê milletgiriyê bi awayekî di dîrokê de kêmtir dîtin, Cihû bi xwe ne.

Cihûtî weke pirsgirêk gelekî hatiye guftûgokirin; ji aliyê rewşenbîrên Cihû yên weke Marks û Freud ên li rêza pêş tîn ve. Lê tevî vê, ev pirs bê bersiv e: çawa heta bi qirkirinê hatin? Eger bîranîna qurbanên qirkirinê bi nebûna hin qirkirinên din ve girêdayî be, ev yek ê çawa pêk bê?

Di parêznameya xwe de bi tevahî encamên ez gihîştîm li ser hîmê mînaka Cihûyan dikarim wisa formule bikim: Qebîleya Cihûyan dilê xwe bijand şaristaniya Sumer û Misrê. Berdêla vê dilbijandinê nefî û surgûn bû. Ev qebîleya piçûk û bi rik mîna ku ji tevahiya qebîleyan re pêşengiyê bike û ya wan nekiriye bi cih bîne, bi çavnebariyekê rabû û îdeolojî an jî dînê qebîleya xwe ava kir. Qraltiya Qudsê damezrand. Qraltiya ku damezirand hate hilweşandin. Rika xwe hinekî din jî zêde kir; li tevahiya dinyayê belav bû. Berê ji qebîleya xwe re paşê jî ji qewmê xwe re li cihekî geriya. Cih nedanê, nefî kirin. Ji bo têk neçin heta bi atomê daket, heta bi ezmanan çûn. Qebîle vê carê jî bi dewleta netewe ya piçûk bi pêşengiya şaristaniyê radibe. Belkî jî bi tevahî Rojhilata Navîn û heta dewlet û şaristaniya dinyayê ya ku jêre pîriktiyê dike, dikare hilweşîne. Lê wê wextê ew bi xwe jî namîne. Ji ber ku şaristaniya piçûk a Cihûyan cewherê

şaristaniya dinyayê ye. Bêyî şaristaniya Cihûyan şaristaniya dinyayê, bêyî şaristaniya dinyayê jî şaristaniya Cihûyan nabe. Dersa herî mezin a ji qirkirina Cihûyan were girtin ev e.

Zanyaran ji mêj ve gotiye; tu nikarî agir bi agir vemirîni. Ji agirê şaristaniyê vexistina agirên piçûk ên şaristaniyê (dewletên netewe, bi giştî yekdestdarî) rizgariyê nayîne. Tevahiya dîrokê pêşengên qebîle, qewm, xizan, mezlûm û koleyan ên li dijî şaristaniyê şer kirin an hatin kuştin an jî bi ser ketin. Yê hatin kuştin bîranîna wan nayê jibîrkin. Lê yê bi ser ketin, ya pêşî kirin ew bû ku xwe kirin şaristanî. Ji ber ku wekî din rê nizanîbûn. Pêşengên sosyalîzma zanistî yê bi ser ketin jî nikarîbûn nebin mîna ke qefesa hesinî ya modernîteya kapîtalîst. Yê li qirkirinê rast hatin jî ti carî nefikirîbûn ku ev yek ê bi serê wan de bê.

Di vê nuqteyê de ji sedî sed dilê min ji kesê ku xwe herî zêde antî-jenosîdvan dihesibîne zêdetir qurbanên jenosîdê fêma dike. Çima bi qasî ku ti Cihû fêma nake, ez fêma dikim? Ji ber ku heman sîstemê ez jî xistibûm nava çerxa xwe ji wê bonê. Bêguman, hêza ku çerxa sîstemê digêrand jî dîsa hêza cihû bû. Ma gelo şerê desthilatdariyê yê wê îdeolojiyê, hêza wê ya afirandina şaristaniyê nebûya Xiristiyantî, Xiristiyantî jî nebûya Hitler wê bibûya? Milletgiriya Elman a ku Hitlerî afirand çawa di îdeolojiya Elman de her weha di nava îdeolojiya Rohnîbûnê de (pozîtîvîzm û biyolojîzm) kokên xwe dibîne, îdeolojiya cihû ku di Rohnîbûnê de rol digire û têkiliya wê bi milletgiriya cihû re bi vê wesîleyê (koka hevpar a Rohnîkar) di nava têkiliyeke diyalektîkî de ye. Ango qebîletî û qewmîtiya cihû çawa ku kokên milletgiriya cihû pêk tînin, qebîletî û qewmîtiya Elman jî kokên milletgiriya Elman pêk tînin. Bûyerên di zikhev de yê li Elmanyayê, ji ber yekdestdarên siyasî û ekonomîk ên di nava wan de rê li ber têkiliyên li hev geriyayî vekirine. Ev bûyerên dîrokî-civakî hemû têkiliya di navbera van herdu milletgiriyan de baş rave dikin. Ev herdu milletgirî heta li dawiyê neyên hiştin, qurbanên qirkirinê bi awayekî manedar wê nikaribin bîranîna û mirovatî wê nikaribe xwe ji qirkirinê bi vî rengî rizgar bike.

Bi heman awayî mirov dikare milletgirî û îdeolojiya ereb, milletgirî û îdeolojiya cihû bide ber hev. Encamên wê diyalektîk û balkêş in. Ew nebûna Îslam, Îslam nebûna ma wê Hz. Mihemed bibûna? Ew nebûna Baas, Baas nebûna wê Seddam Husên hebûna? Belkî bê gotin "tu totolojiyê dikî". Lê ez van gotinên xwe li serada xwe ya analîzên şaristaniyê dixim. DYE hêza dinyayê ye, hegemon e û heta dikare bibe împarator jî. Niha ji bo Îsraîlê li Rojhilata Navîn şer dike. Belkî sibê bi Îranê re jî şer bike. Dîsa tehlûkeya qirkirinê heye. Vê carê wê sîlehên atomê jî bêne bikaranîn. Pêşgirtina li şerê nukleerî bi nukleeran! Kes nikare înkâr bike ku ev tehlûke li ber derî ye. Jixwe Hîroşîmayek bes e! Analîza min rast e. Dema şaristanî dihat avakirin, gotin xwedayên li ezmanan wê diparêzin. Wexta hildiweşe xwe diavêjin bextê atomê. Qelpê wê hezar carî li şûna yê rast tê tercîhkirin. Ez behsa qralên tazî û xwedayên bêmaske yê li ser rûyê erdê dimeşin dikim û behsa brûska wan a atomê dikim.

Çareserî bi şaristaniya demokratîk a Rojhilata Navîn dibe. Rojhilata Navîn bê Cihû çawa xirbe ye, Cihû jî bê Rojhilata Navîn her tim mehkûmê qirkirin û nefîyan e. Dîrok têra xwe bi dersan tîjî ye. Rewşenbîrên cihû êdî baş hay ji xwe hene ku pîrsgirêka wan ango ev pîrsgirêk, pîrsgirêka dinyayê ye. Divê mirov li Rojhilata Navîn li çareseriyê bigere. Divê em ti carî ji bîr nekin ku Rojhilata Navîn a demokratîk xeyal nîne, bi qasî nan û avê pêdiviya me pê heye. Divê Cihû baş zanibin ku hem ji bo bîranîna qurbanên qirkirinê û hem jî ji bo careke din neyên qirkirin divê rêya şaristaniya demokratîk a Rojhilata Navîn bibînin; bi tevahî gelên Rojhilata Navîn jî divê zanibin bê Cihû Rojhilata Navîn demokratîk nabe û lihevkirineke demokratîk a dîrokî rêya bi tenê ya çareseriyê ye û ji lewra jî divê bi her çar lepan li wezîfeyên avakirina civaka demokratîk xwedî derkevin.

F- Di Modernîteya Kapîtalîst de Desthilatdarî

Desthilatdarî binavkirineke hînê pîrsgirêkeke tevlihev e; tê guftûgokirin; li ku dest pê dike, li ku diqede, kengî û çawa çêbûye û divê çawa bi dawî bibe. Di zimanê rojane de bi qasî av û hewayaya mirov dide û distîne, behsa navê wê tê kirin, lê dîsa jî yek ji wan mijaran e ku mirov herî kêma li ser hemfikir in. Ev yek, ne bi tenê ji ber ku mijarên pîr bi sir û tevlihev in wilo ye, ji ber ku li ser wan gelek xebatên îdeolojîk tên meşandin û hez dikin ew her welê bimînin, wisane. Ji bo mirov ji tiştêkî bêne tirsandin şertê pêşî ew e ku divê ew tişt pîr bi sir û tevlihev bê kirin. Eger rûyê wan ê rastî derkeve holê her kes ê henekê xwe bi wan bike. Ew êdî nabe faktorekî tirsê. Bi

vî awayî wê armancên komên ku ser berjewendiyên wan digirin jî têk biçin. Di nava gel de li ser vê mijarê gelek çîrok têne gotin.

Di roja me ya îro de tevî van hêmanan hemûyan, sê S'yan ango seks, spor û seneatê populer dikin, bi medyayê pêşkêş dikin, civakan ji aliyê zêhnî û hisî ve çawa dixwazin welê ber didin wan, bi vî awayî hewl didin xwe bidin qebûlkirin û mayînde bikin û vê yekê misoger bikin.

Min bi hostayî anî ziman ku ez zêde guh nadim rêbazên 'zanistiyê', lê bi şertê bi sînor bê bikaranîn, ev rêbaz dikare bi feyde bin û çî qasî bêne dogmatîzekirin ewqasî gefê li şensê jiyana azad dixwin. Min bi hostayî hewl da rêbaza şîroveya sosyolojîk (bi zanistî, bi pozîtîvîzmê) bêyî dogmatîze bikim bi cih bînim. Tevî ku min hewl da modernîteya kapîtalîst (şaristanî, bi medeniyetê re bi heman maneyê) weke modernîteya (hemdem) serdema nû (ji sedsala 16. P.Z. û heta roja me ya îro) ya fermî û serketin bi dest xistî analîz bikim, min hewl da serdema me bi temamî nekim malê kapîtalîzmê û di warê antî-modernîteyê de jî min rexneyên berfireh kirin. Tevî ku ez binavkirina modernîteyê ya civaknas Antony Giddens qebûl dikim jî ez şîroveya wî ya di warê 'sê nedomdaran' de bi temamî parve nakim. Hemû di heman maneyê de ne. têkiliyên desthilatdarî û dewletê, hîn berçavtir çawa şêwe û şikil didê rohnî bikim.

1- Civaknasên pozîtîvîst (A. Giddens û yên weke wî) di her dema dîroka şaristaniyê de û di tîpa xwe ya tekane de şaristaniyên xwe bê hemta şîrove dikin û yeqîn dikin ew jî sosyolojiyê dikin. Ya rastî, di vê xebata bi navê zanistê de bi şêweyekî, ava bin kayê, berevajîkirina zanistê heye. Eger em vê rewşê bişibînin rewşekê, em ê bibêjin; bi daran dikin ku daristanê wenda bikin! Em bi mîlyonan daran bixin ber lêkolînê em nikarin daristanê bi nav bikin. Ji serî ve, diyar e ku ev rêbaz nagihîje encameke rast. Lê belê bi deh hezaran ciwanî bi kar tînin ku ew bawer dikin civaknasîyê dikin û bi vî awayî karektera rastî ya sîstemê piştguh dikin û ya rastî ev jî polîtîkayeke xirab nîne. Zanistên civakî yan jî bi giştî mirov dikare weke sosyolojî bi nav bike, naveroka wê bi vî awayî pûç û bê mane dikin.

Ya rast ew e ku dewleta Ingilîz, desthilatdarî û şaristaniya wê jî nûnerekî hegemonîk ê şaristaniya çemê mezin û sereke ye; ji pênc hezar salan bi pêşketineke bi xisletên xwe yê bingehîn (çîn-bajar-weke yekdestdariyeke ekonomîk dewlet) ên kategorîk ve girêdayî ye; ji sedsala 10. ve çîna li dora bajarên ji nû ve geş dibin destpêkê weke arîstokrasî û qralan, ji sedsala 16. ve jî yekdestdariya dewlet û ekonomiyê weke bûrjûwayê xwe li hev ba didin, xwe bi gelek kirasên îdeolojîk dinixumîne, xwe dike sir û dike ku neyê dîtin an jî xwe bi hezaran sembolan dixemilîne û dike ku bi zehmetî were fêmkirin. Dewlet û şaristaniya Ingilîz ya ku mînaka destpêkê ye an jî yek ji mînakên destpêkê ya vê pêşketinê ye jî yek ji temsîlkarên hegemonîk ê çemê sereke yê şaristaniya heta roja me hatiye. Me eşkere û bi girîngî anî ziman ku cihêtiya zeman û mekan ji aliyê gerdûnî ve tê maneya çêbûna pêşketin û veguherînê. Civak jî di çarçoveya cihêtiya zeman û mekan de pêş dikevin û vediguherin. Hin caran dibe ku civak berepaş jî biberidin û biçin. Ez rewşên xweser rexne nakim; di gerdûnê de pêşketin û veguherînên xweser nînin. Her veguherîn tê maneya xweseriyê. Bi heman awayî xwe dubarekirin bi tenê qîmeteke xwe ya baweriyê ya dogmatîk heye. Di tevahiya bûyerên xwezayî de 'heman dubare' ya gotinan lîstikeke ziman e ku maneya wê nîne.

Di çarçoveya vê maneyê de bêguman xweseriyên gelekî girîng ên modernîteya kapîtalîst hene. Ev xweserî li gorî binavkirinên Antony Giddens di sê qadên girîng de pêk hatine. Bi vî awayî wê weke 'nedomdar' binavkirin an jî weke têgîn anîna ziman, dibe ku mirov hîn bike. Me kapîtalîzm di nava xweseriyên wê de bi taybetmendiyeke wê şîrove kir û mînak da, lewma ez ê dubare nekim. Lê mijara dewleta netewe ku bi awayekî berçav û huqûqî têgîna desthilatdariyê îfade dike, wê gelekî me hîn bike ku em bi cewherî û xulase bînin ziman.

2- Me gotibû, yek ji mijarên zanista civakî herî zêde behsa wê dike û di berevajîkirina cewherê wê de pêşbaziye dikin, desthilatdarî ye. Ya hatî gotin rexneyeke li ser qestê nîne. Yek ji xisletên herî xweser û qabîliyetên modernîteya kapîtalîst ew e ku bi qasî ti şaristaniyê bi awayekî berfireh nekiribe, kiriye ku her ferd xwe xwedî desthilatdarî bihesibîne û bibîne. Mijara herî zêde divê mirov li ser raweste, ev e. Civaknasê Fransewî M. Foucault herî zêde serê xwe li ser vê mijarê êşandiye, lê dîsa jî bi temamî ji heqê wê nehatiye der. Lenîn di berhema xwe ya bi navê 'Dewlet û Şoreşê' de xwest dewletê pênase bike. Ew sosyalîzma diviyabû ku bi temamî bi modernîteya demokratîk bihata avakirin, ev xebata bingehîn a civakî ji destpêkê ve bi 'desthilatdariya sosyalîst' hat pûçkirin û Lenîn ev fêm nekir.

Ez gotineke M. Bakunin a tê vê maneyê gelekî manedar dibînim: 'Zilamê herî demokrat, taca desthilatdariyê deynin serê wî, wê di nava bîstûçar saetan de bibe dîktatorekî rezîl' yan jî 'wê exlaqê wî xira bibe'. Divê mirov sosyolojiya desthilatdariyê bike û ev kar hînê weke wezîfeyê bingehîn a zanistî ji bo analîzkirinê li pêşiya me ye. Gelo desthilatdarî çî ye, gelo hewce dike, nake? Ev mijarên civakî ne yên ku herî kêmtên zanîn. Wer xuya ye ku fikra Asûr ev e: bi tevahî standina canê hedefê. Yê desthilatdariyê bi tevahî weke nexweşiyekê dibînin jî hene. Nexasim anarşîst û pasîfîst bi vî rengî li dabaşê dinêrin. Li gorî wan mîna mirov ji şewbê û webayê bireve divê ji her cure hêz û otorîteyê bireve. Ya rastî, ev têgihîştin şeweyê berçav ê radestbûna desthilatdariyê ye.

Çareserî û binavkirina sîstema şaristaniya demokratîk ji aliyê wesifkirinê ve cihê ye. Mafê parastinê yê her koma civakî pîroz e. Li hemberî her cure êrîşa li ser hebûna komekê û nirxên bi ser hebûna wê ve hebûna hêza parastinê, ji bilî mafekî dest jê nayê berdan, sedemeke hebûnê ye. Ez bawer dikim ku bi maneya klasîk wê ji hêza parastinê re desthilatdarî neyê gotin. Belkî jî li cih be ku mirov bibêje hêza parastina demokratîk yan jî otorîteya wê. Gul bi stiriyan xwe diparêze. Wexta mirov vê li ber çav bigire, ez hez dikim ku ji vê paradîgmaya otorîteya demokratîk re bibêjim 'teoriya gulê'.

a- Ji xebatên îdeolojîk heta bi xebatên eskerî, ji çîrokên mirovan pê dixin xewê heta bi qirkirinan, ji lîstikên kêfê heta rîtuêlên dînî bi tevahî tevgerên civakî eger bi kêra vedizîna berhemê zêde û nirxan tê di çarçoveya analîzên dawî de mirov dikare wan weke xebatên desthilatdariyê bi nav bike. Desthilatdarî di çarçoveya vê maneyê de qada xebateke berfireh a civakî ye. Nexasim di civakên şaristaniyê de desthilatdarî timî bi berfirehî û kûrahî li gorî zêdebûna rêjeya berhemê zêde bi meyla mezinbûnê radibe.

Eger em çalakiya bi darê zorê ya desteserkirinê û bi sazîbûna wê ya li ser destketî, sermiyanê maddî û manewî û bi tevahî nirxên çandî yên kes û koman weke 'hunerê desthilatdariyê' bibînin, wê 'yê bi dest dixê' û 'yê bi dest dikeve' bi awayekî berçav zelal bibe. Tevî ku yê wê nîne, desthilatdarî timî hin tiştan bi darê zorê bi dest dixê, yê xwe dihesibîne, asîmîle dike, dike milkê xwe, dike welatîyê xwe û di rewşên berevajî de dîsa bi darê zorê diavêje, surgûn dike, bê cih û war dike, bê kar dihêle, bê mal dihêle, bi awayekî giştî ji aliyê maddî û manewî ve huner û çalakiya bê qîmetkirinê ye. Eger mirov vê yekê bi tenê bi çalakiya desteserkirina nirxan û berhemê zêde bi sînor bike, wê ev bibe helwesteke teng. Di vê mijarê de bi destxistinê esas e. Lê li ser vê rêyê bi hezaran nirxên din jî têne desteserkirin ku mirov ji van re bi giştî bibêje desthilatdarî, rastir e.

Fonksiyona bingehîn a otorîteya demokratîk jî ew e ku yekser an jî ne yekser êrîş li hebûn û hebûna kom û kesên pêwendîdar hatibe kirin divê nirxên wan ên maddî û manewî biparêze, çavên xwe li bidestxistina wan negire, dîsa li wan vegeîne. Ango ji her aliyê ve bi fonksiyoneke pozîtîv a hewce, mafdar û dest jê nabe re têkildar e. Otorîteya demokratîk di çarçoveya vê naverokê de hunerê ketina nava çalakiyê ye. Di cewherê xwe de jî mirov jêre weha bibêje rastir e: pêşgirtina li bidestxistinê û hunera çalakiya wê ye. Di warê bidestxistina welat û çalakiyên ji bo pêşgirtina bidestxistina welat de ji aliyê bi karanîna hêzê û hunerê wê (artêş-şer) ve cihêtiyêke ontolojîk (hebûnî) heye. Herdu jî têgînên dijberî hev in. Di nava civakê de rewşên bi vî rengî bi têgînên bingehîn ên dualîte yên weke qencî-xirabî, xêr-guneh, rast-çewt, heq-neheq, xweşik-krêt têne îfadekirin.

b- Li gorî nêrînên li desthilatdariyê mirov wê dikare ji gelek aliyan ve dabeş û tasnîf bike.

1- **Desthilatdariya Siyasî:** Şeweyekî desthilatdariyê ye ku herî zêde tê bikaranîn. Fonksiyona birêvebirin û rêveberiya dewletê û yên li ser şopa wê (mînakên dewletê yên partî û civakên sivîl esas digirin) îfade dike. Di dîrokê de herî zêde ev şeweyê desthilatdariyê hatiye bikaranîn, gelekî li ser hatiye rawestîn û herî zêde diyarker e.

2- **Desthilatdariya Ekonomîk:** Çalakiya bi rêvebirin û bidestxistina nirx û berhemê zêde ya hêzên yekdestdar îfade dike. Di tevahiya dîrokê de gelek şeweyên wê hatine meşandin.

3- **Desthilatdariya Civakî:** Rêûresm û çalakiya hêzê ya beşên bingehîn ên civakê li ser hevdu ava dikin, îfade dike. Di vê de malbat, çîn, cinsiyet, koka etnîk û gelek cudahiyan din ên girîng hene. Divê mirov hinan ji wan cihê bigire dest û li ser bisekine. Di malbatê de bav, di çînaletiyê de yê berhemê zêde bi dest dixê, di cinsiyetê de mêr, di etnîsîteyê de etnîsîteya serdest desthilatdariyê temsîl dike.

4- **Desthilatdariya Îdeolojîk:** Bi maneya zêhniyeta rêveber e. Kes û komên di têkiliyên çand û zanistê de pêşketî ne, xwediyê desthilatdariya îdeolojîk in.

5- **Desthilatdariya Eskerî:** Saziya herî zêde li rêza pêş bi desthilatdariyê re wekhev tê dîtin e. Di vî şeweyî de herî zêde desthilatdarî heye, herî zêde dijberê civakê ye, herî zêde dijberê mirovatiyê ye. Diya tevahiya desthilatdariyan e, ya rastî ew bavê tevahiya desthilatdariyan e.

6- **Desthilatdariya Neteweyî:** Di çarçoveya netewe de desthilatdariya navendî îfade dike. Bi hostayî û nazenînî hewl dide xwe weke yek û parçe nabe îfade bike. Mirov dikare jêre bibêje serweriya neteweyî ye.

7- **Desthilatdariya Global:** Împaratorî yan jî pozîsyona modernîteya hegemon û şaristaniya serdest îfade dike. Di roja me ya îro de modernîteya kapîtalîst di rewşeke welê de ye, vê desthilatdariya xwe bi pêşengiya DYE'yê bi yekdestdariya ekonomîk a global û dewletên netewe dimeşîne. Gelek şeweyên bi vî rengî yên desthilatdariyê mirov hînê jî dikare dabeş bike.

3- Desthilatdarî tevahiya têkiliyên dîrokî-civakî û saziyan e. Bi awayekî dîrokane li ser qad û şaneyên civakî yên sedema man û nemanê ne, bi cih dibe û hewl dide xwe bike rêûresmeke domdar. Rêûresmê tê maneya bisazîbûnê. Desthilatdarî pir girîngiyê didin sazîbûnê û heta qadeke welê ye; têkiliyên civakî bi protokolê ve hatine girêdan. Pêwendîdarên wan, ew gelekî fonksiyonel kirine, ji lewra jî şewê û bisazîbûnê pir baş bi protokolên ve girê didin, ji ber ku temsîliyet û domdarî xwedî girîngiyeke man û nemanê ne. Mînak di avakirina desthilatdariyên siltanan, destguhertin, teslîmkirin û bidestxistina wan de xeml, sembol û protokolên mezin hatine lidarxistin.

Yekdestdarên berjewendîperest ên civakên şaristaniyê yên xisletên dîrokî bi destxistine û li hev badayîne, ji serê çiyê mîna gulokeke berfê digindirin her diçe mezin û dijwar dibin. Ev desthilatdariyê îfade dikin. Dîrok jî xwedî pergala û nîzamekê ye ku bi vî awayê me destnîşankirî diherike.

4- Eger mirov desthilatdariyê bişibîne nexweşiyê vedigire wê baştir were fêmkirin. Ango desthilatdarî mîna şewbê ye û vedigire. Ev nexweşiyê civakî ye; di destpêkê de 'zilamê bihêz û xasûk' bi serê xwe nêçîr, paşê danehevên jin-dayikê desteserkirin. Ev nexweşî; pêşî di nîzama hiyerarşîk a bavik de rahib (kesê xwediyê maneyê) + rêveber (kesê bi tecrûbeyên xwe civakê rêve dibe) + fermanarê eskerî (kesê xwediyê yekdestdariya hêzê) hat sazîkirin. Bi avabûna çîn û bajêr jî xwe kirin dewlet. Lê hema yekser divê ez bibêjim; çawa ku tê yeqînîkirin, bi avabûna desthilatdariya dewletê re nîzama hiyerarşîk a bavik ku ji aliyê zilamê bihêz û xasûk ve hatibû avakirin, ji holê ranebû.

Vê carê em dikarin desthilatdariyê weha formule bikin: desthilatdarî = zilamê bihêz û xasûk + baviktiya hiyerarşîk + dewlet.

Bi temamî weha tê gotin: 'Wexta mirov taca desthilatdariyê deyne serê mirovê herî demokrat wê di nava bîstûçar saetan de wî bike dîktatorekî herî rezîl.' Ev rast e. Ev desthilatdariya dirize weke tacekê deynin serê jina herî bindest, ew ê jî di nava bîstûçar saetan de bibe dîktator. Ji bo mirov pêşî li vê rizîn û nexweşiyê bigire bi tenê rêyek heye, ew jî avakirina sîstema modernîteya demokratîk e.

G- Modernîteya Kapîtalîst û Dewleta Netewe

Têgîna dewleta netewe bi qasî ku di tariyê de hatiye hiştin ewqasî jî yek ji wan têgînan e, herî zêde hatiye berevajîkirin. Bi israr ji diyarkirina rola wê ya sereke û fonksiyona wê ya rastî direvin. Mirov dikare bibêje; zêdetir bi armancên propagandatîf tê bikaranîn. Bi taybetî hewl didin têkiliya wê ya ontolojîk bi faşîzmê û milletgiriyê re xuya neke. Çawa ku hewl didin têkiliya tenik û zirav a modernîteya fermî bi faşîzmê û milletgiriyê re ji nedîtî ve bînin. Ev helwest bi tenê xweserî bûrjûwayên lîberal nîne. Sosyalîst jî di mijara dewleta netewe de yan parêzvan xuya dikin, yan jî mîna ku gelekî bê qîmet e, bi gotin û peyvên besît pênase dikin û dibihurînin. Ya rastî, ji bo guhertin û têgihîştina li serdema me, têgîna dewleta netewe têgîneke kilît e.

Bêyî ku mirov dewleta netewe û mijara Cihûyan ji hev derxîne, qurbanên qirkirina Cihûyan bi bîr bîne û maneyê bidê, ev yek ê gelekî kêmtir û çewt, her weha wê gelekî ne rast be. Trajediya Rojhilata Navîn a îro têra xwe analîzên tene kirin piştrast dike.

1- Dewleta netewe formê pêkhatina yekdestdariya kapîtalîst e. Li Hollanda û Ingilîstanê hînê di sedsala 16. de ji bo şikandina armancên împaratoriyanê Franse û Spanyayê formekî

dewletê yê pêdivî pê hebû, şeweyê pêş dewleta netewe bû. Şerên Napolyon di vê de bi roleke pêşeng rabûn. Bêyî ku Franseyê bike dewleta netewe nikarîbû şer bimeşîne. Îdeologên Elman ên pêvajoyê ji nêz ve dişopandin, bi tevahî benên serê meselê ne û ji milletgiriya Elman û dewleta wê ya netewe re hewce ne, di şexsê Napolyon de keşif kiribûn. Milletgiriya Elman a bi lez pêşde birin, demekê berî demekê di yekgirtina Elmanya û avakirina dewleta modernîteyê de bi rola qerasesekî rabû. Di serê sedsala 19. de gavên pêvajoya wê paşê Hîtler biafirîne yê destpêkê bihatina avêtin.

Bi hîmên modernîteya kapîtalîst re (şaristaniyê) têkildar e. Ev tevgera ku di navenda xwe de lêgerîna li serketinê ya yekdestdarên ekonomîk dihewîne, wê ne bi tenê pêşketina netewî berevajî bikira; neçar wê bi tevahî hêmanên netewe dikin netewe bikirana milletgir. Bêyî ku dîn neteweyî bibe, zehmet bû ku serdestiya bazarê ya yekdestdariya ekonomîk pêk bihata. Neteweyîkirina huner û çandê jî bi heman awayî bi pozîsyona yekdestdaran re têkildar e. Neteweyîkirina şeran jî wê bibûya hêmana herî dawî û girîng. Neteweyîkirina van hêmanan hemûyan ruhê neteweyî derxist holê û ev jî bi milletgiriyê bi encam bû. Xebatên îdeologan ên li ser netewe û dewletê ji mêj ve hîmên fikrî yê hewce dikirin, amade kiribûn. Pir eşkere bû ku ev hêman hemû ku li ser bazara neteweyî û li ser bazarê şerekî mezin dimeşand û xwe li ser dikuşt û ferz dikir berhema kapîtalîzma yekdestdar bû.

2- Şoreşa îndustriyê ev pêvajoyê bi tevahî bi lez kirin. Piştî bazirganiya mezin, pîşesaziyê bêhtir berhemê zêde çêkir û bi vê xisleta xwe mijara netewekirina bingehîn ava kir. Pîşesaziya neteweyî di çarçoveya netewe de ji bo kapîtalîstan hemûyan dihat maneya bêhtir karê. Sedsala 19. ji vî aliyê ve diyarker e. Îndustriyalîzm weke îdeolojiyekê ji nêz ve bi netewebûyîna re têkildar e. Milletgirî di sedsala 19. de îdeolojiya herî nadîde û hêza çalakiya siyasî bû û mirov nikare îndustriyalîzmê ji vê cihê bifikire. Bûrjûwaziya bazirgan weke hecm bi serê xwe nikare neteweyekî rake û hilgire. Merkantilîzm bi serê xwe wesfê wê yê ekonomiya yekdestdar a karibe netewe li pey xwe bibe nîne. Bûrjûwaziya bi îndustriyên yekdestdar weke hecm gelekî berfireh bûbû, êdî weke heqê xwe didît ku li ser navê neteweyê bipeyive. Bi bûrjûwaziya pîşesaziya neteweyî, serdestî û serkeftina ku kapîtalîzm li ser neteweyê bi dest xist mayînde bû.

Têgîna jêre şoreşa bûrjûwaziyê tê gotin, ji ber ku van pêvajoyan hemûyan di nava xwe de dihewîne, manedar e. Naxwe bi serê xwe bi tenê şoreşên Ingilîz, Franse û yê weke wan berevajiyê tê gotin şoreşên bi plan ên bûrjûwaziyê nînin. Tiştê bûrjûwaziyê kir ew bû ku zanîbû van şoreşan li gorî berjewendiyên xwe bi kar bîne. Ji lewra şaş e ku mirov şoreşa îndustriyê weke serketineke çîna bûrjûwaziyê bibîne. Ev şoreş jî encama daneheva mezin a dîrokê ye.

Çawa ku ekonomî qadeke civakî ye û hewcedariyê wê bi bûrjûwaziyê nîne, pîşesazî jî qadeke ekonomiyê ye û hewcedariyê wê bi bûrjûwaziyê nîne. Ya yekdestdarên bazirgan kirin ew bû ku li gorî bazirganiyê bi awayekî dîrokî dest danîn ser vê qada ku hîne zêde karê tîne. Xwediyên ti şoreşên rastîn bûrjûwazî nînbûn. Nava salên sedsala 19. qonaxeke werçerxê ya dîrokê ye. Yan dewleta netewe ya navendî ya bûrjûwaziyê wê bi ser bikeve yan jî tevgera konfederatîf a demokratîk a bi tevahî beşên civakê yê li derveyî yekdestdarên nû û arîstokrasiyê dimînin himbêz dike. Di Şoreşên Ingilîz ên sala 1640 û 1688 û Şoreşa Franse ya sala 1789'an de di nava hêzên serhildanê de cihêtiyeke berçav xuya nake, lê ev herdu meyl û ekol bi rola esasî radibûn. Komîngêrên di Şoreşa Franseyê û Levelên di Şoreşa Ingilîz de nûnerên meyla demokratîkbûn. Ev meylên behsa wan tê kirin paşê wê bihatina tesfîyekirin. Şoreşên 1848'an bi temamî şoreşên gel bûn. Xebatên K. Marks û F. Engels ên heta 1848'an yê Lîga Kominîst û Manîfestoyê li cih in û gavên dîrokî ne. Kengî şoreş li bêbextiya bûrjûwaziyên ku bi her cure hêzên paşverû re li hev kirin rast hatin, ev têkçûna wan a pêşî ya stratejîk bû. Bihara gelan kurt ajot û dîsa zivistana reş bi ser wan de hat. Şoreşgeriya bûrjûwaziyê jî bi berjewendiyên wê yê keliyê ve girêdayî bûn. Bi ser ketibûya, wê desthilatdariya siyasî pir zû bikira yekdestdariya ekonomîk. Navenda yekdestdarên ekonomîk û siyasî di mijara dewleta netewe de hev digirin û ev yek jî pêvajoya paşê diyar dike. Salên 1861 û 1871'ê bi awayekî fermî salên îlankirina dewletên Îtalî û Elman in. Paşê jî wê dor bihata îlankirina dewletên netewe ên din.

Pêla şoreşa nû kengî weke hêvî dikirin nemeşiya, Marks xwe vekişand Londonê. Kapîtala wî xistin ber lêkolînê. Ceribandina wî ya Enternasyonalê xebateke komeleyê bû. Kominîstên Elman di navê de Marks û Engels jî kengî dewleta netewe ya navendî kirin esas, hingî bi awayekî objektîv têkçûn qebûl kirin. Bi teoriyên krîz û pêşîntengiyê li gorî ketina kapîtalîzmê bername

avakirin, rêxistin avakirin, stratejî û dersên taktîkî pêş xistin her çûn li dijî civakêbi kapîtalîzmê re di nava qalibên heman modernîteyê de (rewa dîtina endistriyalîzm û dewleta netewe) li hev kirin û bi vî awayî veguherîn tevgerêke welê ya para xwe ji yekdestdariya ekonomîzm jêre tê gotin bigirin. Maneya ekonomîzmê qebûlkirina bernameya dewletên netewe û ekonomiya yekdestdarên pîşesaz e. Şoreşa Sovyetê jî weke yên beriya xwe nikarîbû nebe destikê bernameya dewleta kapîtalîzmê ya yekdestdar + dewleta netewe. Jixwe Şoreşa Çînê jî piştî demeke dirêj a aloziyê nikarîbû xwe ji heman aqûbetê xilas bike û li ser heman rotayê dewleta netewe ya Çînê + kapîtalîzma yekdestdar a Çînê + bi yekdestdarên global re lihevkin.

Şoreşên rizgariya neteweyî ku bi zêhniyeteke modernîst a hînê zêde re têkildar in, pîşesazî û dewleta netewe weke bernameyên xwe yên azamî diyar kiribûn. Herçiqas di nava wan de gelek mînakên sosyalîzma pêkhatî hebin jî bernameya wan yek tişt bû. Sedema serneketina wê ew bû ku nikarîbû bibe xwedî wê hêza ji modernîteya Rohnîbûnê bibihure û li şûna wê modernîteya demokratîk bi teorîk, programatik, stratejîk û taktîk pêk bîne. Ya rastî, ev niyeta wê jî tinebû. Bi tevahî nîşane didin xuyakirin ku ev tevger xwedî karekterêke bûrjûwaya piçûk e, asoyê wê teng e, bi qasî ku bi serketinê serxweş dibe bi xisletên ku wê bi hêsayî radestî sistemê dike, dibe yek.

Anarşîstan ev pêvajoyên protesto kirine. Lê nexasim, tevî ku Bakunin, Proudhon û Kropotkin rexne û pêşniyarên girîng ên bernameyê kirin jî ji ber ku li ser vî bingehe xwe bi rêxistin nekirin, ji aliyê îdeolojîk ve teng bûn û civak seresere nas kirin, her weha ji ber têgihîştinên wan ên çalakiyên ferdî nikarîbûn bibin alternatîfa siyasî. Destwerdana wan a li pêvajoya dîrokî serketina çav li rê bû pêk were, neanî. Herdu ekol jî qelsiya wan ew bû ku felsefeya Rohnîbûnê weke hebû qebûlkirin û bi awayekî dogmatîk bi zanista pozîtîvist ve girêdayî bûn. Serneketin zêdetir bi sedema îdeolojîk ve girêdayî bû.

Murray Bookchin dibêje; heta bi salên 1850'î li Ewrûpayê meyla kedkarên gund û bajaran zêdetir ber bi konfederasyoneke demokratîk heye, lê ji ber ku sosyalîstan xwe radestî têgihîştina dewleta netewe ya navendî kirin ev şens bi tevahî ji dest çû. Bookchin bi van gotinên xwe wer xuya dike ku bûyerên di qada civakî de diqewimin zêdetir nêzî rastiyê teşxîs kirine.

3- Wexta dewleta netewe ya Elman di sala 1870'yî de hat îlankirin, yê pêşî ev tehlûkeya mezin dît filozofê mezin Nietzsche bû. Ji lewra mirov Nietzsche weke pêxemberê muxalîf ê serdema kapîtalîst bi nav bike, li cih e. Di demekê de ku sosyal demokrat jî di navê de ji vî bûyerê re li çepikan didan, wî şerma mezin a mirovatîyê têde didît. Ez ne şaş bim, xulaseya şîroveyan wî weha bû: 'Dewleta dibe Xwedê, ferd û kedkarên dibin morî, civaka xesandî û pîrekî.'

Rexneya Proudhon a li welatîbûnê hînê balkêştir e. Mîna ku ferdê roja me ya îro hê ji mêj ve dîtîye. Max Weber civaka di bin bandora modernîteyê de weke 'civaka li pişt caxên hesinî hatiye girtin' bi nav dike. ss 16. heta dawîya sedsala 20'an gelan û rewşenbîran bi awayekî di dîrokê de ti carî neyê muqayesekirin, li ber xwe dan. Gelek serketinên demborî jî bi dest xistin. Lê hegemonya global a di serdema yekdestdarên finansî kapîtalîzmê de hînê bi tevahiya heybeta xwe li ser piyan e û ev yek jî nîşan dide ku meyla modernîteya demokratîk a ku kêmasiyên mezin ên çareseriyê jiyan dike, li ser xeta bername, stratejî, rêxistin û çalakiyê ji çewtî û kêmasiyên xwe rizgar nebûye.

4- Divê mirov sê hêmanên sereke yên modernîteyê bi giraniyê yek astê çareser bike û li ser vî hîmî hêmanên sereke yên modernîteya demokratîk bi entelektuel û rohnîbûneke mezin û her cure tevgerên civakî bide meşandin û ev yek wezîfeyê her dema şaristaniyê ye ku paşve nayê xistin û dest jê nayê berdan. Rexnekirina kapîtalîzmê ji hedê xwe zêdetir kêma hatibe kirin jî ji ber ku hatiye kirin, divê mirov berê tîran bide dewleta netewe û bi rexnekirina îndustriyalîzmê temam bike û ev yek di serdema sêyemîn a finansî yekdestdar de giraniya xwe ya di têkoşîna civaka demokratîk, wekhev û azad de diparêze. Em jî ya para me dikeve pêşkêş dikin.

Çi di pêkhatina dewleta netewe de, çî jî di domdarkirina wê de fonksiyona zemqê ji aliyê her cure milletgiriye ve tê bicihanîn û êdî zehmet nîne mirov vî tespîtê bike. Di vî rewşê de ez dixwazim balêbikişînim ser vî mijarê ku em milletgiriye weke hêmanekî îdeolojîk ê rola xwe ya xweser heye digirin dest. Dibe ku rastir be, mirov jêre bibêje, îdeolojiya pozîtîvist-laîk kirine dîni. Di qonaxa derketina sistemê de nêzikbûnên pozîtîvist û laîk herçiqasî jî zêhniyeta modernîteya demokratîk dûr bin jî ji bo bihurîna ji dogmatîzma kevneşopiyêbi roleke erênî rabûn. Di pêşketina şîroveya zanistî de para wan heye. Lê belê ji ber ku ji nivê sedsala 19. û pêve li aliyekî

serketina xwe ya siyasî û aborî pêk anîbû û li aliyê din tehlûkeya çalakiya demokratîk dewam dikir; weke ku li cem her şaristaniyê hatiye dîtin, sîstem ji aliyê îdeolojîk ve ber bi dînîbûnê ve çû. Milletgiriyê jî bi zêdeyî bersiva vê pêdiviyê dida.

Piştî van daxuyaniyên pêş ên weke destpêkekê der barê dewleta netewe de, li ser girîngiya mijarê ceribandina analîzên hînê berçavtir û bi detaytir gelekî hewce ye û mirov dikare gelekî jê hîn bibe.

a- Eger em bi awayekî berfireh bi nav bikin, em dikarin bibêjin; di dema modernîteya kapîtalîst de amûrên desthilatdariyê yên li tevahiya civakê belavbûne û di çarçoveya huqûqî de ji yekîtiya ferdên bi navê welatî re em dikarin bibêjin dewleta netewe. Di vir de têgîna diyarker, diyardeya desthilatdariyê ye ku li tevahiya civakê belav bûye. Rewatiya tevahiya dewletên berê bi saziyên wan û kadroyên wan ve bi sînor bû. Di dewleta netewe de ev sînor tîr derbaskirin. Yên ku jê re welatî tîr gotin an jî kesên ku dewlet hewl dide li gor berjewendiyên xwe yên îdeolojîk, sazûmanî û ekonomîk çêke, weke ku endamên dewletê yên xwedî heq û wezîfeyan bin, wan dike dewletî, ev cewherê dewleta netewe ye. Yek ji mijarên sereke yên dewleta netewe girîngiyê pê dide çêkirina welatî ye.

1- Amûrê herî bi tesîr ê îdeolojîk milletgirî ye. Di asta dînekî nû de ye. Bandora hêz û balkêşiya desthilatdariya siyasî ji bo ferd bike welatî gelekî tê bikaranîn.

2- Xisleta yekdestdariya ekonomîk a dewletê bi şoreşa pîşesaziyê hînê berfireh dibe û ji ber ku yekdestdariya pîşesaziyê gelekî pêş dikeve, hema hema nîviyê civakê li saziyên dewletê weke karker-karmend tîr bicihkirin. Ev rewş bi serê xwe, dike ku beşekî mezin ê civakê ji bo bibe endamê dewleta netewe ango bibe welatî bikeve nava pêşbaziyê. Di navbera herduyan de yekîtiyeke xurt û hevpariyek heye. Zehmet e ku mirov diyar bike, yekdestdariya dewletê ji ku dest pê dike û li ku diqede û di nava vê de zehmet e ku mirov cihê yekdestdariya taybetî tespît bike. Yekdestdarên taybet ji nîvî zêdetir karê didin dewletê, lê dewlet jî mîna îltizamên modern derfet û îmkanên bêsînor dide wan û ji wan re hêsan dike. Ji lewra şeweyê welatîkirina ferd a yekdestdarên taybet hin caran ji dewletê paşverûtir e. Têkiliya welatîbûnê bi huqûqê re pir berçav e. Her ferdê dixwaze karê xwe bimeşîne pêdiviya xwe bi nasnameyeke şênîyan heye. Jixwe nasname bi serê xwe tê maneya welatîbûna dewletê. Bi awayekî sembolîk endambûna dewletê îfade dike.

3- Serwextbûna li dewlet û desthilatdariyê ku tevahiya dîrokê zindî hatin hiştin ango rêûresma wan, eşkere ye ku di şewegirtina welatîbûnê de gelekî bi kêr hatine.

4- Di nava malbatê de bav weke nûnerê dewletê tê hiskirin û ev yek jî bandora cinsiyetparêziyê nîşan dide. Di nava malê de her mîr li hemberî jinê tê maneya dewletê. Bi vî awayî hiskirinê ji aliyê tevahiya civakê ve jî, mirov dikare qebûl bike. Saziya eskertiyeke yek ji saziyên sereke yên dewletê ye. Li vê saziyê nîrxên bingehîn ên dewleta netewe weke nasnameya ferd li mejî û hisên wî tîr kolan û niqirandin û ji nû ve tê çêkirin. Her saziya weke vê ya dewleta netewe xwedî heman fonksiyonê ye. Lê yek ji wan jî nikare xwe bigihîne rola saziya eskertiyeke.

5- Di pêvajoya dewleta netewe de dîn ji wan amûran e ku milletgiriyê ew herî zêde bi kar anîye û yekser ew veguherandine dîrê dewleta netewe. Ji ber ku dîn hem neteweyî dikin, hem jî milletgirî dikin, di dema dewleta netewe de weke saziyeke civakî herî zêde bi cewherê xwe re nelihev dibe. Beşê civakê yê li derveyî milletgiriya sekuler dimîne bi milletgiriya dînî, bi hebûna nû ya xwedayê berê bi zanebûn an jî xweber bi evdîtiya wî re dikin yek û bi awayekî îxaneta xwe ya hundir dijî. Şerê dîn û laîktiyê ji nêz ve bi vê îxanetê re têkildar e.

6- Perwerdeya ji dibistana seretayî heta zanîngehê ferd weke welatî amade dike û perwerde saziya herî bi bandor a modernîteyê ye. Bi saziyên eskerî re di vê mijarê de pêşbaziyê dike. Hedefa pêşî ya van saziyan ew e ku welatiyekî ji bo modernîteya kapîtalîst bi awayekî herî ehmeq bigihînin, nîrxên wê yên bi cihêwazî di tevahiya dîrokî-civakî, guherîn û veguherînê de pêkhatine, pêşî di parzûnkê dînî paşê jî di yê milletgiriyê re derbas dikin û dawiyê jî di teştî îdeolojiya fermî de distrên. Sofîtiya di vê mijarê de gelek ji skolastîkiya serdema navîn bihuriye.

7- Ji bo mejî û dil şûştinê, medya amûra herî bi hêz a modernîzmê ye. Ev cîhazên behsa wan tê kirin, ji derfetên teknolojiya ragihandinê sîdê werdigirin û ji bo gihandina welatiyê dewleta netewe dixwaze rê xweş dikin. Nexasim sê S'yan, seks, spor û sinaetê populer dikin, naveroka wan pûç dikin û ji civakê re wan pêşkêş dikin, bi vî awayî di çêkirina welatiyê

efyonkêş, herî ehmeq û rezîl de medya bi roleke sereke radibe. Hedefa bingehîn a jiyane erebeyek + malbat (peydakirina pîrek an jî zilamekî û çêkirina çend zarokan) + bibe xwediye xaniyekî ku karibe rojane standart bixwe û vexwe. Maneya civakbûyîne ji bo xwestekên ferdî yê besît û rezîl bi hêsayî li aliyekî din tê hiştin. Ji ber ku ji bîr û hafizeyê hatiye kirin, ji dîrokê jî qut dibe. Tiştê ku divê qey dîrok e, klîşeyên neteweyî yê milletgiriye ne. Bê felsefe ye, yan jî ji bilî feyde û sûdên herî piçûk, bawer nake ku felsefeyê bextewariyê hebe. Modern xuya dike, lê nava xwe pûç e, hundirê xwe vala ye, 'keriyekî welatîyan' yê ji bo armancên herî tarî (faşîzmê) baz bide hatiye amadekirin û ferdê 'civaka girseyî' yan jî ya herî rast NE FERD li naverastê ye.

Di demên dawiyê de bi bandora postmodernîzmê rexneyên li ser 'welatî' hatine kirin jî gelekî kêrhatî ne. Di serê astengiya bingehîn a li pêşiya modernîteya demokratîk de welatîyên bi vî rengî yê dewleta netewe û civaka wê ya wan hildiberîne, tên. Ji lewra yek ji wezîfeya sereke ya demokratîkbûyîne ew e ku vê dewleta netewe û civaka wê ya ferdê ne ferd diwelidîne ji hev derxîne û şaristaniya demokratîk a ferdên demokrat, azad û wekhev ango welatîyên azad bigihîne, ava bike.

b- Pir girîng e ku mirov têkiliya ontolojîk a di navbera faşîzm û dewleta netewe de bibîne. Di mijara faşîzmê de yek ji çewtiya bingehîn ew e ku têkiliya sistematîk a bi dewleta netewe re yan hîç nabîne, nikare rave bike, yan jî wexta hew tê veşartin bi du gotinên nivîsî yê seresere jê dibihure. Lê ev analîza me ya di asta pêşnûmeyê de jî têrê kiriye ku xizimtiya bi kok a îdeolojiya Rohnîbûnê (îdeolojiyên pozîtîvîst laîk jî di navê de) bi faşîzmê re eşkere deyne holê. Şeweyê bingehîn ê desthilatdariya modernîteya fermî dewleta netewe ye, dîne wê yê nû jî milletgirî ye. Civa-kên li parzûnkê milletgiriya dewleta netewe hatibin xistin, ew civak in ku amade ne, timî faşîzmê hilberînin. Mirov nikare faşîzmê bê dewleta netewe bifikire. Hemin mirov nikare dewleta netewe jî ji yekdestdariya ekonomîk a zêde xurtbûyî (bazirganî + pîşesazî + finans) cihê bifikire.

c- Meseleya Yekîtiya Sovyetê û dewleta netewe mijareke din e ku hîne girîng e û li benda çareseriyê ye. Hîne di dema Marks û Engels de çarçoveya têkoşîna bingehîn a ji bo çîna karker dewleta netewe ya Elman a navendî hatibû qebûlkirin û ev yek jî maka tevahiya şasiyan bû. Li Elmanyayê heta nivê sedsala 19. serhildanên gund û bajaran ên ji bo pêkhatinên konfederatîf ên demokratîk paşverû hatin dîtin û piştgiriya dewleta netewe ya navendî hat kirin ku ev bi xwe di nava fikrên Marks û Engels de cih digirin. Di vê mijarê de fikir û rexneyên Bakunin û Kropotkin hîne qîmeta xwe ya aktuel diparêzin. Ev tespîten Marks û Engels sedema bingehîn in ku Enternasyonala Yekemîn û Duyemîn weke ber biavêje pêk tên. Ezmûna Sovyetê û Çîna roja me ya îro mînak in ku vê piştrast dikin. Rûsya jî hîne negihîştibû salên 1920'î rengê demokratîk ê Sovyetê bi dawî bûbû. Li dawiyê bi tenê rêyek mabû ew jî bi modela dewleta netewe avakirina sosyalîzmê bû. Ji bo vê jî bi tevahî muxalîf hatin tesfîyekirin, gundîtiya ku hêza sereke ya demokratîk bû hat tinekirin û rewşenbîr hatin bédengkirin. Bi vê re ya derket holê 'Sosyalîzma Firewnan' bû. Modernîteya demokratîk nehatiye hişê mirovan. Ya rastî hatiye astengkirin. Mijara behsa wê tê kirin di demokrasîyê de dîsa bi awayekî beravêtî di salên 1990'î de ji nû ve dikeve rojevê. Ez rast nabînim ku li hemberî faşîzma demê ya Hîtler bibêjim faşîzma Stalîn. Ew du tevgerên cihê ne ku ji çavkaniyên cihê tên. Lê mînaka Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS ezmûneke sosyalîzmê nîne û sosyalîzmeke bingehê xwe li ser şaristaniya demokratîk daneyne wê pêk neyê û ev ezmûneke dîrokî ye ku vê rastiyê bi bandor li pêş çavan radixîne.

Mao bi demokrasîyê re mijûl bûye. Rexneyên wî yê li ser Sovyetê girîng in. Tevgerên Rizgariya Neteweyî ku piraniya wan li ser xeta sosyalîzma pêkhatî meşîyan, hîne ji serî ve bernamêya xwe bi giranî dewleta netewe hesibandine. Ev modelên pêkanîn, bi tenê bi hevkarîya DYE, YE, IMF, Bankeya Cîhanê û yekdestdarên kapîtalîst ên sereke li ser piyan man, wexta mirov vê rastiyê li ber çav bigire, divê mirov li rewşa wan a her çû antîdemokratîk û muhafezekarbû, matmayî nemîne.

Mînaka herî xemgîn sosyalîzma Baasî ya Seddamî bû. Ji bo yê dixwazin fêhm bikin mînakek e ku bi buhayê zêr e. 'Dewleta xweşal' a sosyal-demokratîk bi ti awayî ji dewleta netewe cihê nîne.

d. Yek ji encamên xeternak ên ku dewleta netewe rê li ber wan vekir jî tevgera asîmilasyon, tesfiye û hilweşandinê ya li ser mîrateya çandî ye ku di dîrokê de bi awayekî nedîtî kiriye. Yek ji xisleta herî zêde dewleta netewe destnîşan dike ew e ku xwe dispêre etnîsîteyê serdest û bi

tevahî etnîsîteyên din tevî çanda wan a hezar salan (yek ziman, yek netewe, yek welat û yek dewlet slogana sereke ya Hîtler bû) tine dihesibîne û bi vê re wan tesfiye, asîmîle dike û hildiweşîne. Di dîrokê de ti hêza îdeolojîk û zordest serî li tevgerên bi vî rengî nedaye û ev yek bi şeweyê pêkhatina dewleta netewe ve têkildar e. Polîtîkayeke çandê ye, ji dîsgotinên weke 'yek dewlet, yek millet, yek ziman' dest pê dike, welatî û saziyên hemû dişibin hev, ji yek rengî ne, yan bi tevahî ripîreş in, yan jî afirandina çoleke çîlî spî ne. Xwestine Darwînîzmê, ango biyolojîzmê li ser civakê bi cih bînin. Yek ji gunehê xeternak ê pozîtîvîzmê kirî jî di vê qadê de ye. Weke hewcetiya rêzika beridandinê qebûl dike ku çandên herî bi hêz divê hemû çandên din bihelînin. Bêguman wexta ev jî bê kirin wê beridandina mîlyon salan a mirov tine bê hesibandin an jî wê bê tinekirin.

Di roja me ya îro de her ku diçe çand pûç dibin, heybeta xwe namînin, cazîbeya xwe kêm dibin û êdî îlham nadin, ev bi tevahî ji ber tevgera dewleta netewe weke bûldozerekê li ser rêûresma çandî dimeşîne, pêk tê. Bi hezaran ziman, bi deh hezaran qebîle, eşîr, qewm, mîrateyên arkeolojîk, şeweyên cihê yên jiyane ango çand hemû bûn qurbanê vê polîtîka yek çandê ya qirkirinê. Diyar jî nîne ku wê ev qirkirina çandê li ku bisekine. Civaka netewe, ferdê netewe û dewleta netewe ya ji yek reng û şeweyî wê ne bi tenê faşîzmê hilberînin; wê jiyane jî bikin mîna çolê û wê bijkevin pêvajoya cinawirbûneke ku timî li hedefeke pêre şer bike, bigere. Encam şerê dîn, ziman, etnîsîte û çandên din e ku kes nikare ji navê derkeve. Roja me ya îro bi van şeran diçelqe û tevlîhev dibe. Hîtler destpêka vê çanda şer e û sembola wê ye. Di roja me ya îro de rastiya vê simbolê di pratîkê de tê jiyankirin. Dîsa ji bo yên dixwazin hîn bibin mîna Iraqê di buhayê zêr de ye û bûyerên li vî welatî diqewimin li ber çavan e.

e. Dewleta netewe di qada siyasî de jî girîngiyê dide yek tîp û şeweyî. Di dewleta netewe de çawa ku ji nasnameyên neteweyî yên cihê re cih nîne, ji pêkhatinên siyasî yên cihê re jî cih tineye. Mebest ji dewleta navendî, bi gotineke din mebest ji dewleta weke avahiya unîter tê binavkirin ew e ku yek ji şertê bingehîn ê demokratîkbûnê li ser hîmê cihewaziyên xwe meşandina siyasî bê derfet û îmkân dike. Ji ber ku vê yekê ji bo yekparebûna dewletê tehlûke dibîne. Di asta herî nizm de qebûlkirina erkan ji bo rêveberiyên xwecihî di vê çarçoveyê de bi şik û guman dibîne. Burokrasiya navendî hêza wê ya sereke û qurmê wê pêk tîne. Dewleta netewe ew dewlet e ku ji aliyê burokrasiya modern ve hatiye afirandin. Tevahiya civakê di qefesa ji caxên hesinî de di bin çavan de digire. Di mijara partî û civakên sîvîl de şertê wê yê bingehîn ew e ku divê tevgerên wan bi polîtîkayên dewletê re wekhev bin. Eger dewleta netewe û demokrasî weke du avahiyên cihê bi awayekî bi pîvan li hev bikin, mirov dikare behsa avahiyeke li demokrasîyê vekirî bike.

f. Dewleta netewe ne bi tenê yek tîp ferd diafirîne; di tevahiya yekparebûna civakê de jî yek tîp dinyayeke his û zêhniyetê empoze dike. Bi vî awayî desthilatdariya xwe hem li tevahiya civakê belav dike, hem jî civaka tek tîp û civaka dewleta netewe diafirîne. Hedefa wê avakirina civakeke korporatîf e, ango modela civaka faşîzmê ye. Divê mirov desthilatdarbûna civakê şaş fêm neke. Berevajîya wê rast e

Dewleta netewe sazî û kesayetên xwe yên sîxur di tevahiya çavîyên civakê de bi cih dike û bi vî awayî hewl dide bi berfirehî û kûrahî desthilatdariya xwe xurt û zêde bike. Civaka weke kerîyan tê ajotin bi vê rêbazê tê çêkirin. Ango belavbûn û bi cihbûna desthilatdariyê li civakê tê wê maneyê ku li dijî tevahiya civakê şer tê îlankirin. M. Foucault bi xwe girîngî dide vê mijarê. Mêrtiya li ser pîreka xwe serwer, weke saziyeke sîxurtiyê bi vê rolê radibe. Civaka cinsiyetgir bi polîtîkayên seksê weke nexweşiyê weba û vedigire li tevahiya civakê belav dibe û bi civakê re şer dike.

Spor ji bo civakeke bi sihet amûrek e, lê di çarçoveya dewleta netewe de kirine amûrê şan û şerefa dewletê. Mîna ku di şer de bin, spor bi tenê kirine amûrekî şerê desthilatdariyê yê serketin û binketinê. Nexasim spora fûtbolê ji bo dewletên netewe weke yekdestdariyeke desthilatdariyê tê bikaranîn. Spor hem veguherandine dewleta netewe, hem jî li dijî civakê wergerandine qadeke şer a bi tesîr.

Hem dewlet, hem yekdestdarên taybet, hunerê di warê civakî de weke qadeke duyemîn a şer dibînin.

Çalakiya cinsî veguherandine çalakiya desthilatdariyê. Di tevahiya şeweyên têkiliyên cinsî yên homoseksuel û heteroseksuel û hwd. de têkiliya desthilatdariyê bi roleke diyarker radibe.

Tevî ku bi awayekî berfireh bingehê xwe yê dîrokî heye jî di ti şeweyê dewlet û civakan de bi qasî dewleta netewe û civaka wêbi awayekî sistematîzekirî, pîrbelav û bi armanca desthilatdariyê (ango bi armanca kolekirinê) bi kûrahî û berfireh zêde nehatiye bicihanîn. Cinsparêziya civakî bûyer û têkiliya desthilatdariya civakî û siyasî ye.

Dewleta netewe bi polîtîkayên seksualîteyê yên hem li hundir û hem jî li derveyî malbatê bi temamî dibe sedema jirêderketineke desthilatdariyê. Medya di van sê qadan de jî amûrê herî bi bandor ê şer e. Dewleta netewe polîtîkayên xwe yên nexweşxane û girtîxaneyan jî bi hostayî datîne û ji bo bi hêzkirina desthilatdariya xwe ya hundirû êsîrkirina civakê di roleke bi tesîr de wan bi kar tîne. Kesên ketibin ser rêya nexweşxane û girtîxaneyan, li hemberî desthilatdariyê jî aliyê maddî û manevî ve bi rewşeke welê re rûbirû ne ku dikarin gelek nîrxên xwe ji dest bidin.

g. Dewleta netewe ya esas xwe disipêre çîna navîn. Dewleta netewe xwedayê modern ê çîna navîn e. Çîna navîn di xwestek û zêhniyeta xwe de timî xeyal dike ku wê rojekê bigihîje vî xwedayî û bijî. Bêguman wexta vê dike wezîfe û berjewendiyên xwe jî tedarik dike. Wexta ku demokrasiya lîberal a esas xwe disipêre çîna navîn, di lîstika herî mezin a demokrasiyê de li hemberî hêzên demokratîk bi ser dikeve û armanca wê ew e ku demokrasiyê pûç û nava wê vala bike. Bûrjûwaziya lîberal, demokratên lîberal di rewşa pêşketinê bi hêz ên demokratîk de dikarin weke bazekî çepgir bi awayekî erênî rol bigirin. Xisûsa divê haya mirov jê hebe jirêderketina çîna navîn e. Li dijî têkoşîna civakê ya demokratîkbûyîne, kapîtalîzm di warê bikaranîna çîna navîn de têra xwe bûye xwedî tecrûbe û ezmûn.

h. Gelekî girîng e ku mirov weke sazî û têgîn dewleta netewe bi cumhûriyetê re yek negire. Her cumhûriyet dewleta netewe nîne û heta qraliyet jî dikarin bibin dewleta netewe. Ji cumhûriyetan hin dikarin veguherin dewleta netewe. Cumhûriyet zêdetir li demokrasiyê vekirî ye. Têkiliyên wê bi civakê re bi şewazê dewleta netewe nînin. Ji yekdestdaran zêdetir dûr disekine. Cumhûriyet rejîmeke hevgerî û lihevkerî ye, lê rejîma dewleta netewe yekalî xwe li ser civakê ferz dike û çawa bixwaze dewletê welê li hev çêdike. Rejîma cumhûriyetê di warên îttîfaqên xwe û tewazuna civakê de hay ji xwe heye û guh dide wan, lê rejîma dewleta netewe her cure îttîfaq û tewazunê hildiweşîne, yekbûnê ferz dike û otorîteya navendî her xurt dike; têgihîştin û nîrxên cihê yên siyasî, civakî, ekonomîk û çandî dike hedefa xwe û hewl dide wan bihelîne. Mînakî Franseyê modela pêşî ya dewleta netewe ye. Dewleta netewe li Franseyê ji dayik bûye. Afirîner û xwedayê wê Napolyon e. Nasnameya siyasî esas digire.. Her kesê çand û zimanê Fransî parve dike, dikare di nava dewleta netewe ya Franseyê de cih bigire. Tirkan ji vê modelê îlham girtiye. Li dinyayê yên dane ser vê rêyê hene.

Modela Elman çandê esas digire. Çanda xweserî neteweya Elman hem şertê welatbûnê û hem jî yê dewleta netewe ye. Li ser vî hîmî mezinbûna dewleta netewe ya Elman ji ber ku zêdetir meylidariya wê ber bi faşîzmê ve heye. Bandora xwe li dinyayê kiriye. Mînakî Ingilîz nermtirê wan e. Ingilîz ne weke Fransiyayê li pey yekîtiya siyasî diçin, ne jî weke Elmanan yekîtiya çandî esas digirin. Di warê dewleta netewe de mînakeke welê pêşkêş dikin ku zêdetir li pêkhatinê siyasî û çandî vekirî ye.

i. Ji bo mirov karibe pêşketin û veguherîna dewleta netewe fêhm bike, girîng e ku ji aliyê zeman ve bigire dest û li ser rawest e. Tevî ku me gelek çar destnîşan kir ku forma dewletê ya bingehîn a modernîteya kapîtalîst e û ji lewra mirov wê di nava rêveçûna dîrokê de negire dest nikare rola wê bi temamî fêhm bike.

Hollanda û Ingilîstan ji bo armancên Spanya û Franseyê yên împaratoriyeke bişkinin li dewletên hîne bi tesîr geriyane û vê lêgerînê jî bi xwe re tîpa dewleta netewe xistiye rojevê. Hem ji aliyê siyasî û malî ve, hem jî nexasim ji aliyê jinûve avakirina artêşê ve, dewleta netewe li hemberî avahiya berê ya eskerî û siyasî serdestiya wê her ku çû zêdetir hat piştrastkirin. Hollanda û Ingilîstanê li hemberî xwestek û armancên ji bo împaratoriyeke destek dan avakirina dewleta netewe. Nexasim polîtîkayeke gelekî bi bandor bû ku Dewleta Prûsyayê weke dewleteke netewe ya xurt derxistin pêşberî Awûsturya û Franseyê. Polîtîkayeke din a bi bandor ew bû ku hemû hêzên muxalîfên Ewrûpayê û di vê navberê de yên li ser şopa dewleta netewe timî palpiştiya wan kirin û bi vî awayî hevrikên xwe hilhilandin, bêtaqet kirin. Ji ber ku hema hema bê îmkân bû ku hevrikên wan bi dewletên netewe karîbûna. Peymana Westpahaliyayê encama van bûyeran bû. Ewrûpaya dewleta netewe li hemberî Ewrûpaya împaratoriyeke zemînê xwe berfireh dikir û serdestî bi dest dixist. Di Şoreşa Franseyê de armanca Ingilîstanê ew bû ku qralê

pêre li hev nedihat bixîne û dîsa muxalifan bixe rojevê. Destek dan her kesê ku bi qral re nakokiya wî hebû. Bi awayekî din mirov dikare bibêje ku Şoreş di çarçoveyeke din de bi temamî nebe jî kompoyeke Ingilîstanê bû. Lê qraltiyê paşê bi Cumhûriyet û Napolyon hesabên der barê derbasbûna dewleta netewe de xira kirin. Ingilîstan ji Napolyon hema hema xilas bû. Her weha polîtîka Prûsyayê jî bi heman encamê re rûbirû bû ma.

Em mîna keke dişiya ya Napolyon di avakirina Komara Tirkiyê de dibînin. Wexta ku Ingilîstanê li hemberî Îttîhadîyên Elmangir destek da muxalifên alîgirê Ingilîzan, hema mîna keke Napolyon xwe dubare bike, Mistefa Kemal Paşa karîbû xwe ji navê derxe. Hem alîgirên Elmanan û hem jî alîgirên Ingilîzan bi bin ketin. Gelek ezmûn û tecrûbeyên polîtîk ên Ingilîstanê yên bi heman rengî hene. Divê mirov van ezmûneyan hûrûkûr lêbikole. Her weha divê mirov ji bîr neke ku bi Masonan re polîtîkayên xwe dimeşîne.

Di çarçoveya Ewrûpayê de di sala 1861'ê de li Îtalyayê û di sala 1871'ê de bi yekîtiya neteweyî ya Elmanyayê re bi hilatina van herdu dewletên neteweyî, serketina dewleta netewe misoger bû. Vê carê jî şerê hegemonyayê ket navbera Ingilîstan û Elmanyayê. Salên di navbera 1870-1914'an de ango çilûpênc salan herdu alî li îttîfaq û hevgirtinê geriyan. Şerê Cîhanê yê Yekemîn derbê mezî li armancên hegemonîk ên Elmanyayê xistin. Şerê Cîhanê yê Duyemîn mîna şerekî tolhildanê bû. Encam bi awayekî dil û kezeb şewitî hilweşîna dewleta netewe ya Elmanyayê bû.

Rûsyayê bi Şoreşa Cotmehê di sala 1917'an de xwest valatiya hegemonyayê ya bi têkçûna Elmanyayê derketiye holê dagire. Ji ber vê yekê, Sovyet bi lez veguherandin dewleta netewe. Lê belê hevgirtina Ingilîstana xwedî ezmûn bi DYE'yê re, xwestekên Rûsyayê yên hegemonyayê mîna yên Franse û Elmanyayê pûç kirin. Bi awayekî fermî jihev-deketina Sovyetê di sala 1989'an de dihat wê maneyê ku Sovyetê dev ji îdîaya hegemonyayê berdida. Hegemonya Ingilîstanê ya sêsed salî bi salên 1945'an re di berdêla bibe hevgirtiyekî piçûk ê DYE'yê de ev hegemonyadariya xwe dewr kir. Yekîtiya Sovyetê li dijî hegemonyadariya DYE'yê tevgerên rizgariya neteweyî destek kir û ev polîtîka encama şerê sar ê di navbera salên 1949-1989'an de bû. Dema şerê sar ê di navbera DYE û YKSS'ê de ji bo dewletên netewe serdemeke zêrîn bû. Tengezariya di navbera wan de kir ku gelek gelek dewletên netewe peyde bibin. Pêvajoya dewletên netewe di sala 1914'an de li Ewrûpayê û di serê salên 1970'î de jî li gelemperiya dinyayê temam bû. Şerê Cîhanê yê Duyemîn krîza pêşî û ciddî ya dewletên netewe yên Ewrûpayê bû. Yekîtiya Ewrûpayê weke berhema vê krîzê derket holê.

Mijareke din a divê bê rohnîkirin ew e ka modernîteya kapîtalîst çima dewleta netewe weke model pêşde biriye. Tevî ku vegotinên me ji bo ravekirina van sedeman bû, sedemek jî; vê modelê bi hêsanî firsenda pêşketinê nedida şewazên mîna împaratoriye. Eger împaratorî bi ser keta, dibe ku şensê yekdestdarên kapîtalîst weke serdemên navîn bûna. Herçiqasî navê bûrjûwaya neteweyî hêjayî dewletên neteweyî bê dîtin jî rastiya xuya dike ew e ku dewleta netewe berhema yekdestdarên kapîtalîst e yên ku bi pey sistemeke dinyayê ya navneteweyî ketine. Mîna keke Tirkiyeya ku xwe neteweparêzeke hişk dihesibîne jî bi erêkirina Ingilîstanê û hevgirtina DYE'yê hat meşandin. Bêyî sistema kapîtalîst a navneteweyî, pêşketin û hilatina dewleta netewe mumkin nîne. Dewletên netewe yên Sovyet û Çînê jî di nava vê de ne. Di damezrandin û li ser piyan mayîna wê de yek ji sedemên sereke ew e ku bersiva herî baş a polîtîk, garantiya karê ya sermayeyê, didin. Kengî ev xisletên xwe ji dest dan, hingî hêdî hêdî hatin veguherandin û hewl dan hebûna xwe pêşî di bin hegemonya Ingilîstanê de û paşê jî di bin ya DYE'yê de dewam bikin. Bê polîtîka sistema dinyayê ango modernîteya kapîtalîst û hegemonyadariya wê, ti dewleta netewe nikare demeke dirêj li ser piyan bimîne. Yek ji mînanan ku vê gotina me piştrast dike ew e ku Sovyet û Çîn bi xwe jî ji bo karibin li ser piyan bimînin hewcedar bûn bi DYE'yê re li hev bikin.

Ewrûpayê di tevahiya dîroka xwe ya dewleta netewe û netewebûyîne ya çarsed salî de gelek şerên xeternak dîtin û di serî de şerê herî dawî Şerê Cîhanê yê Duyemîn weke nerazîbûna ji tevahiya şerên dîtine hewl dide Yekîtiya Ewrûpayê pêşde bibe. Aliyên gelekî texrîbker ên dewleta netewe ku derketin holê, bi rêbazên beridandinê li ser hîmê welatîbûneke nû ya Ewrûpayê di qada ekonomîk, civakî, siyasî û dîrokî de bi sazî, bawerî û fikrên nû hewl dide li pey xwe bihêle. Ev bi awayekî helwesta rexne li xwe girtinê ye. Ev pêvajoyek e ku divê mirov bi baldarî bişopîne û nikare ji destpêkê ve pêşbîniya wê bike ka wê çawa bi encam bibe. Dewletên

Yekbûyî yê Emerîkayê DYE li Iraqê helwesta xwe ya li dijî dewleta netewe ya bi kêra wî nedihat bi awayekî hişk nîşan da; Seddam ê mîna Louisê 16. ê şaristaniya dewleta netewe û rejîma wî xira kir. Dewletên Yekbûyî yê Emerîkayê dibe ku bi şêwazê xwe yê fedaratîf li şûna dewleta netewe, Iraqê ji nû ve ava bike.

DYE di navbera hegemonya û împaratoriye de asê bûye û ev yek jî piştrast dike ku di pêvajoyeke zehmet re derbas dibe. Îdarekirina dewletên netewe bi hegemonyayê lawaz zehmet e. Mînak têkiliyên wê yê bi Tirkiyê re vê piştrast dikin. Heye ku weke împaratorî tecrîd bibe. Hilweşîna Romayê nehate jibîrkirin. Lê ji ber ku ji bilî wê hêzeke din nîne xwe li împaratoriye biceribîne, ev jî şensê wê zêde dike. Bi hegemonya dewleta netewe ya klasîk dikarîbû heta serê sedsala 21. bi zor û zehmetî hebûna xwe dewam bike. Yekîtiya Ewrûpayê YE gaveke pêşî ye, lê gavek e ku hînê tê avêtin, hînê pêk tê. Siberoya wê diyar nîne. Sîstema Neteweyên Yekbûyî NY mîna dayika wê be, tengavbûn û asêbûn dewleta netewe nîşan dide. Ne cihê çareserîna pirsgerêkan e, mîna ku cihê mezinkirina wan be. Nayê texmînkirin ku yekîtiyên din ên herêmî û parzemînî dewleta netewe ya bûye asteng li dawiyê bihêlin, lewma derfet û îmkânên çareseriyê hema bêjin xuya nakin. Dewleta netewe hem ji bo pirsgerêkan hundir û hem jî ji bo yê derve, êdî ji mêj ve modeleke çareseriyê nîne. Di dema damezrandina xwe de li dijî dagirkerî û danehevên pêşî yê sermayeyê modelên li cih bûn. Tevî vê jî di roja me ya îro de bi sedan mînan derketiye holê ku hem pirsgerêkan siyasî, femînîstîk, hawîrdor, etnîk, çandî, dîrokî û civakî yê di hundir de ditepîşnin ji nû ve serî radikin, îspat dike ku ne hêza çareserîna ne, hem jî modeleke welê ne ku li hemberî pirsgerêkan navneteweyî bi rola asêkirinê radibin.

Ji vî aliyê ve, ji pirsgerêka Îsraîl-Filîstînê gelek ders hene bêne girtin. Herdu jî bi modela dewleta netewe ya hişk ve girêdayî ne. Dewleta netewe di salên 1970'î de bi qasî ku mezin bibe mezin bû û nexasim kengî Yekîtiya Komarên Sosyalîst ên Sovyetê YKSS ji hev belavbûn, ket krîzeke kûr. Krîza wê û ji ber ku bersiv neda pirsgerêkan sîstemê û dîsa ji ber ku her çû li pêşiya sîstemê bû kelem, li cem yekdestdariya kapîtalîst qîmeta xwe ya berê nema. Modela Yekîtiya Ewrûpayê hewldana ji bo krîz bi beridandinê ango qonax bi qonax li dawiyê bimîne zêde hêviyê nade. Ev rewş bi krîza giştî ya global a modernîteya kapîtalîst re têkildar e. Rojhilata Navîn ew qad e ku rewşa bi krîz lê werdigere kaosê. Ya diqewime bi qasî Şerê Cîhanê yê Sêyemîn heye. Yekîtiyê Ewrûpayê ya diduyan û Projeya Rojhilata Navîn a Mezin li gorî rastiya herêmê di wê rewşê de nînin ku bersivê bidin û bibin çare. Heye ku rewşa kaosê dirêj bajo. Dibe ku sîstem bi kirasekî sexte yê demokrasiyê dewleta netewe ji nû ve li herêmê ava bike. Hêzên demokratîk xwaz, azadîxwaz û wekhevîxwaz bi pêşdebirina şaristaniya demokratîk dikarin bersivê bidin vê yekê û ev bersivê li cih e.

j. Eger mirov dewleta netewe weke paradîgmayê pir bi kok, aliyê wê yê epîstemolojîk (zanista zanînê) guftûgo neke, wê gelekî kême bimîne. Binavkirinên heta niha nîşan didin ku dewleta netewe ji dewletekê wêdetir xwe dispêre paradîgmayê cihê. Welatîyekî ji vê paradîgmayê nebihure, nikare bibe zanyar ango nemumkin nebe jî nikare xebatên zanistiyê bike, eger bike jî wê berevajî be û ji bo şîroveyên manedar bike wê nikaribe bibe xwedî hêz. Ya yekemîn, fanatîk e; di çarçoveya dewleta netewe de li her tiştî dinêre. Bi tevahî diyarde di şablona wî ya milletgir de bi cih nebin manedar nabin. Jixwe îmkân nîne ku civaknasîyê fême bike. Perspektîfa şoven a netewe îhtîmala bidestxistina zanistê kême dike û bi tenê wexta dikeve çarçoveya wê dikare fême bike. Ti diyarde, têkilî û bûyera naxwaze nikare jiberkirina wî xira bike. Texrîbata milletgiriye weke dîn bi temamî di vê nuqteyê de derdikeve pêşiya me. Tiştêkî ji milletgiriya wê re xizmetê neke bi ti awayî jêre manedar nîne. Rewşa wê ya derûnî û zêhnî lê girtî ye. Li derveyî civaka dewleta netewe nikare civakên din bifikire. Di vê mijarê de hişkbûyîn yan çavdêriya objektîv berevajî dike, yan jî ber bi nêrîneke bê eleqe ve dibe. Ji ber ku ji dîndarê herî muhafezekar zêdetir bi paradîgmaya herî muhafezekar li yê din dinêre, yan wî nabîne, yan jî weke dijmin lê dinêre. Cîhana dewleta netewe ji ber vê sedemê timî şer diafirîne. Heye ku mînaka Hîtler di vî warî de mînakeke balkêş be. Yan Ewrûpa û dinya wê weke ew dibîne bibe yan jî wê nebe, tine bibe.

Ev zêhniyeta ku hewl dide her tiştî bi 'ez' îfade bike, dibêje; 'sînoren min', 'civaka min', 'welatê min' û di her tiştî de 'ez', bi vî awayî di nava egoîzmê de ango di nava ezeziyê mezin de noq dibe, xwe dinepîxîne û mezin dike. Ji lewra em dikarin fême bikin ku ji vê kesayetê ti biryar,

têkilî û hêza çalakiyê ya tekûz çênabe. Ji ber ku dewlet û civaka wî, bi aso û dîroka wî re, bi xwestek û berjewendiyên wî re dibin yek, di warê neteweyî û navneteweyî de hêviya aştî û piştgiriyê jê nayê kirin.

Me hewl da vê paradîgmayê weke pêşnûmeyeke hişkeber pêşkêş bikin, heta ku em dernekevin derveyî fikra dewleta netewe ya vê paradîgmayê, nikarin bigihên zanistê, her weha şensê me wê nebe ku em bibin xwediya biryar û têkiliyê rast. Nîşane hemû didin xuyakirin ku atmosfereke demokratîk ji bo şoreşêke zanistî derfet û îmkanan dide. Em ji agahiya dema 6000-4000 B.Z. (Kevana Bi Bereket) bigirin, heta bi Îyonya û Atînyaya demên 600-400 B.Z., Ronesans, Reformasyon û Rohnîbûna ji sedsala 15. û pêve li Ewrûpayê dest pê kir, em ê bibînin ku demên di wan de zanist herî bi lez pêşketine, têkildarî asta azadiyê ya civakan in. Tevî desteketiyên wê yên mezin ên ku bi mirovahiyê daye qezençkirin, eger Ewrûpa hînê li dinyayê gelekî tê rexnekirin, ev ji ber egoîstiya wê ya berjewendîperest a dewleta netewe ye. Bi têgihîştina şaristaniya demokratîk hilberandina zanistê şensekî gelekî mezin e. Nexasim di atmosfera krîz û kaosê de pêdiviya bi zanistê nû bi tenê bi serdestiya paradîgmayê civaka demokratîk safî dibe. Bêyî çareserkirina pirsgerêkên epîstemolojîk wê çareseriyên pratîk pêş nekevin, eger ev wisa ye, hingî divê paradîgmayê dewleta netewe were hilweşandin û paradîgmayê modernîteya demokratîk bi serkeve, ev yek wê mirov bigihîne hêza çareseriyê.

H- Qabîleyeta Çareseriyê Ya Modernîteya Ewrûpayê

1- Dewleta Netewe, Welat û Sînor

Civaka mirov tevahiya dîroka xwe ya dirêj ti carî sînorên bi şêwazê dewleta netewe nas nekirin. Sînorên bi vî rengî bi xwezaya çandî ya mirov re li hev nakin. Ji bo erd û zeviyên sînor têne danîn û xêzkirin. Civakên mirov li ser erdê bi cih dibin û kengî mekan bi çanda maddî û manewî re pevdikelin re li pêkhatina têngîna welat vedibe. Bicîhbûnên demdirêj li ser pêkhatinên nasnameyê bi şêwe-yên qewm û qebîleyan jî bandoreke girîng dike. Di vê çarçoveyê de têngîna welat dibe têngîneke wisa ku destê civakan jê nabe. Pirs-girêkan çareser dike. Tevî ku sînorên xwe yên hişk nînin jî çand û zimanê hevpar, bazara ekonomîk têngîhiştina sînorên sist û nerm pêk tîne. Kengî dewleta netewe bi kapîtalîzmê re di zikhev de welat bi civaka di navê de xist bin hegemonya xwe, pirsgerêkê dest pê kir. Çiqasî têngîhiştina çand û zimanê homojen tê ferzkirin, bi bilindbûna asta koletiya giştî ya civakê re welat û sînor vediguherin binçavkirin û nezaretxaneyêke mezin. Lê ji bo dewletan sînorên bi vî rengî yên hişk nayên xêzkirin. Hişkbûna sînoran, hêza zincîrên koletiyê yên li mejî û îradeya mirov xistine, temsîl dike; veguherîna zindana piçûk ber bi zindana welat ve îfade dike. Jixwe sînorên evçend hişk tê wê maneyê ku mirovan dikin milk, wan dikin meta, wan dikin artêş û çawa dixwazin wan wisa bi kar tînin û cihekî welê jî ti cudahiya xwe ji girtîgeh an jî nezaretxaneyêke giştî namîne. Heta sînorên dewleta netewe yên bi vî şêwazî giştî nebin, nikarin ferdan ji civakê qut bikin û wan bikin proleter. Kengî 'sînorên welat ên pîroz' bikin dîni û rewşa bikin, bicihanîna van rastiyên mumkîn dibe. Herçî sînorên dewletan in, bi qasî ku bi cografyayê re li hev nakin ewqasî jî bi pirrcuretî û tevgeriya civaka mirov re jî nelihev in, dijber in.

Jiyan bi xwe dewamî bi pirrcuretiyê manedar dibe. Jixwe tevî ewqasî têne pîrozkirin jî di serê vedîtînan civakî de yên ku bi lez diguherin, sînorên siyasî tînin. Sînorên dewletan ên îro, mirov beriya bi sedsalan nikarîbû xeyal jî bike. Ev cografyayên bi awayekî lihevhişandî hatine xêzkirin, mîna hebûnên ezeli yên pîroz in, bi welatiyan mîna emanetekî didin qebûlkirin û bi vê yekê pirsgerêkên herî mezin didin çêkirin. Ji lewra di pêncsed salên dawî de ji bo sî-norên dewleta netewe gelek şer hatin meşandin û di van şeran de bi sed mîlyonan mirov mirin, nixê çanda maddî û manewî yên ne se-rî û ne jî binî heye badilhewa çûn. Ev hilweşandin û talan mezina-hiya pirsgerêkê piştrast dikin.

2- Civaka Neteweyî ya Homojen a Dewleta Netewe

Çima welatiyê heman tîp? Di xwezaya civakî de têra xwe pirrcure û rewşên tîkel hene ango dewlemendiyeke çandî ya xurt heye, wê wextê em çima vê dewlemendiyê veguherînin welatiyên mîna 'te-nekeyên hundirê wan vala' û deng derdixînin? Eşkere ye ku wela-tîbûna modernîteyê derbasbûna ji koletiya taybet ber bi koletiya dewletê ve îfade dike. Artêşa koleyên modern ên bi

vî tîpî nebe, kapîtalîzm nikare karê bike. Tevî ezmûnên pîrozkirinê hemûyan, rastiya di cewherê welatîbûnê de avakirina hilberînerê karê ango koletîya modern heye. Pêkanîna civaka neteweyî ya homojen ku ji aliyê ti rejîma firewnî ve xeyala wê jî nehatiye kirin, berhemê 'projeya muhendistîya civakî' ye. Şêweyê civaka herî lihevçêkirî ye. Ummeîtên pêxemberan jî evçend yek cure nebûn. Muhendîsiya civakî bi xwe ji xwedayetiya herî xedar wêdetir, maneyeke din îfade nake. Çavkaniya xwe xwedayê Eflatûn, Demiurg (Xwedayê Mîmar) e. Tevî ewçend pozîtîvîzma xwe, civaka dewleta netewe hûnandin û lihevçêkirineke metafîzîk a pûç û seresere ye. Civakên bi vî rengî tinene. Bêne çêkirin jî timî mehkûmî xirabûnê ne. Civaka dewleta netewe di dema faşîzmê de dikeve dema xwe ya herî stewiyayî ango dibe 'civaka şerker' û bi vî awayî dibe duyemîn civaka herî mezin a pîrsgîrêkan. Civaka şerker ew civak e ku pîrsgîrêkên herî hov ango qirkirina etnîk û qirkirina civakan diafirîne.

3- Navendên Çêkirina Welatiyan ên Dewleta Netewe

Ev bi giranî dibistan, qîşle, mizgeft û rîtuêlên fermî ne. Ji bo îhtî-ras û çavbirçîtiya kar û sermaye zêdekirinê ya kapîtalîzmê, nexasim jî ya kapîtala finansê ya sînor nas nake têr bibe, divê bi tevahî nas-nameya welatiyan rojane li dibistan, qîşle, mizgeft û rîtuêlên fermî bikin tek tîp û bi şêwazekî li gorî armancê, ava bikin. Hingê dikare çavbirçîtiya xwe ya zêdekirina kar û sermayê, têr bike. Mirov heta bi perwerdeyê avakirina dewleta netewe û li têkiliya di navbera kar û sermayeyê de serwest nebe, mumkîn nîne ku civaka modern ji hev derxe. Eşkere ye ku bi evçend saziyên pîrsgîrêkan çêdikin, bi per-werdeyê avakirina civakan, dihêle ku civak her tim di nava pîrsgî-rêkan de bigevizin. Jixwe civakên di nava pîrsgîrêkan de digevizin û ji bilî vê ti çareya wan nemaye, zêhnekî îflaskirî ne. Pozîtîvîzm pûtperestiya obje ya objektîv a korbûyî ye ku di xwezaya civakî de li dijî kûrbûna maneyê ye. Perwerdekirina welatî ya dewleta netewe jî di dîrokê de ji pûtperestiya herî çor a objektîv wêdetir maneyeke xwe nîne. Bi vê perwerdeyê faşîzmê qirkirina etnîk kiriye û hawîrdor hatiye talankirin. Perwerdeya dewleta netewe sêyemîn hêmanê mezin e ku pîrsgîrêkên civaka neteweyî mezintir dike.

4- Burokrasiya Dewleta Netewe

Modernîteya Ewrûpayê, di nava tevahiya avahiyên civakî de burokrasî mezintir kiriye û di vî warî de xwedî cihekî cihêwaz e. Bu-rokrasî hêmanekî lihevçêkirî ye ku xwezaya civakî dirizîne. Bu-rokrasî weke ûr û qocikekê li ser piştê civakê mezin dibe û yek ji bivê nevêya dewleta netewe ye. Çi di sosyalîzma pêkhatî de û çi jî di rejîmên lîberal de burokrasî bi rola amûrê bingehîn ê sisteman dimeşîne û karê tîne, radibe. Dewleta netewe stûna piştê civakê ye; lê qefesa civaka xwezayî ye. Kapîtalîzm bi vê qefesa hesinî civakê kedî dike û ji bo hilberîna kar-sermayê dibezîne. Ji lewra heta mirov têkiliya burokrasiyê bi dewleta netewe û kapîtalîzmê re ji hev dernexe, çareserkirina pîrsgîrêkên civakê bide aliyekî, tespîtkirina wan jî mumkîn nîne. Cîhazên burokratîk ên bi qadên civakî ve weke amûrên çareseriyê hatine montekirin, çaremîn çavkaniya mezin a pîrsgîrêkên civaka modern in.

5- Cinsiyetparêzî û Dewleta Netewe

Serweriya zîlam a ku hiyerarşîya ji rêûresmê li ser jinê pêşde bir, di tevahiya dîroka şaristanîyê de timî hatiye bitesîrkin. Desthilat-dariya di forma dewleta netewe de hatiye mezinkirin, hêza xwe bi giranî ji vê cinsiyetparêziya zêde û belav dike, digire. Cinsiyetparêzî fonsiyoneke normal a biyolojîk nîne; îdeolojîyek e ku herî kêmbi qasî milletgiriye rê li desthilatdarî û dewleta netewe vedike. Ji bo zîlamê serwer, cinsiyeta jinê objeyek e ku her cure îhtîras û çav-birçîtiya xwe li ser têr dike. Gotina di Pirtûkên Pîroz de ya dibêje 'Jin erdên we ne, hûn çawa dixwazin, dikarin wisa biajon' û gotina modernîteyê ya dibêje 'Jin mîna sazê ye, dilê we çawa dixwaze hûn wisa dikarin lê bidin' vê rastiye tînin ziman. Dîsa gotina 'Ço ji ser serê wê, zarok jî ji malzaroka wê kêmbi nekin' karektera faşîst a serweriyê nîşan dide.

Cinsiyetparêziya civakî herî kêmbi qasî kapîtalîzmê cinawirekî civakî ye bi tehlûke ye. Lê mixabin, serweriya mêrê xasûk û bêrehm ji bo heqîqeta vê diyardeyê dernekeve holê û asteng bike, xwedî helwesteke çavkorî ye. Tevî ku bi qasî kapîtalîzmê hewcedariya xwe bi lêkolînê heye, yek ji qadên civakî ye ku di tariyê de hatiye hiştin. Îdeolojîyên dewlet û desthilatdariyê bi tevahî çavkaniya xwe ya pêşî ji helwest û tevgerên cinsiyetparêz digirin. Qada civakî ya herî zêde û bi

kûrahî mêtinkarî û zordestî, her cure koletî û sernuxumandin lê pêk hatiye, koletiya jinê ye. Objeyeke civakî ye ku tevahiya şeweyên desthilatdarî û dewletê xwe li ser ceribandine û bûye jêder û çavkaniya wan.

Dewleta netewe û kapîtalîzm a bi serwextbûneke hûrûkûr a van xisletên koletiya jinê tevdigerin, bi ihtîmameke mezin jinê weke amûra desthilatdarî û sermayeya herî pêşxistî, bi kar tînin. Divê mirov baş zanibe ku koletiya jinê nebe ti şeweyê koletiyê şensê xwe yê pêşketin û jiyane nîne. Dewleta netewe û kapîtalîzm, mêrê ser-wer ê herî bisazîbûyî îfade dikin. Ji vê jî eşkeretir; dewleta netewe û kapîtalîzm, yekdestdariya mêrê zordest û mêtinkar in. Parçekirina vê yekdestdariyê belkî jî ji parçekirina atomê zortir û zehmetir e.

Demografi (zanista serjimar-şênîyan) weke milekî alîkar ê cinsi-yetparêziya civakî, bi modernîteyê re artêşa eskerî, artêşa bêkaran, ji bo civaka netewe ya standart jî statîstîkê jî bi kar tîne û zaroka-nîna jinan bi pîvanên îdeal ve girê dide. Îdeolojiya jêre Malthus-parêzî tê gotin vê yekê îfade dike. Serjimara mirovan ya ku li civak û ekolojiyê gefan dixwe, di cewherê xwe de pirsgirêkeke biyolojîk nîne, ji ber ku kapîtalîzm û dewleta netewe îdeolojiya cinsiyetparêz bi kar tînin, encameke bi vî rengî derdikeve holê. Malbatgiriya modern jî di navê de, kapîtalîzm, îdeolojiya cinsiyetparêz a dewleta netewe û kirinên wê ji bo civak û hawîrdorê belkî jî çavkaniya herî mezin a pirsgirêkan e. Ji lewra divê mirov cinsiyetparêziya civakî di çarçoveya dewleta netewe de weke pêncemîn çavkaniya herî mezin a pirsgirêkên civakî bibîne û binirxîne.

6- Milliyetgirî û Dewleta Netewe

Eger xwedayê li ser rûyê erdê digere dewleta netewe be, dîne (sekuler-laîk) li ser rûyê erdê yê wî xwedayî jî milliyetgirî ye. Mirov heta van herdu têgînan ji aliyê teolojîk û bi awayekî giştîtir ji aliyê sosyolojîk ve ji hev dernexe, rabe modernîteya kapîtalîst bide naskirin, wê gelekî kêmbimîne. Divê mirov baş bizane ku tevahiya dînîtiyên bi koka xwe hiyerarşik û dewlet di modernîteya kapîtalîst de pêjnên wan li şûna theo (îlah) û teolojiyê (îlahiyat) weke dewleta netewe û neteweperestî (milliyetgirî) hatine bicihkirin. Analîzkirina cihgirtina şûnahev a van herdu têgînan, wê rûyê rastî yê moder-nîteyê derxe holê. Dewleta netewe û neteweperestî, tevî diyardeya (fenomen) xwe ya pozîtîvist hemûyî jî di karekterên herî çor û pûçkirî ya metafîzîk de ne. Ji bo bicihanîna kar û sermayeya kapîtalîst têgî-nên bi sêhr ên avzûnkirî ne. Neteweperestî û dewleta netewe guloka têkiliyên diyardeyî ya bi hezaran mêtinkarî, zordestî û nakokiyan e ku ev têgîn nîşan didin. Ewçend balkişandina van têgînan û karek-tera wan a hegemonîk ji ber têkiliyên desthilatdarî, kar û sermayê yên di hinavê xwe de vedişêrin, pêk tê.

Divê ez careke din destnîşan bikim ku milliyetgirî argumana dînî ya bi tenê ya modernîteyê ye, lê xwedayê jêre xizmetê dike û di bin fermana wî de ye, dewleta netewe ye. Eger mirov milliyetgiriya we-ke dîne dînan, dewleta netewe jî weke xwedayê xwedayan (bi ma-neya sîstema şaristaniya navendî) şîrove bike, wê gelekî hînkêr be. Ti têgîna bi jiyana civakî re têkiliya xwe heye û diyardeya wê temsîl dike, bi qasî van herdu têgînan û guloka têkiliyên ew nîşan didin, nikarin bi awayekî neyênî bandorê li civakê bikin. Di wê hêzê de nîne ku bandorê bike. Di heman demê de ji bo sergirtin û çelo-xwarîkirina heqîqetê, xwedî hêz nîne. Dewleta netewe û milliyetgirî weke du têgîn û diyardeyên pozîtîvist, 'rejîma heqîqeta civakî' çeloxwarî dikin û di tariyê de dihêlin, ji lewra ev herdu têgîn di asta herî jor de, hêza vê yekê temsîl dikin. Ji awirê şoreşê ve wezîfeya herî girîng a zanista civakî ew e ku hêza çeloxwarîkirin û tarîkirinê ya li ser heqîqeta civakî tesfîye bike.

Mêtinkariya sermayê ya roja me ya îro milliyetgirî û dewleta ne-tewe yên bi amûrên ewlekariyê gurçûpêçkirî, zanista civakî êsîr ki-rine û çawa dixwazin wisa bi kar tînin. Marksîzm jî di nava vê de ye. Dewleta netewe ti zanist, îdeolojî û hunerê nekiribe bin fermana xwe, nîne. Rohnîbûneke rastî bi analîz û jihevderxistina van herdu diyarde û têgîhiştinên pozîtîvist û bi jê bihurîna wan, dibe.

Ji lewra gelekî girîng e ku mirov weke çavkaniya pirsgirêkên civakî dewleta netewe û neteweperestiyê (milliyetgirî) bibîne û wan weke şeşemîn guloka mezin a pirsgirêkên civakî binirxîne. Herçiqas ew xwe weke hêza çareseriyê ya tevahiya pirsgirêkên civakî bibînin û xwe weke navenda balkêşiyê pêşkêş bikin jî hukmê dîrokî yê ji bo heqîqeta civakî, ev e.

7- Dewleta Netewe, Desthilatdarî û Faşîzm

Dewleta netewe şêweyekî desthilatdariyê yê ji rêzê nîne. Ji şêweyekî herî pêşketî yê desthilatdariya dewletê wêdetir, maneyeke xwe ya din heye. Li ser şopa faşîzmê şewegirtineke dewletê ye ku pêk tê. Kengî desthilatdariya dewletê li ser civakê xwe belav û bi rêxistin kir, mumkîn e ku hegemonya yekdestdariya kapîtalîst li ser ekonomiyê pêk bê. Dewleta netewe bi vê maneyê tê naskirin. Kengî ev şêweyê dewletê ji hundir ve bi beşên civakê yên pelçiqandî û mêtî re, ji derve jî bi hêzên bi wan re di nava hevrikiyê de ne, dikeve şer, faşîzm jî vê qonaxê îfade dike. Cudahiya di navbera wan de di-şibe cudahiya di navbera pêvajoya şer û aştîyê de. Di herduyan de jî pêkhatinên siyasî yên cuda têne tesfîyekirin. Desthilatdariyê mîna civakê homojen dikin. Civaka homojenkirî, weke desthilatdariya homojenkirî tê konsolîdekirin. Dewleta faşîst jî civaka homojen û yekîtiya herî zêde ya dewletê îfade dike. Tek ziman, tek welat, tek çand, tek al, tek netewe slogana wê ya bingehîn e. Ev şêweyê pêkhatinê eşkere ye ku ji bo xwezayêke mîna ya civakî ya pirrtêkel-tiyê û pirrcuretiyê pêşkêş dike, ne çareseriyê, belê wê gelek pirs-girêkên mezin çêke. Pêvajoya jêre kansêrbûna civakê tê gotin jî ev e. Yan wê tevahiya civakê daqurtîne yan jî wê weke ûr-girêkeke civakî were jêkirin û avêtin.

Tevahiya dîroka civakî çiqas çandên cuda yên komî serhev bûne, çî etnîsîte, ziman, pêkhatinên siyasî, fikir û bawerî hebin, hebûna hemûyan dikeve tehlûkeyê. Çiqasî li ber xwe bidin û bi cudahiyan xwe bijîn, wê rûyê faşîst ê dewleta netewe derkeve holê. Xwe sosyalîst jî nîşan bide, her dewlet, tevger û partiya bi vî şewazî li dijî cihêwaztî û pirrcuretiya civakê derkeve, bivê nevé wê bibe faşîst. Dewleta netewe yan ji aliyê van partî û tevgerên bi vî rengî ve tê avakirin yan jî ew partî û tevgerên bi vî rengî ava dike. Lîberalîzma bûrjûwa herçiqasî li bin sloganên anti-faşîst û anti-komînîst bi têgihiştina dewleta lîberal (dewleta mînimûm) rabe jî bi temamî dixapîne. Dê û bavê dewleta netewe lîberalîzm bi xwe ye. Dewleta netewe çî di pêkhatina xwe de çî jî di dema gihiştin û stewîna xwe de ji bo lîberalîzmê şeweyê herî îdeal ê dewletê ye. Lewra bi qasî rastiya kapîtalîzmê ya faşîzmê tîne, rastiya wê ya sosyalîzma dewletê (sosyalîzma pêkhatî) tîne jî bi dewleta netewe, digihîjin hev.

Pêncsed salên dawî, nexasim jî sedsalên wê yên ber bi roja me ya îro ve di asta global de rê li ber şerên neteweyî vekir. Ev şer ji tevahiya dîroka şaristaniyan zêdetir bûn sedema qirkirin, tevkuji û xwînrijandinê. Bela xwe jê vekin ku dewleta netewe û faşîzm ji bo civakê bibin çareserî, ev yek bi awayekî eşkere û balkêş nîşan dide ku dewleta netewe û faşîzm heftemîn çavkaniya herî mezin û xedar a pirs-girêkan in.

8- Dewleta Netewe, Civaka Exlaqî û Polîtîk (Demokratîk)

Dewleta netewe, bi nazenîni û bi ihtîmam hewl dide xwe weke dewleta huqûqê nîşan bide. Ji vê jî zêdetir hewl dide xwe weke cara pêşî ya pêkhatina huqûqê pêşkêş bike. Di bin vê rastiya wê de înkara civaka exlaqî û polîtîk heye. Huqûq kategoriyeke civakî ye ku bi giştî çinên dewletdar û bi taybetî jî bûrjûwazî hewl didin wê li şûna exlaq û polîtîkayê serwer bikin. Şaristaniya Ewrûpayê jî xwe zêde huqûqparêz dihesibîne, di bin vê rastiya wê ya hûrûkûr de ev înkara civaka exlaqî û polîtîk heye. Di teoriyê de tê gotin, dewleta netewe çarçoveya îdeal a huqûqê ye. Dewleta netewe ya li ser înkara civaka exlaqî û polîtîk ango li ser înkara civaka demokratîk ava bûye, ji bo huqûqa bûrjûwayê çarçoveyêke îdeal e, û ev jî tê fêhm-kirin. Lê belê weke ku tê îdeakirin, ne dewleta netewe, ne jî huqûq çarçoveya civaka demokratîk pêk nayîne. Berevajiyê vê rast e. Dewleta netewe û huqûq çendî di zikhev de zêde bibin û biçizirin her qada civakê, ewçend ji civaka exlaqî û polîtîk dibihurin. Civaka demokratîk wê veguhere civaka temaşayê. Di nava rêzik û pîvanên (cîhana rêzikname, qanûn û destûra bingehîn) dewleta netewe û huqûqê de ku hûrûkûr hatin hûnandin û şidandin, qad ji polîtîka û exlaq re nayê hiştin. Jixwe di tehlîla dawî de ev rêzik û pîvan îfadeya yekpare ya parzûnkirî ya berjewendiyên yekdestdariya kapîtalîst in. Demokrasî di nava tevahiya van rêzik û pîvanan de vediguhere listikekê. Karekterekî wê yê afirîner û pêkhêner nîne. Polîtîka weke qada çareseriyê afirîner a pirs-girêkên civakî fonksiyonel dibe.

Rêzika polîtîkayê ew e, ji bo civak bêhtir ber bi başiyê ve biçê, ber bi rastî û xweşikiyê ve biçê divê afirîner be, û divê zanibe bibe ew hunerê payebilind ê vê afirîneriyê nîşan bide. Ev jî eger exlaqê civakî û demokrasî hebe, dikare di vî hunerî de bi ser bikeve. Ji ber vê sedemê li qadeke huqûqa bûrjûwayê bêhn lê çikandiye û feti-sandiye, cih ne ji ya exlaqî û polîtîk re, ne jî bi awayekî demokratîk cih ji kirin û avakirineke civakî re dimîne. Zanista civakî ya navend Ewrûpa

di tehlîla dawî de weke îfadeyeke mîtolojîk a berevajîkirina vê rastiyê, mirov hukim lê bike, wê zêdetir ji rastiyê re xizmetê bike; wê bi heqîqetên civakî re zêdetir wê bide naskirin.

Dewleta netewe û exlaqê huqûqê yên weke amûrên bingeîn ên çareseriyê ji bo çareserkirina pirsgirêkên civakî yên bi dîroka şaris-taniyê re kûrtir dibin weke rêya derketinê bêne pêşkêşkirin û heta ku civaka demokratîk û polîtîk ji nedîtî ve bîn, wê veguherin heş-temîn guloka mezin a pirsgirêkan û ev yek jî heqîqetek e ku înkara wê zehmet e.

9- Dewleta Netewe, Civaka Sivîl û Hawîrdor

Pêvajoya pêxirtengiyê ya kapîtalîzmê ji salên 1970'î ve kûr bû, di heman demê de weke parçeyekî vê yekê pêvajoya krîza avahiya dewleta netewe jî kûr dibe. Di vê demê de xwedayê dewleta netewe bi awayekî tazî tê dîtin û perdeya wî ya îdeolojîk jî mîna pelên daran ta bi ta tê xwarê. Ji bo pêşgirtina li hilweşînên mezin, bivê nevê xwenîşandana civaka sivîl dikeve rojevê. Mirov dikare civaka sivîl weke civaka li derveyî civaka malbat û dewletê dimîne, îfade bike. Di demekê de ku dewleta netewe xisleta xwe ya herkesî digire nava xwe ji dest dide û li hemberî vê civak bi temamî demokratîkbûyîn û azadbûyîna xwe nikare pêk bîne, civaka sivîl weke rêxistinên demên derbasbûnê derdikeve holê û maneyeke xwe heye. Ji herdu aliyan ve jî têne tengavkirin. Dikevin rewşekê, yan wê li cem dewleta netewe yan jî di nava refên civaka demokratîk û azad de cih bigirin. Naxwe wê nikaribin xwe ji bêkêrbûnê xelas bikin. Xwediyê kapasîteyeke bi sînora çareseriyê ne. Herî îdealên wan ew in ku di çarçoveya femînîst û ekolojîk de tevdiqerin. Çepgirên kevin, komên anarşîst û pêkhatinên siyasî û sendîkayên ne bi ser dewletê ve jî dikevin vê kategoriyê. Dewleta netewe ji ber dejenerasyona ketiye navê ji ne-çarî cih daye civaka sivîl û ji lewra jî timî zextê lê dike û bi vî awayî hêza wê ya çareseriyê di asta herî jêr de digire. Dewleta netewe bi qasî ku di nava civakê de şeweyê herî pêşketî yê tehekuma dest-hilatdariyê ye, ewqasî jî li ser ekolojiya civakê bi heman rolê radibe. Eşkere ye ku ew çiqasî karibe civaka sivîl û demokratîk asteng bike ewqasî jî nehemîn çavkaniya mezin a pirsgirêkan e.

10- Dewleta Netewe, Zanist, Huner û Heqîqet

Pozîtîvîzm bi îhtîmam û nazenîniyeke mezin hewl dide dewleta netewe weke rewşa berbiçav a zanist û hunerê nîşan bide. Moder-nîteya kapîtalîst bi vî rûyê xwe derewa herî mezin xistiye piyaseyê. Heta dawiyê bi israr îdîa dike ku diyardeyî, objeyî û zanistî ye. Dewleta netewe tevahiya hêza xwe ji vê propagandayê re vediqetîne. Dinyayeke gelekî mezin a akademîk ava dike. Mîtolojî û propa-gandaya wê ya ku di dîrokê de ti dîn û xwedayî (qral û meşrûtiyeta wî) nikarîbû pêk bîne, di vê dema modernîteyê de tê pêkanîn û wê dixin bazarê. Ji ber ku çavîyên exlaqî û polîtîk bi tevahî hatine xira-kirin, navendên maneyê hatine hilweşandin ti mejî û dilê bi van mît û propagandayan nexape, hema hema nemaye.

Çarçoveya huner û zanistên pozîtîvîzmê danîbû ji krîza piştî sa-lên 1970'î para xwe girtin, ji lewra pêre rûbirû bûn ku maskeyên wan ên qaşo heqîqetê îfade dikin, bikevin. Ev, bi parçebûna dog-matîzma dewleta netewe re ji nêz ve têkildar e. Ya diqewime, rohnî-bûneke duyemîn a di nuqteyên tarî mayî yên rohnîbûna yekemîn de ye. Dewleta netewe wexta xwezaya civakî bi projeyên xwe yên muhendistiyê hûrhûrî dike, ne bi tenê rastiya diyardeyî, pêhesîn û têgihiştina wê jî xira dike. Wexta ku diyarde tê tinekirin bivê nevê pêhesîn û têgihiştina wî jî derbê dixwe.

Yek ji heqîqetên zanista civakî ya derketiye holê, dîrokbûna civakê ye. Dewleta netewe li şûna dîroka civakî, avakirineke mîtîk a elîteke bûrjûwa ya desthilatdar mîna dîrokê pêşkêş dike. Haya wê ji wê nîne ku ji dîroka dînî û mîtolojîk a gelekî rexne dike, zêdetir derketiye derveyî heqîqetê. Zanista civakî ya Ewrûpayê çendîn dibe îdeolojiya fermî, dibe îfadeya herî paşverû ya mîtolojîk. Tevî hemû îdeaya xwe ya zanistî jî, metafîzîk e. Rewşa zanistê, ji ya huner têde ye, cuda nîne. Bûne sermayeyên pêvek ên bi ser kapîtalîzmê ve. Zanist û huner çendîn dibin zanist nirxa xwe ya heqîqetê jî ji dest didin. Tesfîyekirina felsefeyê weke zanista heqîqetê û bi vî awayî ji aliyê maneyê ve têkçûna wê, bi qasî qirkirinên maddî û fizîkî yên civakê rê li ber felaketan vedike. Civaka bê felsefe civaka tayê wê bi heqîqetê re qutbûyî ye. Ev jî tê wê maneyê ku civak bi tenê dibe lod û gidîşeke obje û tiştan. Civaka obje jî ew civak e ku bi tevahî qabîliyetên wê yên parastinê şikiyane, mîna gidîşeke alavan li her cure mêtinkariyê vekiriye. Mirov nikare li felaketeke bi qasî civa-keke qabîliyeta xweparastinê jidestdayî mezin bifikire. Dewleta ne-tewe civakê bê xweparastin dihêle û bi vî awayî dibe dehemîn hê-mana herî mezin a pirsgirêkên

civakê.

Amsterdam-Hollanda û London-Brîtanyayê wexta dewleta nete-we weke amûrekî stratejîk pêşde birin, haya wan ji wan hebû çî dikirin. Di nava wan de yê dîzanîbûn cinawirekî çiqasî bi tehlûke çêdikin. Ji bo zirara vî cinawirî bi sînor bikin, kê m be jî ji bo paras-tina ferd û civakê hinek tedbîrên huqûqî û demokratîk kê nekirin. Ev yek ji bo binyeya navxwe dikirin. Li ser rûyê dinyayê (bejahiya Ewrûpayê jî di navê de) jî weke xirabiyên ji Qutîka Pandorayê derketine, reşandin. Bi vê, civaka berê û Ewrûpaya nû parçe kirin û karîbûn wan pê bixin hegemonya xwe.

Îdeologên Elman ên ehmeq û zanyarên pozîtîvîst ên Fransî yê xwe gelekî bîaqil dîzanin, ev Pandora mêran pîroz kirin û weke ku dîn û xwedayekî rastî be, ew kişandin Panteona modern. Her elîta desthilatdar a ket bin bandora modernîteya kapîtalîst, pûtên xweda-yên xwe yê nû li gorî van modelên nû ava kirin û xistin şûna yê berê. Xwediyên herî kevin ên têgîna dîn û xwedê ango elîtên Roj-hilata Navîn, ji herkesî baştir dîzanîbûn xwe neavêjin bextê vî dîn û xwedayê hegemonên nû, wê nikaribin bijîn.

ÎNDUSTRİYALÎZM

1- Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê

Bi piranî pêvajoya îndustriyê û şoreşa pîşesaziyê wekhev tên dîtin. Lê tevahiya dîrokê îndustrî her hebû û heta verotina kevîrê pêşî jî îndustrî yan jî pîşesazî ye. Keşfa cotkariyê di qada xwe de şoreşeke pîşesaziyê ye. Zenaetkarî pîşesaziyek e. Der barê hilberînê de vedîtina her amûr, agahî û rêbazê di pîşesaziyê de pêşketinek e. Bi tenê cînsê mirov ji bo têrxwarin, cilûberg û vehewînê, (bicihûwarbûnê) hilberandinê bi amûran pêk tîne. Pîşesazî, ango bi amûr hilberandin xweserî mirov e.

Di dawîya sedsala 18. de li welatê hegemonîk ê Ewrûpayê Ingilîstanê diyardeyek pêk hat, ya rastî ji vê diyardeyê re pêşengî dihat kirin. Ev diyarde xelekeke girîng a nûbûnan e ku demeke dirêj dewam dikin. Gerandina çerxa makîneyan bi enerjîya bi hîlm û dûkelê îfadeyêke sembolîk e. Naxwe hêza makîne û hîlmê ji mêj ve dihat zanîn, dihat bikaranîn. Li Hollanda û Ingilîstanê pêşengiya di warê manîfaktur û cotkariyê de berê hatibû bidestxistin. Hilberandina herî erzan û girseyî dihat kirin. Ev jî şoreşa pîşesaziyê dihat hesibandin. Destpêkê de Franse û Îtalya di îndustriyê de ne kê m bûn. Hilberandina erzanû girseyetî avantajek bû. Di bîngê hegemonyadariyê de ev diyarde heye. Girîngiya pîşesaziyê ku di sedsala 19. de gava mezin avêt, kar bû, ango ji bo sermaye bi dest bixe û karê bike, li rêza pêş cih girt. Bûyera jêre şoreş hat gotin jî ew bû ku li gorî qezenc an jî kara ji bazirganî û cotkariyê dihat, kara ji hilberandina pîşesaziyê hat bi lez mezin bû. Eger em bi tenê ji aliyê hilberandinê ve binêrin em nikarin zêde tiştekî ji şoreşa pîşesaziyê fê m bikin. Çî ji aliyê cûrbicûriyê ve, çî jî ji aliyê piraniyê ve em bi diyardeya hilberandinê re rûbirû dibin. Û heta ku mirov dikare bibêje; mirovatiyê ji şoreşa cotkariyê mezintir şoreş nedît, ji aliyê dem û girîngiyê ve ti şoreş negihîşt şoreşa cotkariyê. Ji lewra girîngiya şoreşa pîşesaziyê di cihêkî din de ye. Ne di cihêkî de di gelek cihan de ye.

1- Di dîrokê de cara pêşî hilberandina bajaran ji ya gundan dibihure. Pîşekarê hezar salan weke hilberînerêkî bi koka xwe bajarî timî weke alîkarê hilberînerê gundan bû. Bi gundan ve girêdayî bû. Ew nebûya jî gundan dikarîbû xwe dewam bikira. Şoreşa pîşesaziyê ya sedsala 19. piştî hezarê salan rêveçûna pêvajoyê berevajî kir. Civaka bajêr dikeve pêşîya civaka gundan. Civakên bajaran berê bi awayekî besî t bi ser civaka gundan ve bûn, lê şoreşa pîşesaziyê hêza civaka bajêr bi awayekî nedîtî zêde kiriye. Civaka gundan êdî bi tevahî avahiyên xwe yê nû jor û jêr diket bin hukmê civaka bajêr. Bi şoreşa pîşesaziyê re bûrjûwazî tê astekê ku serdestiya xwe ya li hemberî tevahiya çî n û tebeqeyan îlan dike. Bûrjûwaziya ku çîna karker jî kir yêdeka xwe, li hemberî dema feodal û beşên ji pîşekariyê mayî weke xwediyê paradîgmayê, yê dizane modern bijî, xwediyê bi tenê yê rastiyan û yê herî pêşketî bû; bi mîtolojî, dîn, felsefe û zanista xwe, ew civak, netewe û dîrok bi xwe bû. Yê nû din jixwe bûbûn mazî û yê nû mayî jî weke nirxên divê li muzeyan bimînin bûn.

2- Zanist cara pêşî bi şoreşa pîşesaziyê re bi plan beşdarî hilberandinê dibe. Teknîkên zanist û hilberandinê berê bi awayekî cihê bûn, her yek di cihoka xwe de diherikî, pêş diket. Bi şoreşa

pîşesaziyê re cara pêşî dest dan hevdu. Kengî zanist kirin amûr hingî bi awayekî ciddî ketin û serberjêrçûna civakê jî pêre dest pê kir.

3- Kara ji pîşesaziyê ji rêjeya kara qadên din gelekî bihurî. Aktorên nû yên civakê pîşekar bûn. Pîşesazî di her qadê de dihat menaya serketina stratejîk û yê ev sîleh di destê xwe de digirt, kesî nikaribû piştî wî bîne erdê. Bazirganî jî serdestiya xwe ji dest dabû. Cotkar jî êdî ketibûn rewşa rençberan.

4- Encamên şoreşa pîşesaziyê hînê girîngtir bûn. Ev şoreş jî aliyekî ve rê lidewleta neteweye vekir, li aliyê din jî ber bi derve jî çûna ber bi emperyalîzmê ve dest pê kir. Li gorî mêtîngeriyê li ser rûyê dinyayê meşeke bêhtir sîstemkirî heye. Welat an jî welatên pîşesaz ên bi rola kilît radibin êdî wê duyemîn pêngava mezin a global li ser dinyayê ferz bikin. Mêtîngerî ku pêngava yekemîn bû, tevî ku bi zehmetiyan re rûbirû bû jî rêbazeke berhemdar a serdestiyê nebû. Mêtîngerî bi îxracî sermayeyê bi hevkarên xwecihî dihat teqwiye kirin. Emperyalîzma kapîtalîzmê li ser hîmê şoreşa pîşesaziyê xwedî îmkân xuya dikir.

Çawa ku tê dîtin, encamên şoreşa pîşesaziyê gelekî berfireh bûn. Encamên siyasî û civakî yên şoreşê herî kêr bi qasî encamên wê yên ekonomîk bi tesîr bûn. Ya serketina şaristaniya Ewropayê vebirî kir pêngavên pêşîsaziyê yên di sedsala 19. de bûn.

Di girtina dest a şoreşa îndustriyê de rexnekirina hin têngihîştinan girîng e. Ya pêşî ew e ku şoreşa îndustriyê bi kapîtalîzmê re yek tê dîtin. Mîna ku îndustrî yekser weke encameke kapîtalîzmê tê fêmkirin. Divê mirov wê têngihîştinê bişkîne. Weke Ronesans, Reformasyon û Rohnîbûnê şoreşa îndustriyê jî pêvajoyeke xwe ya xweser a dîrokî û civakî heye. Ango encameke ketî ser hev a civakî-dîrokî ye.

Bi giştî yekdestdariya dewletê, bi taybetî jî yekdestdarên kapîtalîst ew sazî neku timî hûrûkûr li ser nîrx û berhemên zêde radiwestin. Li çî deverê daneheveke zêde hebe, mîna qirakên berateyan yekser bêhna wê dikin û li ser dipiçikin. Ne mumkin bû ku nehatana dîtin, çawa enerjî û makîne xwe bi xwe dixebitin û di warê hilberandinê de rê li çavkaniyê mezin a karê vedikin. Di mijara pîşesaziyê de ya sermayê kir ew bû ku ev herdu diyarde bi qadên berhemdar ên karê ve girê da.

Enerjî cara pêşî bû ku ji hêza milan rizgar dibû. Makîne têra xwe techîzkirîbûn ku bi rola milan rabin. Di warê çavkaniyên enerjîyên nû de ji bilî hilmê, ji komir, petrol, elektrîk û avê jî enerjî hat bidestxistin û ev yek şoreşeke rastî bû. Kengî sîstema makîneyan a xwe bi xwe dixebite bi cureyên nû yên enerjîyê re gihîşt hev, êdî binhega hilberandina mîna goleke biteqe zêde bû. Sermayeyê ev yek weke firsendeke mezin a dîrokê nîrxand û şeweyên mezin ên nedîtî yên desthilatdariyê li serê civak û xwezayê gerandin û pêk tîne. Civak û xweza bi êrîşên nedîtî yên sermayê re rûbirû ne. Parastina civak û xwezayê ji çîneyetî û têkoşîneke civakî wêdetir veguheriya pîrsgirêkeke ontolojîk ango pîrsgirêkeke man û hebûnê. Em bi çend mînakên bûyeran dikarin van tezên xwe berçav bikin.

a- Bajar bi kansêr dibin, gund hildiweşin. Dualîteyên civak û xwezayê, hem di nava xwe de, hem jî di navbera xwe de ji şeweyekî jiyanê têne derxistin. Em bi bûyereke welê re rûbirû dibin ku civaka nexweşketî û xwezaya ekolojîk êdî nabe ku dewam bikin. Bi şewazekî ku di ti dema şaristaniyê de nehatiye dîtin, ferd, civak û xweza berdan hevdu, xwezaya têde wezna di navbera ekolojî û ferdîyetê de xira bûye weke tesîra êrîşên dijber ji civak û ekolojiya hawîrdorê tolê hiltîne. Ji aliyê bijîşkî ve bi sedan mînakên piştrast bûye ku kansêra ferdî bi koka xwe bûyereke civakî ye. Gefa herî mezin a îndustriyalîzmê ango îndustriyalîzma bi tenê ji bo karê tevdigere, gihîştîye asta dijberiya civakê bike. Yek ji mijarên Marksîzm têde kêr maye jî ev mijar e. Marksîzm ji ber şeweyê pêkhatina wê ya pozîtîvîst, civaka îndustriyê weke diyardeyêke îdeal nîşan dide û bêyî îttîraz bike qebûl dike û heta dixê şûna xwedê. Ji ber ku wer dihesibîne; çîna karker bêyî wê nabe û nikare bibe. Di cewherê teorîk de ev heye. Rexneyêke piçûk li îndustriyê nake, li hemberî wê, tevna fabrîke û makîneyan bêsnor mezin dike. Mirov bi hêsayî dikare bibêje; di avakirina dîne bi navê îndustriyalîzmê de para Marksîstan jî herî kêr bi qasî ya kapîtalîstan heye. Îndustriyalîzm herî kêr bi qasî Levîathanê dewleta netewe, niha ji mêj ve bûye Levîathanekî global.

Bajar bingehê tevîneka şaneyên kansêrbûna civakî pêk tîne. Herçend bajar şeweyekî civakê be jî diyardeyêke çînîkirinê û biryargeha dewletbûnê ye. Bi giştî tê qebûl kirin ku ev sê diyardeyên bingehî têne maneya şaristanîbûnê ango civakên çînî, dewletî û bajarî têne maneya

şaristaniyê. Bê sedem ji şaristaniyê re 'medeniyet' negotîne. Gotineke erebî ye û tê maneya bajarî, ya xweserî bajar û jiyana bajar. Li aliyê din, mirov bajar bi tenê weke diyardeyeke şaristaniyê bibîne, ev yek ê nêzîkbûneke teng be. Ne lazim e bajar şaristanî û mekanê şaristaniyê be. Çawa ku gund diyardeyeke dîrokî ya damezrandina civakî ya jiyana ye, mirov dikare bajêr jî di heman çavçoveyê de şîrove bike. Bêguman, ne dibe ku civak timî dişikêft û berqefan de bihewiya, ne jî neçar bû ku ji gundan derneketa. Bajar di encama van lêgerînan de di dîrokê de cihê xwe dît. Di pêşketina mejiyê analîtîk de rola bajêr girîng e. Bajar weke mekanê civaka têkiliyên wê tevlihev û zêde di zikhev de mejiyê analîtîk ferz dike. Neçar dike. Pirsgirêkên civakê zêde dibin û divê çareserîya wan bi mejî bibe, ji lewra jî mirov fêhm dike ka çima beşê pêwendîdar ê mejî bi şeweyê analîtîk pêş ketiye. Jixwe civak bi xwe vî cureyê mejî ferz dike. Bajar jî wî derdixîne asta jor. Mirov dikare bajar weke mekanê hewcedariya hevbeş ê komên gundan jî bi nav bike.

Ev xusûs gelekî girîng e. Em felsefeya damezrandina bajêr di vê diyardeyê de dibînin. Em nikarin bajaran weke avahiyên bê gund bifikirin. Em dikarin vê têgihîştina ku gelekî belav e û hînê nav lê nehatiye kirin weke Urbanîzation (bajarîtiyê) binirxînin. Di cewherê wê de bajar li dijî gund bi cih dike. Felaket jî bi vê têgihîştinê re têkildar e. Bicîhkirina bajar li dijî gund, ji têgihîştinekê wêdetir meylek e ku em di nava pêşketina dîrokî de wê nas dikin: bajar weke diyardeyeke li dijî gund nîşan dide û bi vî rengî dinirxîne. Ya rastî, di felsefeya damezrandina bajar û hîmê wê yê dîrokî de meyla çîneke teng û têgihîştina dewletdaran heye. Ev helwesta li dijî gund tê maneya berhemê zêde û desthilatdariyê ku di kûrahiya şaristaniyê de cih girtiye. Di tevahiya dîrokê de ji ber helwesta vê têgihîştinê, gund piçûk hatiye dîtin, piçûk hatiye xistin, nezan, bêîdrak, ji nazîkbûnê bêpar û çor hatiye binavkirin. Dewlet û bajar li hemberî gund û jiyana li derveyî wan, ango bi piranî li dijî eşîr û qebîleyên li derveyî bajaran weke ku hevdu girtine xuya dikin. Nakokiyên di navbera civaka gund û bajar de bi awayekî neheq û bi awayekî bajar ji felsefeya rastî ya damezrandina wî dûr bixe, berevajî bike û bi pirsgirêk bike anî heta roja me ya îro.

Ya rastî mirov dikare bajar û gundan weke mekanên hevdu xwedî dikin (simbiyotîk), weke qadên jiyana yên dest ji wan nabin, di wezînekê de û li hev ava bike. Nemaze mirov dikaribû di navbera herduyan de, bi giştî wezîneke ekolojîk di navbera şênîyên civaka bajar û şênîyên civaka gund de bidîta û ev yek ê herî îdeal bûya. Yek ji texrîbatên herî mezin ê şaristaniyê ew e ku bajar li dijî gundan mezin kiriye, weke navend û mekanekî mêtîngê û serdestiyê hiştiye. Encameke din ku em karin ji dîroka bajêr derxînin ev e; bêyî ku li têkiliya xwe ya bi hawîrdorê re binêre mîna ûra kansêrê belav û mezin dibe. Avahiyên mezin ên pişesaziyê li bajaran kom bi kom zêde bûn, ev zêdebûna wan ne ku ji ber hewcedariyê bû, bi tenê ev ji hewcedariya bi karê bû. Li keviyên bajaran avahiyên bê serûber ji bo mayîna koleyên modern proleteran bûn. Bajar xerîbê van meskenan bûn. Mêtîngêhbûna civakên li derveyî bajaran û gundan temsîl dikirin. Ji tevgera kolonîkirinê ya serdema bazîrganiyê xeternaktir weke kolonîkirineke hundirîn bajarên bê serûber û li keviyan dihatin çêkirin. Çi xwedî kar, çî jî bê kar, deverên behsa wan tê kirin ji îndustriyê re kewarên kedê bûn. Bajar bûn navendên daqurtandina civakê. Di dawîya sedsala 19. de polîtîka bajêr a îndustriyalîzmê di bin tebeqeya mijê de bi zor û zehmetî bêhn dida û distend. Di dîrokê de cara pêşî bajarên bi mîlyonan bêne îfadekirin bejna xwe nîşan didan. Kesên ji mîmariyê fêhm bikin, baş dizanin ku ne mîlyon, bajarên di ser nîv mîlyonê re jî wê kêrhatî nebin. Wexta ku bajar bû mîlyon an jî jê wêdetir çû, êdî asta krîza nexweşiyê derketiye holê.

Diyardeya jêre kansêrbûnê tê gotin ew e ku şaneyek, bi şewazekî tevahiya bunyeyê zevt bike, mezin dibe. Di rewşeke bi vî rengî de ji ber ku organên din ên hucreyê bi kêr nayên, nexweş dimire. Mezinbûna bajêr jî ji bo civakê encamên bi heman rengî bi xwe re tîne. Aliyên civakî û dîrokî yên diyardeyan jî heye. Kengî aliyek weke aşûtê mezin bibe û bê, wê wextê kansêrbûnê dest pê kiriye. Bajarên bûne mîlyon û tew ji bajarên ji deh mîlyonan bihurîne êdî ji civakbûnê derketine; Mirov dikarin navenda rêveberiyê li serê çiyê jî ava bikin. Xaniyên bi baxçe û bi koşk hewcedariya xwe bi bajêr nînin. Li her deverê dibe ku bêne avakirin.

Rastir e ku mirov ji deverên wisa re bibêje; deverên lê nefesa sexte tê stendin. Bajar berê ew dever bûn ku li wan rastî dihatin keşîfkirin û felsefe dihat avakirin. Niha li bajarên îndustriyalîzmê yên hildiweşin jî sê S ; seks, spor û sinaet tevahiya naveroka wan hatiye pûçkirin û bajar kirine mîna axurên golikan. Ma ev mirina bajêr nîne çî ye?

b- Aliyekî din ê îndustriyalîzmê ku tine dike, êrîşa li ser têkiliya jiyan û hawîrdorê ye. Bajar zêdetir ji hundir ve civakê kansêr dike, lê îndustriyalîzm bi tevahî êrîşê dibe ser hawîrdora jiyanê. Polîtîka îndustriyalîzmê ya dewleta netewe ku hînê jî qîmeta wê kêmbûye hewce dike ku bi tevahî çavkaniyên civak û welat peyrewên îndustriyê bin. Dewleta netewe jî weke rê û polîtîkayeke welat pê radibe û pêş dikeve dibîne. Ya rastî, bi vê polîtîkayê ne welat radibe, pêş dikeve û dewlemend dibe, ne jî ti têkiliya wê bi hêzbûnê re heye. Sedema bingehîn a vê yekê ew e ku sermaye di vê qadê de rêjeya herî zêde ya 'KAR'ê bi dest dixê. Îndustriyalîzm tevgerêke rêveberiya karê ye. Bi têgînên weke sermayerazandin û pêşketinê armanca bingehîn vedîşêrin. Ez ji serî ve bibêjim ku em sermayerazandinê bi serê xwe naspêrin hilberandina fabrîkeyê. Mirov dikare modeleke fabrîkeyê û sermayerazandinê her tim li ser hîmê qenciya civak û hawîrdorê bi cih bîne. Ev bi serê xwe xirabiyê belav nakin. Kengî dikevin bin fermana karê, rê li kansêrbûnê vedikin. Îndustriya ji bo karê ji bo pêdiviyên civakî nîne. Polîtîkayên petrol, derya, daristan û kanan ji ber karê hawîrdorê kirine qadên man û nemanê. Ti diyarde bi qasî komkujiya hawîrdorê nikare rûyê hov ê karê nîşan bide. Îndustriyalîzm ji bo mejiyê analîtîk serketineke super e. Lê bi awayekî xeternak jî têkçûna mejiyê hisî ye. Îndustriyalîzm, ji nû ve hatina wehya herî kevn a xwedayî ye ku tevahiya ruhberan xistiye xizmeta insên. Gotineke şaş e, mirov bibêje; xistin xizmeta insên. Ji bo komikekê ku bi hêrsa karê radibe, bi tevahî ruhber têne qurbankirin. Ji bo ku mirov gotina xirab a di Pir-tûkên Pîroz de bi awayekî li cih rave bike, ti mînak bi qasî îndustriyalîzmê nabe emsaleke baş û li cih.

c- Divê mirov îndustriyalîzmê weke pirsgerêkeke hilberandinê nebîne. Yekdestdariya sermayê û hilberandina li ser karê hatiye avakirin, maneya rastî didin. Îndustrî heta nekeve xizmeta yekdestdarên karê, mirov dikare pêdiviyên bingehîn ên civakî û şertên hawîrdorê li ber çav bigire, li gorî derfetên zanist û teknolojiyê her tim hilberandinê ango polîtîkayeke sermayerazandinê bihûne. Di cewherê meselê de zêde ferq nake ku bi mekîneyan an jî bê mekîne bê kirin. Bi tenê yek jê bi lez hildiberîne ya din jî hêdî, ewqas. Jixwe li vir a diyarker ew e ku şert bi pêdiviyên civakî, hawîrdor û ekolojiyê re li hev bikin. Lez û hêdîbûn bi serê xwe armanc nînin. Ango di hilberandinê de pêvajoya mekîneyan bi serê xwe çê û xirab nîne. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro armanca karkirinê her mohra xwe li diyardeya bi navê îndustriyalîzmê, bi mekîne û bê mekîne, bi lez û hêdî, li tevahiya pêvajoyên sermayerazandin, hilberandin û bikaranînê xist, weke encam jî her tişt dibe pirsgerêk û kangren. Ji lewra bajar anormal mezin bûn. Sîleh bi awayekî xeternak pêşketin. Artêşên dêw hatin avakirin. Li dinyayê şerê dijwar û xeternak qewimîn. Hawîrdor hat talankirin. Cinawirê jêre dewleta netewe tê gotin hat afirandin. Jiyan bi tevahî hat pûçkirin. Polîtîka hat tinekirin. Wexta ku kapîtalîzm weke yekdestdariyê mohra xwe li hilberandina bi mekîneyan da, cinawirê bi navê îndustriyalîzmê bi awayekî nerewa jê çêbû. Nuqteya esas jî ev e.

Yekdestdariya dewletê berê di cotkariyê de, paşê jî di bazirganiyê de berhemê zêde zevt kir. Bi sedsala 19. re bi awayekî nedîtî bi hilberandina pîşesaziyê re, bêguman bi vedîtina mekîne û enerjîyên nû yekdestdarî ava bû, kara di ti dema dîrokî de bi dest nehatiye xistin hat bidestxistin, bi gotineke din weke berdêla berhemê zêde, sermaye hat bidestxistin. Wexta ku kar li ser îndustriyalîzmê tê ferzkirin her tişt ji rê derdikeve. Her weha îndustriyalîzm ekonomî jî nîne; yekdestdariya ekonomiyê ye; ya li ser hilberandina pîşesaziyê tê ferzkirin, dewlet an jî taybet ferq nake, yekdestdarî ye. Civak bi hezarê salan e ku bi keda destê xwe, bêyî ku bibe xerîbê xwe weke xebatên ekonomîk li qadên hilberandinê çî fabrîke, çî dezgedar, çî gundikên cotkariyê û çî jî manîfaktur xebitiye û ev ne yên guftûgokirinê ne. Pirsgerêk hilberandina li van qadan nîne. Dîsa pirsgerêk bihevguhertina li bazarê jî nîne. Kengî yekser dewlet an jî hin kesên li ser navê dewletê tevdişêrin, ji derve van qadên ji bo pêdiviyên mirovan dixin destê xwe û bi rêbazên bacgirtin, talan û karê zêdeyiyê didizin, ha hingî pirsgerêkên mezin û ciddî yên ekonomîk û civakî derdikevin holê. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro hilberandin piştî dema em jêre dibêjin şoreşa pîşesaziyê bi awayekî anormal bû qada karê û bi vê re di encama ferzkirina yekdestdaran de bi awayekî dijwar di serî de şerên neteweyî û çîn derdikevin, civak hem di nava xwe de, hem bi civakên li derveyî xwe re û hem jî bi xwezayê re şerekî hûrûkûr dike. Civak bi qasî ku ti carê nebûye, dibe xwediyê desthilatdariya ku hukim dike. Herkes bi qirika herkesî digire. Têgîna civaka pîşesaziyê jî bi serê xwe manedar nîne. Wexta yekdestdarên pîşesaziyê têne avakirin, civak hînê zêdetir bi emtîabûn, bi hilberandina pevguhertinê ve, hilberandin jî bi pîşesaziyê ve tê

girêdan. Kapîtalîstbûyîn dibe armanca jiyane û dikin şewazê xwezayî yê jiyane. Ha di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê cara pêşî ye diqewime. Di asta herî jor de kapîtalîstbûna civakê ye. Qral êdî tazî ye, ango cara pêşîye ku kapîtalîstên li rêza pêş ên nû, lê ji yê berê cudatir, bi xeml û kincên xwe yê ji rêzê, komeke qral in, xwe weke welatiyan pêşkêş dikin. Qral jî pir dibin, xwe ji rewşa xwe ya bi heybet û xemilandî dikin û bi awayekî ji rêzê êdî hene. Civaka pîşesaziyê di çarçoveya vê maneyê de civakeke qralên tazî ye.

Karkerê bi heqdestiyê ve hatiye girêdan di vê civakê de zêde dibe. Ji awirekî din mirov binêre, ev çînek e ku ji civakê hatiye cihêkirin. Cudahiya xwe ji koletiya klasîk ew e ku bi koletiya heqdestiyê ve hatiye girêdan. Ji aliyê etîk ve rast nîne ku mirov bibêje kîjan rast e, yan jî çewt e. Yek ji şaşiyên girîng ên Marksîstan ew bû ku di vê civakê de bûrjûwaziya pîşesaz û çîna karker pêşketî îlan kirin û mohra paşketî li beşê mayî yê civakê xistin. Herçî berevajî ya rast e. Yekîtiya çîna karker û pîşesaziyê dibe ku xisleteke modernîteyê be; lê ji aliyê wekhevîti, azadî û demokratîkbûnê ve di çarçoveya dewleta yekdestdar de ne. Xwediyê helwestekê ne ku zêdetir nêzî anti-civakîbûnê ye. Qewlê rewşenbîran bi vê hevîrtina çîneyî re, li ser navê sosyalîzmê jirêderketineke bê şens e. Civaka yekdestdarên pîşesazkaran weke têgîn timî civaka xwedî şer îfade dike. Bê sedem dewleta netewe nebûye şeweyê dewletê yê vê demê.

d- Dewlet û siyaseta yekdestdariya pîşesaziyê dewleta netewe ye. Li ser hîmê milletgiriyeke herî zêde, bi tevahî civaka neteweyî bi dewletê ve tê kelandin. Dewleta netewe herî zêde di vê demê de hatiye îdealîze û realîzekirin. Sedema bingehîn a vê yekê, kara zêde ya sermayê û belavbûna wê ya li civakê ye. Ji bo kara xwe zêde bikin divê tevahiya civakê bi yekdestdarên pîşesaziyê ve girê bidin. Ev jî şerê navxweyî ye. Lê bi dewleta netewe ya bi milletgiriyeke zêde û dîsa bi desthilatdariyeke şidiyayî barkirî, ev şerê hundir tê tepisandin û bi vî awayî nîzama kara zêde tê danîn. Di vê demê de weke sîstem hêdî hêdî pêşketina faşîzmê bûyereke xweser nîne. Bi milletgiriyeke bibe dîn, civak dibe kerî û desthilatdarî heta şaneyan belav dibe.

Modernîteya Rojava ya ji sêberên îndustrî, dewleta netewe û kapîtalîst pêk tê, ji ber vê naveroka xwe dibe şaristaniya herî xwînrij a vê serdemê. Modernîteya ku xwe spartiyê sêbera ketiyê zikhev; hem di nava civakê de şer ango faşîzm, hem jî di navbera dewletan de şerên neteweyî, herêmî û cîhanî pêk tîne. Civaka pîşesaziyê ji aliyê dîrokî ve ji nêz ve bi îdealên hegemonya û şer ve têkildar e. Franseyê çendî zor da hevîrtina Hollanda û Ingilîstanê, van dewletan jî ji bo statuya xwe ya hegemonîk ji dest nedin dîsa xwe avêtin dawa hilberandina erzan. Dîrok nîşan dide, eger pêşengiya şoreşa pîşesaziyê nebûya, hegemonya Ingilîstanê, heye ku di serê sedsala 19. de, nexasim li hemberî Napolyon têkbiçûya. Li ber serê Franseyê Çartiya Rûsyayê û DYE hino hino nû mezin dibin û tê gotin şensê wan ê hegemonyayê heye. Piştî Elmanya wê beşdarî vê pêşbaziyê bibe. Şens û belkî jî çareya bi tenê ya li ber Ingilîstanî şoreşa pîşesaziyê ye. Ev rewş careke din nîşan dide ku zarûret zorê dide afirîneriyê. Makîneyên bi dûkelê dixebitin û pêşketina makîneyên tevnê careke din çerxa dîrokê li gorî dilê Ingilîstanê gerandin. Vedîtînen nû yê eskerî û siyasî bi hilberandina nû ya pîşesaziyê re bi lez û bi hêz dibin. Ev jî bi xwe re li pey hev serketînen eskerî tîne.

Wexta ku xelekên zincîrê hevdu temam kirin, êdî qetandina wan zehmet e. Têkçûna Napolyon tevî hin sedemên din, bi îhtîmaleke mezin encama şoreşa pîşesaziyê ye. Hegemonya Ingilîstanê bi vê şoreşa pîşesaziyê ji bo bibe împaratoriyeke mezin a cîhanê, gava xwe diavêje sedsala 19'ê. Sedsala 19. sedsala bi heybet a Ingilîstanê ye. Di vê sedsalê de Ingilîstan cara pêşî navnîşana 'Împaratoriya Roj Lê Naçe Ava' bi dest dixê. Ev împaratoriyeke klasîk nîne. Weke Roma û Osmanîyan nameşe. Gelek pêkhatînen siyasî yê di asta dewletan de di bin bandora wê de hene û ev ji bo împaratoriya wê kêmasiyek an jî zirarek nînin. Weke modeleke xweser ku gelek pêkhatînen siyasî di nava xwe de dihevine, herçend her biçe qels bibe jî karîbûye heta roja me ya îro bi navê Koma Neteweyên Ingilîz hebûna xwe dewam bike.

Dema pîşesaziyê weke emperyalîzmê tê bimanekirin û ev jî bi îxracîkirina wê ya derve re têkildar e. Pîşesazî dikare li mêtîngeh û nîv-mêtîngehan, li qadên girêdayî û hewce jî hinekî pêş bikeve û dikare bibe sedema destpêkirina şerê hundir an jî derve. Şerên rizgariya neteweyî ku diyardeyeke xurt a sedsala 20. bûn di cewherê xwe de bi bernameya pîşesaziyê ya li qadên mêtîngeh û nîv-mêtîngeh re têkildar e. Statuya wan a pêşengiyê çî dibe bila bibe, hemûyan dewleta netewe, dewletên netewe jî pîşesazî kiribûn serê bernameya xwe û ev jî yek ji kevîrê çarqozî yê çîna ber bi kapîtalîzma dinyayê ve bû. Di vê çarçoveyê de Şoresên Çîn û Rûsyayê bi

analîzên dawî şoreşên pîşesaziyê û dewleta netewe ne. Bûyer vê pêvajoyê bi awayekî bi tesîr piştrast dikin. Ev serdem bi xetên sereke heta çaryeka dawî ya sedsala 20. bi tevahî giraniya xwe bi cih tê. Qonaxa piştê ew e ku Ewropa pîşesaziya jêre dibe bargiranî û zêde karê nayne (qirêjîya hawîrdorê û heqdestên zêde) îxracî dinyayê dike. Pêşî mal, di sedsala 19. de mal û sermaye, di sedsala 20. de jî mal, sermaye û pîşesazî bi mekanîzmeyeke sêber îxracî dinyayê hat kirin. Hema bêje ti herêmeke dinyayê ya pîşesazî nas nakiribe, nemaye. Bi vî awayî em dikarin bibêjin ku serdema pîşesaziyê giraniya xwe ya esas nemaye, ya rastî pîşesazî bi sermaye finansî pîşesaziyê dewam dike Rexnegîr û rexneyên li pîşesaziyê, kengî talankirina hawîrdorê bi awayekî berçav hat dîtin û rîskên vê talanê gihîştin asteke global, zêde bûn. Felaketên îndustriyalîzmê re li wan vedike êdî gelekî tene guftûgokirin ka mirovatî dikare çawa serî bi wan re derxîne. Felaketên behsa wan tê kirin, derketine asteke welê ku êdî nakoyîyên wan bi jiyane re ji holê nayên rakirin. Zanist û teknîk bi awayekî wisa bê berpirsiyarî tene bikaranîn êdî tê guftûgokirin ku mirov dikare weke qiyametê binirxîne.

Di bingehê tevahiya pîrsgirêkan de têkiliyên karê û pîşesaziyê hene. Wexta ku herdu bê dezgîn digihîjin hevdu, bihêlin pêşketinê, hatiye dîtin ku veguherîne guloka pîrsgirêkan. Ji ber ku pîşesazî li tevahiya qadên civakê hukim dike û qadeke civakî ya veneguherandibe mijara emtîayê nehiştiye, pîrsgirêkên civakî gihandin asteke nedîtî. Neyênîyên ku şaristaniya pênc hezar salî bi xwe re tîne, belkî jî serdema pîşesaziyê bi tenê çend qatên din zêde kiriye. Ev fikrek e ku bi tevahî çavdêr li ser hemfikir in. Marksîstan û muxalîfên din pîrsgirêk yan xistine çarçoveyeke teng a ekonomîzma çînî yan jî xistine kategoriyan weke hawîrdorparêzî, çandparêzî û femînîzmê û vê yekê re li ber hin encamên erênî vekiriye. Lê xwe nikarîbûne bigihînin bernameyeke siyasî û çalakiya wê, ev jî herhal bi kêmasiyên wan ên bi kok ve têkildar e.

Her ku li ser alternatîfa şaristaniya demokratîk diponijim, ez dibînim ku ev hîlbijartineke bi îsabet û li cih e. Lê alternatîfên şaristaniya demokratîk ên bi kok bi bername û rexneyên berfireh, herî kêr bi qasî wan bi rêxistin û çalakiyan bibe yek û kengî me bi paradîgmaya civaka demokratîk, wekhev, azad li jiyana û xwezayê temaşe kir, em ê karibin bi rêya xwe de bimeşin.

2- Pîrsgirêka Civakê ya Îndustriyalîzmê

Şoreşa îndustriyê ya bi qasî şoreşa cotkariyê girîngiya xwe heye, li ser bingehê daneheveke hezarê salan, ji dawîya sedsala 18. ve heta bi sedsala 19. ve ji aliyê naverokê ve gelekî pêş dikeve, gotin li cih be xwe ji qonaxekê diqevizîne qonaxeke gelekî li pêş û heta roja me ya îro meşa xwe geh li jêr û geh li jor dewam dike. Pêşbîniya wê nayê kirin ku wê li ku, kengî û çawa were rawestandî. Ev şoreş xwedî xisletên welê ye, mîna ya aqlê analîtîk be, mîna aqlê analîtîk benda li pêşiya xwe biteqîne û bê, jixwe berhemeke aqlê analîtîk e. Ji sedî sed di hakimiyeta sermayeyê de ye. Bêguman sermaye bi xwe bi pirranî mûcîdê amûrên îndustriyal nîne. Lê ji bo wan bike amûrê sermayeyê timî bi lezgînî li ser wan rawestîya ye, yê pêdivî bi wan dîtiye kiriye milkê xwe. Bi lez, li pey hev û erzan hilberîn ji bo civakê îmkaneke mezin e pêşketinê ye. Mîna aqil îndustrî jî di xizmeta civakê de bi nirx e. Pîrsgirêk di îndustriyê bi xwe de nîne, di şewazê bi karanîna wê de ye. Îndustrî mîna îmkana nukleerî ye. Dema ku ji bo berjewendiyên yekdestdarên were bi karanîn, dikare bibe amûrekî welê bi tehlûke dikare ji felaketan heta bi şeran gefan li jiyane bixwe. Jixwe di roja me ya îro de bi karanîna wê ya bi armanca karê gelekî diyar bûye û hilweşandina hawîrdorê bi lez kiriye. Bi çargavan ber bi civaka ferazî ve dibe. Şûna organên mirovan bi lez robotbûn digire. Eger welê dewam bike, mirov ê bi xwe bêkêr bibe.

Li ser rewşa îro ya hawîrdorê fikra hevpar ew e ku bi tenê civak ne, jiyana ruhber û zindiyên hemûyan di tehlûkê de ye. Ez divê bi girîngî destnîşan bikim ku ji vê rêveçûnê diyardeya îndustriyê bi tena serê wê berpirsiyar îlankirin bi temamî berevajîkirina rastiyê ye. Îndustrî bi serê xwe îmkaneke nutr e. Îndustriyeke bi sedemên hebûna civakê re bûyî yek, ji sedî sed dinyayê ji bo mirovan heta ji bo tevahiya jiyanan dike bike Xwezaya Sêyemîn û di vê de rola diyarker rabe. Potansiyeleke xwe ya bi vî rengî heye. Eger wisa bibe, divê mirov îndustriyê jî pîroz bike. Lê eger bi giranî bikeve kontrola kar-sermayeyê, dikare dinyayê ji bilî misteke yekdestdarî li tevahiya mirovatîyê bike cehennem. Jixwe di roja me ya îro de rêveçûn jî hinekî ber bi vî alî ve diçe. Kes nikare înkâr bike, ev rêveçûn mirovatîyê dixwe nava fikarên kûr û mezin. Weke yekdestdariya îndustriyel li ser civakê împaratoriyan rastî ava kirine. Bi tenê li beramberî hegemondariya super DYE'yê bi dehan hegemondarên îndustriyel hene. Hegemondarên eskerî-

siyasî bêne rawestandin jî hegemondarên îndustriyel rawestandin hêsan nîne. Ji ber ku ew jî êdî global bûne. Eger welatek weke navend ji wan re teng bê, yekser mekanekî din, welatên nû dikarin ji xwe re bikin navend. Ma kî dizane împaratoriyeke îndustriyê ya DYE'yê sibe Çînê ji xwe re navend hilnebijêre? Wexta ku şert û merc derfet û îmkân bidin, îro jî em dibînin ev yek hêdî hêdî dikare bi cih bê.

Îndustriyalîzmê li kevçîka dilê cotkariyê xistiye. Cotkariya hêmanê bingehîn ê civaka mirov û amûrê hebûna wî ye, li hemberî îndustriyê hildiweşe. Ev xebata pîroz a panzdeh hezar salan mirovatî li ser piyan girtiye, îro di halê xwe de hatiye hiştin. Tê amadekirin ku ji bo ji serweriya îndustriyê re were hiştin. Îndustriya di bin fermana kar-sermayeyê de ketina wê ya cotkariyê, weke yeqîn tê kirin, rê li hilberîna bi lez û berdâr venake. Bi lîstina genan wê axê bixin rewşa dayikeke bi rêya sûnnî avê tê hiştin ango wê bi rêya yekdestdariya îndustriyê ji axê ber bigirin. Çawa ku bi spermeke xerîb ducanbûneke bi tenduristî û dayiktî mumkîn nîne, bi tovên bi genên wan hatine lîstin jî ji axê ber nayê girtin, dayiktiyeke baş a zevîyan pêk nayê. Yekdestdariyên îndustriyê di warê cotkariyê de xwe ji vê dînîtiyê re amade dikin. Dîroka mirovatîyê belkî jî dijšoreşa herî mezin di cotkariyê de bibîne, heta destpêkiriye dibîne jî. Erd, ax û cotkarî bi tenê têkilî û amûrên ji rêzê yên hilberîna nînin; perçeyên hebûnê yên ji civakê nabin û bi wan nayên lîstin. Civaka mirov bi giranî li ser ax û cotkariyê ava bûye. Qutkirina civakê ji van mekanan û hilberîna, dike ku hebûna wê bi derbxwarineke herî mezin re rûbirû bê hiştin. Rastiya bajarên mîna kansêrê mezin dibin, hê ji niha ve vê tehlûkeyê bi awayekî pîr eşkere li pêşberî çavan radixîne. Rizgarî bi ihtîmaleke mezin û bi rêjeyeke zêde di tevgereke berevajî de tê dîtin: tevgera ji bajar vegera ax û cotkariyê. Slogana vê tevgerê bi herhalî wê wisa bê diyarkirin "Ji bo hebûnê (manê) yan ax û cotkarî yan jî neman". Kar-sermaye îndustriyê bi axê û cotkariyê re nake yek, nagihîne hev, nake dost, têkiliyeke sîmbîotîk pêk nayne. Di navbera wan de nakokiyên bi qasî lod û gidîşan datîne û wan dike dijminê hev. Ev dijminahî di civakê de dikare heta bi nakokî û şerên çînî, etnîk, neteweyî û îdeolojîk ve biçê. Lê ev ji wan nakokiyên nînin ku mirov nikaribe wan ji holê rake. Çawa ku bi destê mirov hatine avakirin, bi heman awayî mirov dikare wan ji hev belav jî bike. Îndustrî weke amûrê sermayeyê nakokiya wê bi ax û cotkariyê re ji kontrola mirov dibihure. Ax û cotkariyê bi mîlyonan salî xwe weke ekolojî amade kirine. Eger xira bibin, bi destê mirov nayên avakirin. Çêkirina axê bi destê mirov nîne, herweha berhemên cotkariyê û zindiyên din, mînak nebat gavê bi destê mirov afirandina wan di çarçoveya derfet û îmkân de mumkîn xuya nake, bendewariyeke welê jî nîne. Jixwe weke encama van derfet û îmkân mirov pêk hatiye. Dubarekirina ya pêkhatiye ne maneya xwe heye, ne jî îmkana xwe.

Ji ber ku mijareke kûr a felsefî ye, ez ê zêde pêde danekevîm. Çawa ku firewnan bi tenê ji bo paşeroja xwe piramîdên bi şewazê qebran xwestin amade bikin, şewazê robotkirinê yê îndustriyalîzmê jî paşerojeke zêde mirov karibe bijî wê nikaribe biafirîne. Ev, ji mirov re jî bêhurmetî ye. Hebûneke muhtesem mîna xwezayê li naverastê hebe, çi mane û girîngiya robot û kopyayên wan hene? Dînîtiya sermayeyê ji bo karê li vir careke din derdikeve pêşiya me. Em bibêjin robotan hilberîna herî erzan pêk anîn. Baş e, wexta yên bi kar bînin tinebe wê bi kêra çi bêt? Ji vî alî ve îndustriyalîzm hêmana bingehîn a bêkarhiştina mirov e; li dijî hilberîneriya civakê sîleha herî mezin a sermayeyê ye. Sermaye hem ji bo herî kêrkeran bixebitîne, hem jî bi buhayên erzan di manîpulekirina piyaseyê de timûtim sîleha îndustriyê bi kar tîne. Buhayên yekdestdar û pêxîrtengiyên xwe yên ji hilberîna zêde ne ku hêmana bingehîn a bêkartiyê ne, bivê nevé ferz dike. Di encamê de malên riziyayî û bi mîlyonan mirovên xizan, birçî û bêkar dibin qurbanê van pêxîrtengiyên.

Xwezaya civakê bi tenê dikare bi têkiliyeke xurt a bi hawîrdora berhemê mekanekî di cih de û berhema mîlyonan salan, xwe dewam bike. Ti pêkhatina îndustriyal, nikare şûna hawîrdora harîqaya gerdûnê bigire. Ji niha ve li erdê, hewayê, deryayê û ezmanan trafik gihiştîye asta felaketê. Îndustriya bi sotemeniya fosîlan dimeşe, avhewayê û hawîrdorê misêwa jehrî dike. Berdêla van felaketan hemûyan, danehevke karê ya dused salî ye. Ev danehev hêjayî evqas zirar û ziyanan e? Ji lewra zirar û ziyana bûyî di encama tevahiya şeran de pêk nehatiye. Herweha ruhber û zindiyên ji dest hatine dayîn çi bi destê mirov çi jî bi destê xwezayê di ti bûyereke din de evqas ji dest nehatiye dayîn.

Îndustriyalîzm weke amûrekî yekdestdarî û îdeolojiyê, pîrsgirêka herî bingehîn a civakê ye. Divê mirov wê hûrûkûr bixe ber lêpîrsînê. Tehlûkeyên derxistine holê bi tenê ji bo vê têrê dikin.

Piştî ku cinawir mezintir bû û ji kontrolê derket, lêpîrsîna wî û girtina tedbîrên der barê wî de dibe ku dereng û bêmane bibin. Tam dem e, ji bo mirov nehêle civak ji civakbûnê derkeve û nebe civaka ferazî, divê mirov vî cinawirî ji destê yekdestdaran bigire, pêşî wî kedî bike paşê jî wî li gorî xwezaya civakê bike dost.

Wexta ku mirov li dijî îndustriyalîzmê têbikoşe, divê avahiya îdeolojîk yekdestdar a teknîka îndustriyal û bi karanîna wê, ji avahiya îndustriyê ya bi berjewendiyên giştî yên civakê re li hev û şewazê bi karanîna wê ji hev bike, xebateke di vî warî de wezîfeya herî girîng a têkoşîna îdeolojîk e. Hin komên îdea dikin ku ew ji statuya civakî û çînî serbixwe têkoşîna li dijî îndustriyalîzmê li ser bingehê humanîstiyê didin, mirov nikare li bendê be ku ew bigihîjin armanca xwe. Ji ber ku komên em behsa wan dikin bi awayekî objektîv bi armancên xwe re ters dikevin, bivê nevé wê weke yekdestdariyê ji îndustriyalîzmê re xizmetê bikin. Ji texmînan wêdetir îndustriyalîzm xwedî karektereke îdeolojîk, mîlîtarîst û çînî ye. Weke îdeolojî zanist û teknîk e. Heta di bikaranîna ji vî alî de zanist û teknîka di asta herî bi tehlûkê de temsîl dike. Cinawirê îndustriyê bi serê xwe derneketiye holê. Em bînin bîra xwe: bûrjûvaziya Ingilistanê li giravê, li Ewrûpayê û li dinyayê wexta xwe li pêngava xwe ya dîrokî ya emperyalîzmê rakişand, çîna îndustriyalîzm hem bi rêxistin kir hem jî bi awayekî herî berfireh û bi lez bi kar anî ew bi xwe bû. Îndustriyalîzm paşê li gorî rêzê bûye sîleha muştêrek a tevahiya welatên bûrjûvaziyê. Di nava sêberên finans-bazirganî-îndustriyê de sedsalên 19. û 20. herî zêde yên îndustriyê bûn. Ji ber ku serweriya bûrjûvaziyê ya di van sedsalan de li nava dinyayê pêk hat vê rastiyê eşkere piştrast dike.

Heyf û mixabin, Karl Marks û tevgera sosyalîst a pêkhatî, civaka ne kapîtalîst paşverû îlan kirin û hev girtina bi bûrjûvaziyê weke stratejîk qebûl kirin, herçiqasî bi zanebûn nebe jî di dîrokê de herî zêde bi vê tevgera xwe bi armancên xwe re ters ketin û heta bi awayekî objektîv ketin nav rewşeke welê trajîk ku dikare were maneya îxanetê. Çawa ku Xiristiyantiya tevahiya sêsed salan bû dîne aştiyê bi desthilatdarî û dewletê re ittîfaq kir û ev bi awayekî objektîv û bi giranî jî bi zanebûn bi armancên xwe re ters ketin û xiyanet kirin. Di tehlîla dawî de Xiristiyantî jî ber bi bayê cazîbeya yekdestdariya desthilatdariyê ket, bi armancên xwe yên derketinê re ters ket û bû dînekî şaristaniyê. Ya di Îslamê de jî bûyî, hê Hz. Muhammed li jiyane bû pêk hat. Di encamê de li hemberî îndustriya desthilatdariyê têk diçin.

Eger di roja me ya îro de tevahiya mirovahiyê bi navê hawîrdorê, mîna ku saetên qiyametê nêzîk bibin, destpê kiriye feryad dike, divê li şaxên civaka dîrokî û çînî yên vê bûyerê, li ber rohniya tevgerên mînak ên bi heman rengî serwest bibin, wan weke tevgerên hebûna civakê qebûl bike û divê weke tevgereke nû ya pîroz a dîne têbikoşe. Çawa ku agir bi agir vemirandin mumkîn nîne di çirava îndustriyalîzmê de jî eger tu jiyane nexwe lêpîrsîna û tu dest ji îndustriyalîzmê nekişîne, têkoşîna ekolojîk nayê meşandin. Eger em naxwazin trajediyên nû yên Xiristiyantî, Îslamtî û sosyalîzma pêkhatî nebînin, divê em dersan ji wan bigirin, têkoşîna zanistî-îdeolojîk, exlaqî-polîtîk rast bigirin dest.

a- Îndustriyalîzm û Hilweşîna Civaka Gund-Cotkariyê

Çawa ku tê zanîn, mirov dikare îndustriyê (pîşesaziyê) weke çalakiya mirov a ne yekser bi destê wî, ya bi amûran tevî xebatên civakî dibe, bi awayekî giştî bide naskirin. Destpêka wê heta bi derketina cinsê mirov diçe. Tê zanîn ku îndustriya pêşî bi alet û amûrên ji kevîr pêk hatiye. Komên nêçîrvan û yên nebat û gîha berhev dikirin, bingehê îndustriya wan xwe dispart alet û amûrên ji kevîran. Bi şoreşa gund-cotkariyê re di îndustriyê de jî şoreşeke mezin pêk hat. Tevî, destar, kûzik û dîzik berhemên îndustriya vê demê ne. Piştî vê demê, nexasim li mekanê derketinê yê sîstema şaristaniya navendî li kevanê çiyayê Toros-Zagrosê li Hîlala Bi Bereket di dema 6000-4000 B.Z. de zanist û îndustriyê pêngaveke mezin avêt. Di serî de alet, tekerik, tevrik û sîtil, amûrên îndustriyê yên bibin manîvelayên dîrokê, bi pêş ketin. Gaveke pêştir a vê pêvajoyê, şoreşa bajêr bû. Di vê şoreşê de ku salên 4000-3000'î B.Z. pêk hat, rola amûrên îndustriyê girîng e. Di zanist û hunerên de bi zimanê nivîs û hejmaran re di vê pêvajoyê de mirovatiyê xwe ji qonaxekê çipî qonaxeke din kir. Ez van agahyan bi bîr dixim; ji ber ku îndustriyên behsa wan dikim hê neketibûn bin fermana kapîtalîzm û yekdestdariya dewletariyê. Di bin çavdêriya exlaqî û polîtîk a civaka gund û bajêr de bi roleke kêrhatî radibûn. Helwesta exlaqî û polîtîk ji sedî sed bi roleke diyarker radibû.

Di sîstema şaristaniya navendî ya salên 3000'î B.Z. de li Me-zopotamyayê bi pêş ketin, ev çavdêrî her ku çû qels û lawaz bû. Rê-veberiya dewletê ya ji sêberiya rahib-rêveber-esker pêkhatî, ji vê demê û pêve li şûna rêveberiya berê ya hîyarerşîk ji nû ve hat avakirin. Îndustrî bi giranî li bajaran pêş ket û

ev ji nû ve avakirin ket bin destê rêveberiya dewletê. Girîngiya îndustriyê ya hem di warê aborî û hem jî di warê tevgerên eskerî de zêde dibû, kontrola dewletê bi giştî li ser civakê û bi taybetî jî li ser civaka gund-cotkariyê ango mêtinkariya wê bi xwe re anî. Dîroka heta bi qonaxa şaristaniya Ewrûpayê, bi awayekî dîroka zordestî û mêtinkariya yekdestdariya dewletê ya bi kontrola îndustriyê li ser civakê pêkanî ye. Di vê qonaxê de kontrola kapîtalîzmê li ser îndustriyê ango mêtinkariya wê bi qasî ku mirov bibêje tineye, kême. Zêdetir bi faîzxwerî û bazirganiyê li pey danehev û komkirinê ye. Tevî kontrola dewletê, îndustrî di wê hêzê de nîne ku kontrola civaka exlaqî û polîtîk xira bike. Ya rastî xizmeta pêdiviyên bingehîn dikir. Îndus-triya eskerî bi xwe jî kême caran ji vê çarçoveyê derdiket. Ji lewra em bi hêsanî dikarin bibêjin, îndustrî ji bo civakê ne weke çavkaniya pirsgirêkan, weke amûrekî çareseriyê xwedî mane bû.

Qonaxa şaristaniya Ewrûpayê ev balansa civak-îndustriyê ya hem nazik, heyatî, hem jî stratejîk xira kir û bi vî awayî hegemonya xwe misoger kir. Kêliya ku diviyabû têde qiyamet bihata rakirin, li ser navê exlaq, dîn, zanist, felsefe û hunerê serhildan pêk bihata, ew kêlî bû ku têde ev balansa civak-îndustrî li dawiyê dihat hiştin. Ji sedsala 16. û pêve kapîtalîzmê pêşsaziya finans, bazirganî û manî-fakturê kir kontrola xwe û dest pê kir bû sistema dinyayê. Kapîta-lîzm di dîrokê de cara pêşî digihîşt vê ast û statuyê. Kapîtalîstên bi hezarên salan xwe di dehlîz û quncikên tarî yên civakê de ve-şartibûn û bi rêyên bêexlaq bi ihtîkar û selefkarîyê, mayeyên civakî dane hev, di vê sedsalê de bûn xwediyê keys û firsendekê. Dîroknas di pêkhatina vê keys û firsendê de ji derve êrîş û dagirkerî (nexasim Îslama Osmanî) û ji hundir ve jî şerê navxweyî yê feodalan û di nava xwe de parçebûna dêrê û şerên mezheban weke sedemên bingehîn destnîşan dikin. Di vê de para rastiyê heye. Kapîtalîzm xweber pêk nehat. Di kêliya herî lawaz a hêza kontrola civakî de derket holê. Ji ber ku min di beşên pêwendîdar de bi xalên sereke behsa vê pêvajoyê kiriyê, ez bi tenê destnîşan dikim.

Bazirganî, finans (pere) û manîfaktura kapîtalîzmê tevî ku balans li dijî gund-cotkariyê xira kiribe jî hê cudahî zêde mezin nebûye. Ango civaka exlaqî û polîtîk hê hebûna xwe diparast. Dîn, zanist, felsefe û huner jî ji ber ku bi tevahî neketibûn kontrola kapîtalîzmê bi pirranî li dijî wê têdikoşiyar, li ber xwe didan.

Divê mirov şoreşa pêşsaziyê weke berhemê kapîtalîzmê nebîne. Gelekî beriya şoreşa pêşsaziyê di qada finans û bazirganiyê de bûbû sistema dinyayê. Bi giştî ev wext û dem têne tevlihevkin. Ez hê behs dikim, mijareke din jî heye divê ez bi bîr bixim û destnîşan bikim, pere û bazirganî bi serê xwe nayên maneya kapîtalîzmê. Pere weke amûrekî besît e pevguherthinê û bazirganiya bi buhayên bi armanca neyekdestdariyê tê kirin di çarçoveya aboriyê de ne, û bi roleke heyatî û kêrhatî radibin. Bazarên li wan buhayên rê nadin yekdestdariyê û cih didin gera metayên besît ji bo ekonomiyê hewce dikin û xwedî xisleta pêşdebirina jiyana civakî ne. Di destê kapîta-lîstan de pere bibe weke amûrekî faîzê û li bazarên bi rêya bazirga-niyê buhayên yekdestdar deyne ango bi erzanî bikire û buha bifi-roşe, hingê sîstem dest pê dike dibe kapîtalîst. Ha ji ber van sede-mên destnîşankirî, ev sîstem bi sedsala 16. re gihişt serketinê û bi vê re derî hinekî li qiyametê vekir.

Sedsalên 17. û 18. di dîroka mirovatiyê de weke serdema he-gemonya kapîtalîzmê cih digirin. Şoreşa pêşsaziyê ya di sedsala 19. de pêkhatî di bingehê xwe de serketina merkantîlîzmê ye. Li şûna bi destê mirov bibe, bi vedîtin û bi lez pêşdebirina gelek amûrên xwedî kapasîteya otomatîk (di serî de tren û keştiyên bi dûkelê xebitî û otoyên bi benzînê) bixebitin, cewherê vê şoreşê ye. Têkiliya vê bi kapîtalîzmê re nîne. Ya rastî, pêşdebirina vê şoreşa teknolojîk bi saya daneheva hezar salan a pratîka mirov pêk hat. Di vê qonaxa nû de cudahiya şoreşa teknolojîk ew e, di hilberîn û çûnûhatinê de ango li ser tevgerên bazirganî û pereyan di dîrokê de bi awayekî nedîtî rê vekir û sikurên heyî hilweşandin. Kapîtalîzma bazirganî û finansê bi lez sermaye razand pêşsaziyê û bi vî awayî kara herî zêde bi dest xist. Kara herî zêde qanûna kapîtalîzmê ya karê ye. Tê maneya pêkhatina herî zêde ya sermayê. Ev jî dihêle ku pêşsazî ji heddê xwe bibihure. Encam, buhrana hilberînê ye. Ji bo li pey xwe hiştina van buhranan, çare dîsa pêşsaziya zêde ye. Ev harbûn û dînbûna pêş-saziyê heta roja me ya îro weke bivê nevéya vê qanûnê her dewam dike.

Pêşsazî bi ketina kontrola kapîtalîzmê, dibe îndustriyalîzm. Zordestiya pêşî ya herî mezin a îndustriyalîzmê li ser civakê, ne li ser pêdiviyên bingehîn ên hilberînê, belê bi zêdekirina zordestiya xwe li ser berhemên kara herî zêde tînin, derdikeve holê. Pirs-girêkên di dîrokê de nedîtî û ji gelek aliyan ve hukim li civakê kirine çavkaniya xwe ji vê rastiyê digirin. Di serê van pirs-girêkan de ji sedsala 19. ve bi lez xirabûna balansa di navbera civaka bajêr û civa-ka gund de tê. Mezinbûna bi bajarbûnê ve derdikeve holê, têkiliya xwe bi pîvanên civakî re bi lez namîne. Bazarên ji wan re mega tê gotin, ya rastî têne maneya înkarkirina bajêr. Êdî pêvajoya vê înkare dest pê dike. Ji aliyê rêje û hejmara şênîyên dihevine, bi milyonan mirovî bidin li aliyekî, mekanekî şênîyên wî ji sed hezaran

bihurî, pêwendiya xwe bi rastiya civakî re qut bûye. Ev pêvajoya ku em dikarin jêre bibêjin bajarbûna bê bajêr an jî înkara bajêr, zemînê pirsgirêkên herî mezin ên civakî ye. Ne bi tenê mekanê mêtinkariya çînî, bajar weke mekanê herî mezin ê mêtinkariya hawîrdorê, hem weke rastî, hem jî weke metaforîk kansêrbûyîna civakî îfade dike.

Di dused salên dawî de bajar mîna dêwan mezinbûn û bandora wan a hilweşîner bi jimartinê neqade. Lê tespîteke rast e ku mirov li rêza pêşî hilweşîna civaka gund-cotkariyê ya deh hezar salî deyne. Pêvajoya di serê destpêka sedsala 19. de destpêkirî di serê salên 2000'î de wisa xuya ye ku tamam bûye. Hilweşîn bi tenê bi maneya fizîkî nîne; tê maneya hilweşîna çanda maddî û manewî ya deh hezar salan a avahiya mirovatiyê ava kiriye. Encamên vê hilweşînê hînê nû derdikevin holê. Ev derbeke welê xedar e ku li mirovatiyê ketiye, ji niha ve dewamkirin an jî dewamnekirina hebûna civaka mirov tê guftûgokirin. Eger bi tenê gazên serayê bi vê lezê zêde bibin, kes nikare texmîn bike ku wê civak û hawîrdor çiqasî li ser piyan bimînin. Zanist ji niha ve senaryoyên qiyametê yê sedsal bi şûn de li hev tîne û nîşan dide. Tehlûkeya bingeşîn, bi avahiya hundir a civakê û bi wê bi xwe têkildar e. Avahiya çînî, aqlê dewleta netewe, ekonomiya bê ekonomî, bêfelsefeyê, qedandina exlaq û polîtîkayê, krîza avahiya kapîtalîzma global, rewşeke ji hilweşîna sîstemê wêdetir îfade dike. Ya tevî wê diqewime, rewşa kaotîk a sîstema şaristaniya hegemonîk a pênc hezar salî ye.

b- Îndustriyalîzm û Înkara Bajêr

Wexta ku civaka gund-cotkariyê hildiweşe, li bajêr civaka bajêr ava dibe û me karakterê anormal ê vê civakê destnîşan kiribû. Em wexta çavekî li dîroka bajêr bigerînin, em ê bi xetên sereke bibînin ku heta bi serê sedsala 19. rewşeke ciddî ya tewazuna civakê xira bike, xuya nake. Tevî ku wezna bi civaka gund re timûtim diguhere jî mirov dikare bibîne ku dabeşkirineke kar a bi bereket û karibe were qebûl kirin, bi awayekî hevpar karine pê civakê dewam bikin. Pirsgirêk bi qanûna kara zêde dest pê dike. Kengî ev qanûn dikeve dewrê, pirsgirêk jî dest pê dike.

Ez nikarim xwe bigirim û neçar im ku şaşî û kêmasiya mezin a Karl Marks timûtim bînim ziman. Ez li ber dikevim, tevî ku haya wî ji tehlûkeyê çêbûbû, çawa ji bextreşiyê nikaribû wê teşxîs bike. Ji bo gelek filozof, dîndar, hunermend û zanyarên di heman rewşê de neçar im ku hukmê xwe diyar bikim. Gund vala nebûn, xira bûn. Keda azad derneket holê, koletiya herî rezîl a bêefendî û bi îradeya azad hat avakirin. Artêşa bêkaran û heqdesta mirov nikaribin pê zikê xwe têr bikin ava kirin. Li şûna firewn û nemrûdên serdema pêşî yê hejmara wan ji çendsedan derbas nedibû, di bin navê çîna navîn û burokrasiyê de nemrûd û firewnên hejmara wan milyon car bi milyonan zêdetir, hatin afirandin. Li şûna xwedayekî bi tenê yê bi maske û qral xwedayan, xwe gihandin serdema bi hezaran xweda-yên bêmaske û qralan. Tiştê mewzûbehs ew e, çanda maddî û manewî ya bi qasî dîroka mirovatiyê kevin, dikin qurbanê qanûna kara herî zêde. Mirov dikare bipirse, mirov çawa dikare di navbera îndustriyalîzm, xwe înkarkirina bajêr û van hilweşînan de têkiliyekê deyne? Analîza me ya modernîteyê têra xwe vê têkiliyê rave dike.

Bajarê mega bi sedan bajarên ketine zikhev îfade dike. Înkâr di vê rastiyê de veşartiyê. Ji bo bajar manedar be, şert e ku ew bi tenê be. Herweha divê yek kopyayê yê din nebe. Bervajî, wê çi maneya kesayeta bajarê nebe. Naxwe yê civaka li derveyî bajêr xira bike, civaka xwe jî xira dike. Mezinbûn û pîrraniya hejmarê ti tiştî îfade nake. Ango nakokî bi tenê di navbera bûrjûwa û karker de nîne. Di navbera civaka êrîşî wê tê kirin ku karker jî parçeyekî wê ye û saziyên yekdestdar de ye. Li Yekîtiya Sovyetê îndustriyalîzmê bi kapîtalîzma dewletê serketina xwe bi dest xist. Lê hilweşîna wê bi xwe (sosyalîzma pêkhatî) mîna qesreke ji kaxizê jî heman rastiyê piştrast dike, anga piştrast dike ku îndustriyalîzm kapîtalîzm e.

Ji niha ve derketiye holê ku dinya me û civaka mirov gihîştine wê rewşê ku nikaribin barê têr kirina bajarên îndustriyalîst rakin. Ne bi tenê ji bo çareserkirina pirsgirêkên civakî, ji bo civak xwe û hawîr-dorê rizgar bike, li dijî îndustriyalîzmê û hêzên li pişt wê kapîtalîzm û dewleta netewe, hewcedarî bi xweparastina topyekûn heye.

c- Îndustriyalîzm û Dewleta Netewe

Tevî ku ez timûtim tînim ziman jî dîsa divê ez diyar bikim ku têkiliya di navbera îndustriyalîzm û dewleta netewe de xwe dispêre mijara hebûnê. Sedsala 19. demek e ku herdu diyarde jî têde derketin asta xwe ya herî bilind. Îndustriyalîzm çiqasî dewleta netewe hewce bike, dewleta netewe jî ewçend pîşesaziyê hewce dike. Di bin deh sernavan de pirsgirêkên civakî yê min rêz kirin, dewleta netewe tevahiya wan ji bo civaka îndustriyalîst jî dide qebûl kirin. Marksîzmê îndustriyalîzm û dewleta netewe ne bi tenê di zikhev de analîz nekiriye, li ser navê

pêşketinê weke diyardeyeke pozîtîf diyar kiriye û ev yek jî sedûpêncî salan di pêş de sedema hilweşîna sosyalîzma Sovyetê rave dike. Ji ber ku li meştela bajêr û îndustriyalîzmê gihîştîye û heta li wir çêbûye, cîhana akademiyê bêzar e ku li heqîqetêke bi vî rengî serwext bibe. Cîhaneke bê dewleta netewe û dînê îndustriyê lê nîne, nikare xeyal jî bike. Endamên ekolojîyê, tevî koka xwe ya çînî ya diyarkirî bi sînora be jî hêdî hêdî heqîqetê dibînin. Mirov dewleta netewe û îndustriyalîzmê weke komplekseke êrîşê ya eskerî, ekonomîk û îdeolojîk a hevpar û ketiye zikhev bibîne, hê rastir e. Eşkere bûye ku li hemberî vê rastiyê, siyasetên sendîkatî û partîtiyê yên di çarçoveyêke teng de, bêmane dimînin. Weke me diyarkirî, ya hewce dike, xweparastina civak û hawîrdorê ye.

d- Îndustriyalîzm û Faşîzm

Dewleta netewe weke rejîma şer berhemê şert û mercên faşîzm û îndustriyalîzmê ye. Di dîroka kapîtalîzmê de kara herî zêde di serdema pîşesaziyê de hatiye bidestxistin û ji lewra jî zêdebûna şerê navxweyî bivê nevē pêk tê. Eger li dijî civakê şer neyê meşandin kara zêde û sermaye nayê bi destxistin. Dewleta netewe ya serdema pîşesaziyê li gorî qanûna kara zêde, neçar e xwe weke rejîma şer bi rêxistin bike. Dewleta netewe jî dikeve û diçizire nava tevahiya çavîyên civakî û ev yek şerê navxweyî yê herî zêde li gelemperiyê belavbûye, îfade dike ku danasîna faşîzmê jî di vê çarçoveyê de ye. Di heman demê de milletgirîya zêde, îdeolojiya faşîzmê ye ku ev jî bi xwezaya şerê navxweyî re têkildar e.

Globalbûna şer di serdema îndustriyalîzmê de, di herdu Şerê Cîhanê de xwe baş ispat kiriye. Şerê navxweyî bi şerê derve tê temamkirin. Di dîrokê de şerên herî zêde yên hundir û derve di dused salên dawî yên serdema îndustriyalîzmê de pêk hatin û milliyetgirî weke dînê fermî fonksiyonel bû, mirov dikare vê yekê bi têtikiliya di nava faşîzm û îndustriyê de rave bike. Qirkerin di vê demê de encama topyekûnbûna şeran e. Li dijî faşîzma dewleta netewe ku şeweyê şer ê serdema îndustriyalîzmê ye, pîrsgirêka bingehîn a civakî ew e, divê bereyê xweparastinê yê çîngel-neteweyê bindest were pêşdebirin û xurtkirin.

e- Îndustriyalîzm, Malbat û Jin

Di serdema îndustriya kapîtalîzmê de piştî civaka gund-cotkariyê duyemîn saziya girîng a civakî ya ji hev belav bû, malbat û jin e. Mijareke girîng a sosyolojiya Rojavayê ser wê girtiye jî malbat û jin e. Ev sosyolojî naxwaze xwe nêzî ravekirina pîrsên çima û çawa malbat hilweşiyaye, bike. Di serdema destpêkê de mafê koleyên malbatê tinebû û mirov jî dikare vê rastiyê bi vê ve girêdayî rave bike. Ji ber bêkarî û xizaniya zêde dibe, di civaka şaristaniyê de şert û mercên maddî yê malbata ji rêûresmê bi pirranî ji holê radibe. Maneya civakî ya malbatê namîne. Wexta ku ferd ji civakê tê qutkirin di vê mijarê de ya para jinê dikeve ew e, zîlamê serwer şertên li gorî xwezaya jinê nînin, li ser wê bi awayekî zalimane ferz dike û di encamê de jin radestî wî dibe û jinê diavêje kolanê. Koletiya jinê weke ku reklama wê tê kirin di vê serdemê de azadî bi dest nexistiye. Koletiya jinê ya kapîtalîzmê, koletiyêke piyaseyê ye, ewçend hûrûkûr e ku şaneyêke wê bi tenê ya nekiribin meta, nehiştine. Yek ji hêmanên herî girîng ên krîzên serdema îndustriyalîzmê, li ser jin û malbatê, diqewime. Ne bi tenê bi awayê hevduberdana zêde û zarokên kolan, mêtinkarî û desthilatdariya sînormenas a cinsiyetparêziya civakî jî kûrahiya vê krîz û hilweşînê nîşan didin. Pîrsgirêka jin û malbatê ya civakê û çareserîya wan weke hêmanên bingehîn ên jiyana azad, di asta teorîk û pratîk de hewcedarî bi hewldanên mezin heye.

f- Îndustriyalîzm û Ekolojî

Derketiyê holê ku îndustriyalîzm nikare dewam bike, di vê yekê de ekolojî bi roleke heyatî rabûye. Ekolojîstan, kêmasî û şaşiyên analîzên sosyalîzma zanistî yan jî zanista civakî li ser pîşesaziya kapîtalîzmê, derxistine holê. Herî baş zanista ekolojîyê derxistiye holê ku kapîtalîzm nikare dewam bike. Encama mirov ji vê derxe jî ew e ku têtikiliya kapîtalîzmê bi jiyane re nîne. Eger sîstemek nahêle hawîrdorê ango jiyana dest jê nabe, dewam bike, eşkere ye ku sîstemeke bi vî rengî bi ti awayî nabe were parastin. Eger îndustriyalîzm bi leza heyî dewam bike, ne bi tenê dinya me, sîstema rojê jî wê têrê neke. Di serdema îndustriya kapîtal de sîstem bi awayekî rastî bi tenê barbar nebûye, bûye Ezraîlê rastî yê jiyane. Ti nirxa civakî nikarîbûye xwe ji îndustriyê xelas bike. Sê 'S'yên navdar sinaet, spor û seks bûn îndustrî û ev jî nîşan dide ku

civak ji aliyê exlaqî û wijdanî ve qediyaye. Di tevahiya qadên civakê de weke çanda maddî û manewî kapîtalîstbûn, dewlet-netewebûn û îndustrîbûn li bin guhê dîwarê ekolojîk dikeve û ev ne bi tenê ji bo civaka demokratîk, ji jiyane bi xwe re bangawazî ye.

g- Îndustriyalîzm, Zanist û Medya

Bi ekolojîyê maskeya îndustriyalîzmê ji ber rûyê wê hatiye xistin, lê zanistên din xwe nêzî analîza wê nekirine. Ji ber ku zanist weke movikekê bi ser sîstemê ve bûye. Li gorî gotina “kûçik bi xwediyê xwe nagire” yan jî “Şûr kalanê xwe nabirre” cîhana akademî û zanistê jî efendiyên xwe nadirrin û nêzî vê yekê nabin. Herçend hin caran li dijî wan bi ewtin jî wexta hestiyekî biavêjin ber wan yekser bêdeng dibin û xizmeta xwe ya ji wan re dewam dikin. Îdeayekê min heye: bi qasî ku rahibên Sumer û Misrê sîstema zordestî û mêtinkariyê bi mîtolojiyê rewa kirine, sîstema kapîtalîst jî bi ‘zanistperestiyê’ hatiye rewakirin. Cîhana zanist û akademiyê sedemên qaşo teorîk ên rewakirinê amade dike, cîhana medyayê jî bi awayekî bingehîn propgandaya wê dike. Sîstemeke ku derketiye holê ti têkiliya wê bi civak û jiyane re nîne, mirov dikare fêhm bike ka çima medyaya hemdem pêşde dibe. Ne bi tenê medya, bi tevahî îndustriya cîhana gerdîş-şow, huner, spor û seksê bi tezên zanistê yê ji rê derxistî, yekpare dikin û pê dil û mejiyê tevahiya mirovatîyê kêlî bi kêlî didin ber topan. Ev topbaran nebe, bi amûrên zorê yê eşkere li ber çavan, sîstem nikare bê dewamkirin.

Hegemonya kapîtalîst hêza xwe ya bingehîn ji hegemonya xwe ya îdeolojîk digire. Medya bûye îndustrî û zanista bi ser desthilatdarî û dewleta netewe ve bûyî, sîlehên bingehîn ên vê hegemonyayê ne. Ji bo rizgariya civakê, berê pêşî hewcedarî pê heye ku li van herdu qadan şoreş bê kirin.